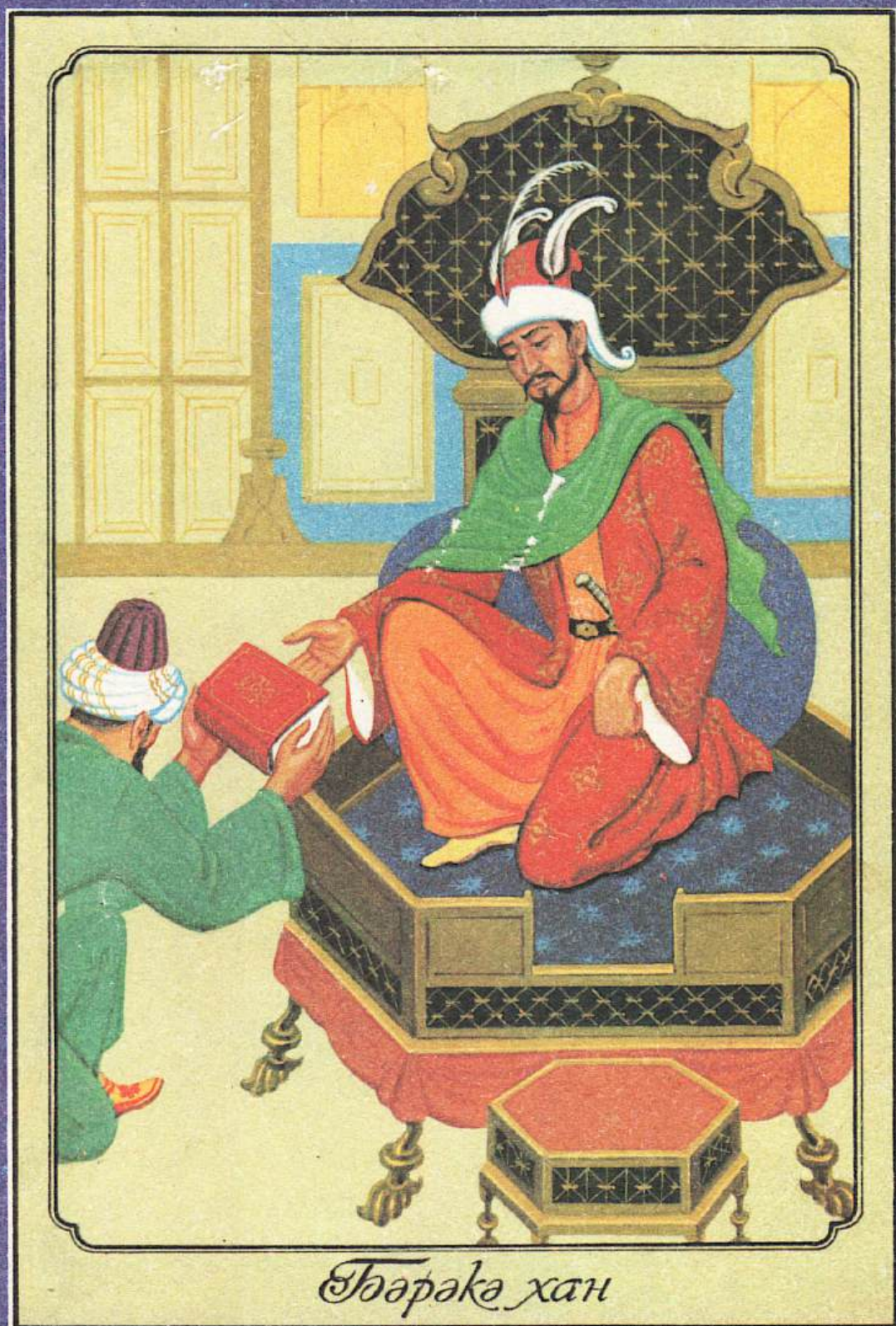

MIRAS
میراث

МУРАДО
523

ISSN 0869-3536

Төлеби хан

БУ САНДА

Котби. Хөсрәү-Ширин
хикәяте (Ахыры).

Гали Рәхим. Идел. Повесть.

Мөсәгыйт Хәбибуллин.
Сөембикә ханбикә һәм
Иван Грозный.

Халык медицинасы.

КҮРЕНЕКЛЕ ШӘХЕСЛӘРБЕЗ

БАТЫРША

Тышлыкның беренче битендә рәс-
сам РУШАН ШӘМСЕТДИНОВ рә-
семе, икенче битендә рәссам РЕ-
НАД ГАЛИМУЛЛИН рәсеме, өчө-
нчө битендә рәссам РУШАН ШӘМ-
СЕТДИНОВ рәсеме һәм ЗӨФӘР
БӘШИРОВ фотосы, дүртенчө би-
тендә шәмаил.

Бөтендөнья татарларының
халыкара иҗтимагый-сәяс.
әдәби-нәфис һәм фәнни-популяр
айлык журналы

Баш мөхәррир
Әхмәт Сәхапов

Халыкара редакция советы

Тәлгать Абдуллин (Алабуга)
Рифкәт Алтынбаев (Яр Чаллы)
Мари Броуксон (Бөекбритания)
Разил Вәлиев (Казан)
Камил Вәлиев (Мәскәү)
Равил Гайнетдин (Мәскәү)
Ринат Галиев (Әлмәт)
Миркасыйм Госманов (Казан)
Надир Дәүләт (Төркия)
Мирфәтыйх Зәкиев (Казан)
Камозава Ивао (Япония)
Фәрит Иделле (Алмания)
Камил Исаков (Казан)
Әбрар Кәримуллин (Казан)
Василий Лихачев (Казан)
Хатыйп Миңнегулов (Казан)
Темимдар Мохит (Япония)
Флун Мусин (Казан)
Һәнүз Мәхмүтов (Казан)
Марат Мөлеков (Казан)
Хәләф Низамов (Казан)
Рөстәм Садри (Австралия)
Фәндәс Сафиуллин (Казан)
Гөлзада Сафиуллина (Казан)
Гаяз Сәхапов (Түбән Кама)
Марсель Таишев (Казан)
Рифат Таби (АКШ)
Индус Таһиров (Казан)
Окан Таһир (Финляндия)
Нурмөхәммәт Хисамов (Казан)
Мөсәгыйт Хәбибуллин (Казан)
Әнвәр Хәйри (Казан)
Илшат Хәлиуллин (Казан)
Рәфикъ Хәмидулла (Казан)
Мансур Хәсәнов (Казан)
Рушан Шәмсетдинов (Казан)
Рифкәт Шәрәфетдинов (Казан)
Сыюзан Эйзенхауэр (АКШ)
Равил Әмирхан (Казан)

МИРАС 5(18) 93

«МИРАС» ЖУРНАЛЫН ОЕШТЫРУЧЫЛАР:

Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма ко-
митеты, Татарстан мәдәният министрлы-
гы, Татар «Мирас» Фонды Советы, «Ми-
рас» журналы редакциясенә берләшкән
ижат коллективы

БУ САНДА

Актуаль әңгәмә

Бөтен мөмкинлекләребез бар!
Татарстан Республикасы Премьер-ми-
нистры Мөхәммәт Сабиров белән әң-
гәмә.....3

Әдәби мирас

КОТБИ. Хөсрәү-Ширин хикәяте (Ахы-
ры).....11
РИФКАТ ӘХМӘТҖАНОВ. Соңгы
сүз (Тәрҗемәчедән).....33
РАШАТ ӘМИРХАН. Мөхәббәт фәлсә-
фәсе чыганагы.....35
ГАЛИ РӘХИМ. Идел. Повесть.....42
НЕДЖИБ ГАСРЫЙ. Пробуждение
русских татар и их литература.....63

Чәчмә әсәр

ФӘНИЛ МАНСУРОВ. Солтан Кирә-
мәт. Роман.....69

Шигърият

ЭДУАРД МОСТАФИН. Батырша.
Поэма.....84

Ислам дине тарихыннан

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН.
Ислам дине — нинди дин? (Дәвам)93

Дини мирас

Мең дә бер хәдис (Мөхәммәд пәйгам-
бәрнең үгет-нәсихәтләре).....95
ЙОСЫФ ӘЛ-КАРДАВИ. Хәләл һәм
хәрам. (Ислам дине принциплары).....97
РАВИЛ ХӘЗРӘТ ГАЙНЕТДИН.
Иман.....100

Чит илләрләге
милләттәшләребез

МИРЗА МӘХМУТОВ. Татарлар Америкада.....103

Милли дәүләтчелегез
тарихынан

РИЗАЭДДИН БИНЕ ФӘХРЕДДИН. Бәрәкә хан.....118

Алтын Урда оешуга 750 ел

ИЛШАТ ХӘЛИУЛЛИН. Данлы орыш.....122

Халык ижаты

Әсирлектән кайткан әкиятләр. Карт бабай.....124

Туган тел мәзәкләре

Борынгылар сүзе — хакыйкәтнең үзе.....132

Сәяси мирас

КАСЫЙМ ФӘСАХОВ. Сәяси җинаятьме, әллә җинаятьчел сәясәтме?.....136

Авыллар тарихы

ЕВГЕНИЙ ЛИПАКОВ. Шаршада авылы.....140

Халык медицинасы

МӨХӘММӘД ХӘСӘН БИНЕ ХӘСӘН. Тыйбб китабы.....143

«Мирас» китапханәсе

МӨСӘГЫЙТ ХӘБИБУЛЛИН. Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный. Тарихи роман. (Дәвам).....145

«Мирас» почтасы

Укучы хатлары.....154

Милләт доньясында

Хроника, вакыйгалар, фактлар.....156

Резюме

Журналның инглиз һәм урыс телләрендәге кыскача эчтәлегә.....157

Редакция хезмәткәрләре:

Зөфәр Бәширов, Ренад Галимуллин, Әлфия Галимжанова, Флера Гыйниятуллина, Павел Карнашин, Хәнүз Мәхмүтов, Тәнзилә Мусина, Лилия Сәхапова, Дания Фәтхуллина, Касыйм Фәсахов, Әнвәр Хәйри, Илшат Хәлиуллин, Рушан Шәмсетдинов, Рәшидә Яфизова, Суфия Әхмәтжанова.

Редакциянең фикере журналда басылган язмаларда чагылган фикерләр белән һәрвакытта да туры килмәскә мөмкин. Журнал авторлары язмалардагы фактларның объективлыгы, аргументларның һәм фәнни дәлилләрнең төгәллегә, рәсми мәгълүматларның, саннарның, цитаталарның дөреслегә, бәхәсле фикерләргәң корректлыгы өчен шәхсән җавап биреләр. Журнал татар телендә чыга. Аның кыскача эчтәлегә урыс һәм инглиз телләрендә бирелә. Кулъязмалар кире кайтарылмый һәм рецензияләنми. Борынгы текстлар хәзергә әдәби телгә күчереп бирелә.

«Мирас» журналының индексы — 73955. Аңа Бөйсез Дәүләтләр Бергәлегенә кергән илләрнең барлык элемент бүлекләрендә һәм башка дәүләтләрдә урнашкан БДБ илчеләренән матбугат атташталарында чикләмәгән күләмдә язылырга мөмкин. Бәясә — ярты елга 72 сум. Безнең адрес: 420111, Казан, Бауман урамы, 19 (502, 503 бүлмәләр). «Мирас» журналы редакциясе. Телефон: 32-29-70. Хатлар өчен: 420111, Казань, абонементаый ящик № 426, редакция журналы «Мирас» («Наследие»).

«Мирас» журналы Татарстан Республикасы матбугат министрлыгында (теркәү номеры 168) һәм Татарстан Республикасы Министрлар кабинетында (теркәү номеры 1) теркәлдә.

«Мирас» журналына ярдәм итәргә теләүчеләр акчаларын Татар «Мирас» Фондының түбәндәгә исәбенә күчерә алалар:

1. Текущий рублевый счет № 300700840, МФО 265016, в коммерческом Татсоцбанке по адресу: 420007, г. Казань, ул. Чернышевского, 18/23.

2. а/ Валютный счет: USD BANK OF NEW YORK, NEW YORK 890-0055-014 для счета Татсоцбанка 35348 DB 0109 USD (американские доллары).

б/ DEM BAYERISCHE VEREINS BANK, MUNICH 68108667 для счета Татсоцбанка 35348 DB 0303 DEM (немецкие марки) для благотворительных целей Татарского Фонда «Мирас».

Производствогә бирелде 28.12.92 ел. Басарга кул куелды 29.04.93 ел. Кәгазь форматы 70×108¹/₁₆. 2 номерлы офсет кәгазе. Офсет ысулы белән басыла. Басма табагы 10,0. Исәп-басма табагы 14,0. Заказ В-625. Тиражы 10000 данә. Бәясә 12 сум, ваклап сатуда бәясә 25 сум. Татарстан газета һәм журналлар нәшрияты басмаханәсе. 420066, Казан, Декабристлар, урамы, йорт номеры 2.

БӨТЕН МӨМКИНЛЕКЛӘРЕБЕЗ БАР!

(Татарстан Республикасы Премьер-министры
Мөхәммәт Сабировның «Мирас» журналы
баш мөхәррире Әхмәт Сәхапов сорауларына җавабы)

Россия Федерациясендә һәм БДБ дәүләтләрендә икътисади хәл бик нык кискенләште, халыкның тормышы начарланганнан-начарлана бара. Менә шушы фон-да Татарстанның гомум экономик хәле ничегрәк булуы турында берничә сүз әйтсәгез иде.

Бәйсез дәүләтләр берләшмәсендәге кебек Татарстанда да икътисади реформа бара. Бу — хужалыкны төптән үзгәртү дигән сүз. Дөрәсен әйтергә кирәк, Россия Федерациясе житәкчелеге үзгәртеп кору юлында хаталы адымнар яшатыргалады. Узган елның башында бәяләрне ычкындырып, халыкның тормышын бик тә кыенлаштырды. Татарстан исә башка юлны сайлады: төп азык товарларының бәяләрен халыкның финанс хәленнән чыгып кына күтәргә тырышты. Мәсәлән, 1992 елда

дәүләт сәүдәсендә һәм кулланучылар кооперациясендә бәяләр 9,9 тапкыр үскән чорда уртача эш хакы 10,2 тапкыр артты. Кешеләрнең тормыш дәрәжәсен саклау буенча республика житәкчеләге күрә торган чараларны санап тормыйм. Алар мәгълүм, һәм барысы да халыкны икътисадтагы кризис нәтижеләреннән социаль яклауга юнәлдерелгән.

Әлбәттә, икътисадтагы кризис Татарстанны да читләп үтмәде. Республикабыз экономикасы предприятиеләр арасында хужалык элементләре өзелүе дәвам иткән шартларда, финанс-кредит системасының бозылуы, акча массасының чиктән тыш күбәюе, бәяләрнең бик нык артуы, импорт буенча чимал, материаллар һәм комплектлау әйберләре белән тәмин ителүнең кимүе, инфляциянең көчәюе шартларында эшләргә мәжбүр. Бу исә, билгеле инде, житештерү күләменен кимүенә китерә. 1992 елда, мәсәлән, житештерү күләменен кимү темпы 1991 елга карата 14,7 процент тәшкил итте (Россия Федерациясендә бу күрсәткеч 18,8 процентка житте).

Ассызыклап әйтергә кирәк: 1993 елның беренче кварталында бу күрсәткеч үткән елгы дәрәжәсендә диярлек (14,8 процент) сакланды. Март аенда исә бу күрсәткеч 9,4 процент тәшкил иткәннен искә алсак, агымдагы елның беренче яртысында ук продукция житештерү темпларының кимүен туктата алырбыз шикелле. Болай булса, елның икенче яртысында житештерүне тотрыклы итәргә, ә бәлки, үстерергә дә мөмкинлекләр туар.

Республика халык хужалыгының кайсы тармаклары, кайсы зур предприятиеләр аеруча кыен хәлдә? Бу ситуациядән чыгу юллары нидән гыйбарәт һәм моның өчен Республиканың нинди мөмкинлекләре бар?

Республика халык хужалыгының аерым тармаклары, аерым предприятиеләрнең хәле турында сүз башлаганчы, реформа барышын билгеләгән бер мөһим тенденция турында әйтер идек. 1992 елда, мәсәлән, Татарстанның дәүләт идарәсе органнары юрисдикциясенә күчкән предприятиеләр тотрыктырак эшләде. Республика промышленность продукциясе күләменен 47 процентын шулар бирде. Житештерүнең кимү темпы бу предприятиеләрдә 11,7 процент тәшкил итте. Промышленность продукциясенен 12 процентын бирүче аренда предприятиеләрендә житештерүнең кимү темпы 4,8 процент булды. Димәк, мөстәкыйльлеккә, ислахка тоткан юлыбыз — дәрәс юл.

Икътисади реформа, әлбәттә, җиңел генә бармый. Хужалык елын башлап җибәрү, гомумән, кыен була. 1993 елның өч аен алсак, промышленность продукциясенен күләме ягулык, химия һәм нефтехимия, киём-салым һәм азык житештерү тармакларында кимеде. Бу кимүдә «Тасма», «Органик синтез», Түбән Кама «Нефтехим», «Мелита», «Спартак» берләшмәләренен өлеше шактый. Безне бигрәк тә халык куллануы товарлары житештерү күләменен кимүе борчый. Ә бит 1993 елга фарази бәяләмә буенча халык куллануы товарлары житештерү 3 процентка үсәргә тиеш. Шулай икән, азык-төлек продукциясе житештерү 5,8 процентка, ризык булмаганнарын житештерү 1,4 процентка артырга тиеш.

Куллану товарлары житештерү күләмен арттыруны тоткарлый торган күп кенә факторлар бар. Алар арасында — чимал һәм запас частылар сатып алу өчен валютаның житешмәве, чимал өлкәсендә монополия яшәве, шуның аркасында чималның кыйммәт булуы, гамәлдәге житештерү куәтләрен файдаланып бетермәү, предприятиеләрнең техник һәм финанс хәле канәгатьләнмәслек булу. Бу авыр хәлдән чыгу юллары нидән гыйбарәт? Беренчедән, республикада булган чимал ресурсларын тулырак файдаланырга кирәк. Икенчедән, табышка салымны киметергә кирәк, бигрәк тә балалар өчен әйберләр житештерү турында сүз барганда. Хәер, бу эш башланды инде.

Узган хужалык елында Татарстан авыл хужалыгы куанычлы уңышларга иреште. Моңа ирешүдә хөкүмәт тарафыннан күрсәтелгән экономик ярдәм дә зур роль уйнагандыр. Авыл хужалыгының киләчәктә дә тотрыклы үсешенә ышаныч бармы? Базар мөнәсәбәтләренә күчүгә бәйле рәвештә авылда экономика, бәяләр политикасы, социаль һәм оештыру өлкәләрендә нинди үзгәрешләр булчак? Хөкүмәт авыл хужалыгына киләчәктә нинди ярдәм күрсәтә алачак?

Дөрестән дә, Татарстан авыл хужалыгы хезмәтчәннәренен 1992 елгы уңышлары куанычлы булды. Әлбәттә, бу уңышлар җиңел генә килмәде. Монда ике нәрсәне күз алдында тотарга кирәк. Беренчедән, безнең авыл халкы, хәзерге тормышның авыр

булуына карамастан, бик яхшы эшли белә. Икенчедән, республика хөкүмәтенен экономик ярдәме дә шактый зур булды. Узган елны дәүләт бюджетыннан һәм бюджеттан тыш фондлардан авыл хужалыгын үстерүгә һәм авыл хужалыгы продукциясен хәзерләү өчен 20,3 миллиард сум акча бирелде. Шул сәбәпләр аркасында 1992 елда авыл хужалыгы продукциясе житештерү, 1991 ел белән чагыштырганда, тулаем 9 процентка артты.

Мондый үсеш 1993 елда да булыр дигән ышаныч бар. Быелның беренче квартал күрсәткечләре моңа бер дәлил булып тора. Авыл хужалыгы эшчәннәре өч ай эчендә дәүләткә, узган ел белән чагыштырганда, сөтне 14 процентка, мал-туарны 15 процентка, йомырканы 15 процентка артык саттылар. Шунысын да әйтергә кирәк: Татарстан хөкүмәте узган елның азагында колхоз һәм совхозларның, крестьян хужалыкларының терлекчелек продукциясен сатып алу бәяләрен чираттагы арттыру турында карар кабул итте — бу авылга икътисади ярдәмнең тагын бер күрсәткече. Гомумән, авыл хужалыгы продукциясе житештерү, димәк, халыкны азык-төлек белән тәмин итү гарантияле нигезгә куелсын өчен республика житәкчелеге мөмкин булганнарның барысын да эшли. Шушындый кризис шартларында республика бюджеты чыгымнарының 25 проценты авыл хужалыгы комплексын үстерүгә бирелә. Бу чыгымны авыл хужалыгы продукциясен сатып алу бәяләрен жайга салу, минераль ашламалар һәм үсемлекләргә саклау әйберләренен бәясен 50 процентка компенсацияләү, сугару челтәрен төзү һәм реконструкцияләү, авылның инфраструктурасын һәм социаль структурасын үстерү, беренче чиратта газ кертү, юллар салу, социаль һәм мәдәни көнкүреш объектлары төзү, электрлаштыру һәм су белән тәмин итү өчен файдалану күздә тотыла. Авыл хужалыгы комплексына чит илләрдән алдынгы технология, төрле техника һәм жиһазлар сатып алу, шулай ук базар икътисады шартларында эшли ала торган кадрлар әзерләү өчен валюта средстволары да биреләчәк.

1993 елда жир реформасын гамәлгә ашыру дәвам итәчәк. Республикада кайбер элеккеге колхоз-совхоз хужалыкларының да бу юнәлештә уңай эш тәҗрибәсе бар: аларда жиргә һәм милеккә мөнәсәбәт мәсьәләләре дәрәжә хәл ителә, мәсәлән, колхоз бетерелгәнче үк ирекле нигездә крестьян хужалыклары ассоциациясе төзелә.

Колхоз-совхоз милкенә реформа ясау акрын бара дигән сүзләр дә ишетелә. Ләкин бу эштә артык ашыгырга да ярамый. Жир реформасын шәһәрдә яшәүче кайберәүләрнең кычкыруына карап, ашыгып үткөрергә ярамый, әлбәттә. Авыл хужалыгында реформа юлларын авыл халкы үзе хәл итергә тиеш.

Мөхәммәт Галләмович! Татарстанның экономик потенциалында хәрби промышленность предприятиеләре зур өлеш алып тора. Аларны конверсияләү нинди юнәлештә алып барыла һәм аның якын киләчәккә перспективалары нинди? Конверсияләү нәтиҗәләре халык мәнфәгатьләрен канәгатьләндерү өчен нинди мөмкинлекләр тудырачак?

Югарыда республика халык хужалыгының аеруча авыр хәлдә калган тармаклары, зур предприятиеләре турында сүз алып барган идек. Алар арасында беренче булып, хәрби промышленность предприятиеләре дә аталырга тиеш. 1992 елда, мәсәлән, промышленность продукциясе күләменен иң күп кимүе хәрби промышленность предприятиеләренә туры килде (25 процент). Моңың төп сәбәбе — махсус продукциягә дәүләт заказының ыргылаш диярлек кимүендә. Бу Россия Федерациясенен хәрби доктринасы хәзерге көнгә кадәр төгәл эшләнеп житмәве, коралсызлану өлкәсендә билгеле бер төр тип булмавы белән аңлатыла.

Эшләр быел да шулайрак бара: мәсәлән, «Свияга», Горбунов исемендәге, Ленин исемендәге, «Электрон» берләшмәләрендә, «Электроприбор», Горький исемендәге заводларда беренче кварталда житештергән промышленность продукциясе күләме тагын да кимеде.

Конверсия мәсьәләсендә дә шундый ук хәл. Хәрби промышленность предприятиеләренен эш юнәлешен үзгәртү өчен кирәкле льготалы кредитларны Россия житәрлек дәрәжәдә бирми. Әйтик, югарыда искә алынган үзгәртүләр өчен 2,4 миллиард сум льготалы кредитлар кирәк, ә предприятиеләр аның нибары 627 миллионын гына алдылар. Әйләнеш средстволарын тулыландыру өчен кирәк булган 7,5 миллиард сумның 700 миллионы гына предприятиеләргә бирелде.

Мондый шартларда республика житәкчелеге хәрби промышленность комплексына бәйлә бурычларны хәл итү белән житди шөгыльләнә. Татарстан Республикасының конверсиягә бәйлә булган фәнни-техник үсеш программасы эшләнде, шулай ук хәрби промышленность предприятиеләренән эш юнәлешен үзгәртү программалары булдырылды. Конверсияләүне нәтижеләрәк итү өчен максатчан фонд булдырырга жыенабыз. Республиканың 18 эре берләшмәсе бу фондны оештыручылар булырга ризалык бирде инде. Без конверсияләүне берничә министрлыкның бюджет акчаларын файдалану исәбенә дә тормышка ашырырга ниятлибез. Авыл хужалыгы һәм азык-төлек, Сәламәтлек саклау, Мәгариф министрлыклары заказы буенча гамәлгә ашырылачак программа чама белән 2 миллиард сумлык итеп билгеләнә. Гомумән, конкрет предприятие халык куллануы товарларын ни дәрәжәдә күбрәк чыгарса, финанс льготаларын да шулкадәр күбрәк алачак.

Хәзерге заманда бер генә дәүләт тә үз кысаларына гына бикләнәп яши алмый. Алга киткән капиталистик илләр дә экономик интеграция юлынан баралар. Аянычкаршы, СССР таркалу аның составына кергән республикалар арасында экономик элементләреннән өзгәләнүенә китерде. Бу яктан Татарстан ниндирәк хәлдә? Электә булган экономик элементләренә саклау, яңа нигезләрдә ныгыту һәм үстерү юнәлешендә нинди уңышлар, нинди хәл итәсе проблемалар, кыенлыklar бар? Ерактагы чит илләр белән экономик элементләр ничегрәк? Экономик хезмәттәшлектә кайсы илләргә, кайсы төбәкләргә өстенлек бирелә?

Экономик интеграция турында сүз алып барганда, бер мөһим нәрсәне истә тотарга кирәк. Тулы экономик интеграция хужалыклары нык, тигез хокуклы дәүләتلәр арасында гына булырга мөмкин. Россияне, Татарстанны, элеккеге СССР составына кергән башка республикаларны алсак, эш бөтенләй башкача тора. Бу очракта сүз бер икътисади системаны икенчесе белән алыштыру, реформалау, базар экономикасына күчү турында бара. Мондый төптән үзгәртеп кору кризиссыз гына була алмый, әлбәттә. Без барыбыз да шул тирән экономик кризис чорында яшибез дә инде. Элеккеге СССР составына кергән республикалар арасында гына түгел, хәтта республикаларның, шул исәптән Россия Федерациясеннән төрле регионнары арасында да экономик элементләр өзелүен һаман да күрәбез. Югарыда — Татарстан халык хужалыгының кыен хәлдә калган тармаклары, аерым предприятиеләр турында әйтелде. Мондый хәлгә калуыбызның сәбәбе, һичшиксез, экономик элементләреннән өзелүендә дә. Элек бит бу элементләр Үзәк тарафыннан билгеләнә иде. Хәзер, мөстәкыйль икътисад булдырырга тырышканда, хужалык элементләрен яңабаштан, суверен дәүләتلәр дәрәжәсендә урнаштырырга туры килә. Шуңа нигезләнеп Министрлар Кабинеты махсус карар чыгарды, Татарстан Республикасының сәүдә-икътисад хезмәттәшлегенә буенча Килешү проектлары пакеты әзерләнде. Бүгенге көнгә Үзбәкстан, Беларусь, Әзәрбәйжан, Литва, Башкортостан, Удмуртия, Мари-Эл республикалары һәм күп кенә өлкәләр белән 1993 елга сәүдә-икътисади килешүләр төзелде. Башка күп кенә республика һәм регионнар белән дә килешүләр төзү буенча эш төгәлләнеп килә.

Әмма бу эшләр — килешүләренә тормышка ашыру — Россия хөкүмәтеннән «Россия Федерациясе территориясендә товарлар (эш, хезмәтләр) экспортын һәм импортын лицензияләү һәм квоталаштыру турында»гы карары нигезендә шактый тоткарлана. Россия хөкүмәтеннән бу карары билгеләгән күләмдә лицензияләр буенча чыгарыла торган товарлар исемлеген раслый. Нефть, аны эшкәртүдән алынган продуктлар, синтетик каучук, минераль ашламалар һәм башкалар шулар исәбенә кертелгән. Ә бу хәл Татарстан Республикасы белән Бәйсез Дәүләтләр Берләшмәсә ағзалары булган дәүләтләр арасындагы алыш-бирешләр турындагы килешүләренә тоткарлый. Россия Федерациясе белән төзелергә тиешле шартнамәдә бу мәсьәләләр барысы да төгәл хәл ителергә, Татарстан, суверен дәүләт буларак, үз халкы мәнфәгатьләренә туры китереп, тышкы икътисади сәясәтне үткөрү хокукы алырга тиеш. Мондый хокукыбыз булмаганда, безгә ерактагы чит илләр белән экономик элементләр урнаштыру да авырлаша, әлбәттә.

Шулай да тормыш туктап тормый бит, алга китеш бар. Күптән түгел генә Татарстан белән Венгрия хөкүмәтара экономик килешү төзеделәр. Башка чит илләр белән экономик элементләр аерым фирмалар аша урнаштырыла. Татарстанда житеш-

терелгән товарлар утызлап чит илгә озатыла. Татарстанга товарлар егермедән артык илдән кайтарыла, беренче чиратта Кытайдан, Югославиядән, Ираннан, Австриядән, Германиядән, Чехословакиядән. Алдагы елларда Татарстан белән Төркия арасындагы экономик хезмәттәшлек үсәр дигән ышаныч бар. Минем күптән түгел Төркиягә баруым вакытында Төркиянең Президенты, Премьер-министры, икътисадка бәйләнешле министрлар, губернаторлар белән очрашулар нәтижәсе бу ышанычка дәлил булып тора.

Экономик багланышлар һәм хезмәттәшлек турында сүз барганда Татарстан белән Россия Федерациясе арасындагы мөнәсәбәтләр аеруча зур әһәмияткә ия. Бу мөнәсәбәтләрнең ничек булуына Татарстанның мөстәкыйльлеге мәсьәләсе дә бәйле. Шул уңайдан ике Республика арасындагы экономик элементләрнең бүгенге халәте турында сөйләсәгез иде.

Әйе, югарыда әйтеп үтелгән һәм әле хәл ителмәгән проблемаларның күбесе Татарстан Республикасы белән Россия Федерациясе арасындагы мөнәсәбәтләргә бәйле.

Мәгълүм ки, Татарстан һәм Россия делегацияләре арасында күптән инде сөйләшүләр алып барыла. Бу сөйләшүләрнең бөтен тарихын сөйләп тормыйм: ул күпләргә билгеле. Делегацияләрнең һәр очрашуы, һәр сөйләшүе, очрашу вакытында каралган мәсьәләләр, сөйләшүләрнең нәтижәләре турында матбугатта житәрлек информация бирелеп килде. Бу сөйләшүләр нәтижәсендә төзеләчәк дөүләтара шартнамәнең аерым бүлекләре дә күпләргә мәгълүм. Шартнамәнең ни өчен һаман кабул ителмәгәне дә билгеле. Бу мөһим эш тиз генә эшләнә торган нәрсә дә түгел. Ә тормыш көн саен, сәгать саен безнең алга куеп торган сорауларга кичекмәстән җавап бирергә кирәк, шушы кыен шартларда да яшәргә кирәк.

1992 елның башында кабул ителгән хөкүмәтара Килешү нигезендә, Татарстан белән Россия арасында конкрет килешүләр хәзерләнде һәм алар якын арада гамәлгә керә. Милек, нефть һәм нефть химиясе, хәрби промышленность комплексы, салымнар, банк системасы, вузлар, экология, хокук саклау органнары, таможня мәсьәләләрен хәл итә торган бу килешүләр — дөүләтебезнең мөстәкыйльлеген тагын да ныгытыр дигән ышаныч бар.

Мөхәммәт Галләмович! Журнал укучыларын Татарстан Республикасының мөстәкыйльлеге экономик яктан тәмин ителгән булуы бик нык кызыксындыра. Безнең суверенлыгыбызга каршы торучылар: Татарстан мөстәкыйль яши алмый, аның моңа экономик мөмкинлекләре юк, Россия экономик блокада оештырса, Татарстан экономик һәлакәткә дучар булачак, дип куркыталар. Бу мәсьәләгә Сезнең фикереgez ничек? Мөстәкыйльлегебезне тәмин итәрлек экономик потенциалыбыз бармы?

Минем аңлавымча, үзез икътисади яктан тәмин ителерлек булмаган очракта, без Татарстан Республикасының мөстәкыйльлеге турында хыялландан ары китә алмас идек. Татарстанның экономик потенциалы зур, суверен дөүләт булып яшәргә бөтен мөмкинлекләре бар. Моңы мин ышанычлы итеп әйтә алам. Мин бу сүзләргә республикабызның жир-су байлыкларына, промышленность потенциалына таянып та, халкыбызның эшчән, өлгер, белемле, базар икътисадында югалып калмаслыгын яхшы белгәнгә күрә дә әйтәм. Бу яктан бернинди дә шөбһә булырга тиеш түгел — Татарстан экономик һәлакәткә дучар булмаячак.

Тик, монда башка бер нәрсәне ассызыкларга кирәк, безнең суверен республика булып яши башлавыбыз Бәйсез Дөүләтләр Берләшмәсе, шул исәптән Россия Федерациясен биләп алган тирән экономик кризис чорына туры килде. Татарстан базар мөнәсәбәтләренә көйләүле генә керергә тырышса да, халкыбызның тормышы шактый кыенлашты. Шушы кыенлыкларны кичергәндә дә, гомуми кризистан чыкканда да, базар икътисадына күчкәндә дә хәзерге экономик потенциалыбызны, рухыбызны саклап кала алсак, без, һичшиксез, мөстәкыйль дөүләт булып яши алырбыз.

Экономик блокадалар мәсьәләсенә килгәндә, алар булгалады. Ләкин Россия үзе дә алардан әллә ни зур файда алмады. Аннан соң, цивилизацияле юл белән демократик дөүләт төзүгә, дип тәкратлап торган кешеләр — бәхәсле мәсьәләләргә блокада ысулы белән хәл итеп булмаганын аңларга тиешләр.

Экономик потенциал турында сөйләгәндә нефть мәсьәләсе алгы планда тора. Бу өлкәдә хәлләр ничегрәк? Хәзер күпме нефть чыгарабыз? Аның күпмесе үзәбезгә кала? Россиягә күпме нефть сатабыз һәм нинди бәядән? Нефть байлыгыбыз күпмегә житәр? Битум нефтен файдалану юнәлешендә нинди эш алып барыла һәм аның перспективалары?

Нефть — бүгенге көндә Татарстанның төп байлыкларыннан берсе. Дөрөс, республикабызда нефть ятмалары запасы елдан-ел кими һәм елдан-ел әзрәк күләмдә нефть чыгарыла. Бу табигый. Шулай да, былтыр, мәсәлән, жир астыннан утыз миллион тоннага якин нефть алынды. Чагыштырмача зур булмаган Татарстан өчен бу шактый байлык. Хәзергә бу байлыкка тулысынча үзәбез хужа түгел, Россия белән бүлешәбез. Татарстан нефтенә Татарстан халкы тулы хужа булсын өчен, кан түкмәсәк тә, күп кенә тир түгәргә туры килә. Россия Федерациясә белән Татарстан Республикасы арасында төзеләчәк экономик килешүләрдә бу мәсьәлә дә хәл кылыныр дигән ышаныч бар.

Гомумән, республикада нефть ятмалары запасы 800—900 миллион тонна исәпләнә. Киләчәк турында уйлаганда, бу әллә ни күп түгел, әлбәттә. Шуңа күрә хөкүмәт табигый-битум чыганаclarын үзләштерүгә зур игътибар бирә. Аларның запасы Татарстанда 10—15 миллиард тонна исәпләнә. Әлегә алар Әшәлчә ятмасында скважина ысулы белән бик аз гына чыгарыла.

Татарстан дәүләт экономика комитеты, «Татнефть» берләшмәсенә инженерлык службалары, фәнни-тикшерену институтлары һәм вузлар, «Фән» ассоциациясә, промышленность предприятиеләре ассоциациясә белгечләре республикада максатчан «Нефть, газ, табигый битумнар» программасын эшләүне төгәлләп килә. Анда запасларның чыгышын һәм скважиналарның куәтен арттыру өчен үзәбезнең һәм чит ил технологияләрен файдалану, нефть чыгаручы промышленностьның эшкәртү тармаclarын үстерү, интеграция һәм тармакара кооперация күздә тотыла.

Россия Федерациясә белән мөнәсәбәтләр һәм Татарстанның суверенлыгын ныгыту салым жыю, финанс-кредит системасы, таможня мәсьәләләре, үз акчабызны булдыру-булдырмау проблемаларын ничек хәл итүгә бик нык бәйле. Бу мәсьәләләр ничек хәл ителә? Бу мөһим өлкәдәгә вәкаләтләргә Россиягә биреп, суверенлыгыбызны юкка чыгармабызмы? Үз акчабызны, салым жыюда бер каналлылыкны, үз таможнябызны булдырмасак, Россия Федерациясендә барган экономик тотрыксызлыкның Татарстанга карата тискәре йогынтысына чик куя алырбызмы?

Татарстан белән Россия Федерациясә арасындагы икътисади мөнәсәбәтләргә күбесен хәл итә торган аерым килешүләр, шулар арасында милек, салымнар, банк системасы, таможня турында югарыда әйткән идем инде. Бу килешүләр гамәлгә кереп, уңышлы гына үтәлә башласа, Татарстан белән Россия арасындагы мөнәсәбәтләргә яңача коруда житәрлек тәҗрибә тупланса, дәүләтара сәяси шартнамәне кабул итәргә дә мөмкинлекләр туар иде.

Үз акчабызны булдыру мәсьәләсенә килгәндә, һич тә ашыгырга ярамас, дияр идем мин. Һәрхәлдә, икътисадтагы кризис чорында хәл ителә торган нәрсә түгел бу. Мондый ашыгычлыкның нинди нәтиҗәләргә китергәнән үз акчаларын булдырган Украина, Литва мисалларында ачык күрәргә мөмкин.

Базар мөнәсәбәтләргә күчүдә Россия хөкүмәте житәкчеләргә уйлап житкерелмәгән политикасы халыкның тормышын бик нык авырлаштырды. Шуны күздә тотып, Татарстан хөкүмәте базар мөнәсәбәтләргә көйләүле керү политикасы үткәрдә, бу халыкка зур ярдәм булды. Киләчәктә Татарстан халкын социаль яклау буенча нинди чаралар күреләчәк? Моның өчен хөкүмәтнең матди-экономик мөмкинлекләре бармы?

Базар мөнәсәбәтләргә көйләүле керү турында мин берничә сүз әйткән идем инде. Россия Федерациясеннән аермалы буларак, Татарстанда төп азык продуктарының бәяләре ычкындырылмады, алар хәзергә көнгә хәтле республика бюджетиннан средстволар бирү юлы белән көйләп торылды. Шулай итеп, аерым кешеләргә икътисади хәле кыенрак булуга карамастан, Татарстанның бөтен халкы, күпмедер дәрәҗәдә, дәүләттән ярдәм алып яшәде.

Гамәлдәгә елның апрель аенда без адреслы социаль яклауга күчә башладык.

Моның өчен махсус программа төзелде. Әлбәттә, экономик кризис шартларында әлеге программа озак перспективага эшләнә алмый, ул якындагы ике-өч елны гына эченә ала. Шунысын да әйтергә кирәк: адреслы яклау аз мөлкәтле гаиләләргә, аерым кешеләргә ярдәм күрсәтүгә яңача караш ул. Безнең бу эштә нинди дә булса тәҗрибәбез әлегә юк иде. Алдыбызда барысын да исәпкә алырбызмы, социаль гаделлеккә ирешербезме, дигән сораулар гына тора. Алар Президентны да, хөкүмәтне дә борчый. Шулай да төвәккәлләдек инде.

Бүгенгесе көндә Татарстанда адреслы яклауга мохтаж дип 2,4 миллион кеше билгеләнде. Аларның һәрберсенә, икътисади хәленә карап, 1—2 мең сум күләмендә ярдәм күрсәтелә башлады. Апрель аенда гына да бу ярдәм 4 миллиард сумга якын чыгым таләп итәчәк. Алдагысын карарбыз, күрербез.

Халыкның прогрессив юлдан баруы мәҗрифәтлелеккә, әхлакылыкка да бәйле. Базар мөнәсәбәтләренә күчү, һәрнәрсәгә коммерция күзлегеннән генә карау мәҗариф һәм мәдәният мәсьәләләрен кискен хәлгә куйды. Әдәбият-сәнгать, матбугат һәм китап нәришһыты, театр һәм радио-телевидение кебек тармаклары коммерция нигезендә генә алга бара алмыйлар, бу бигрәк тә милли мәҗариф һәм милли мәдәнияткә кагыла. Мәдәни үсеше чикләнгән халык әкрәнләп мәҗрифәт юлыннан баруда артка калачак, димәк, милли деградация юлына басачак. Шуны истә тотып, Татарстан хөкүмәте бу өлкәдә нинди чаралар планлаштыра? Мәҗарифебезнең һәм мәдәниятебезнең заман ихтыяҗларына җавап бирерлек үсешен тәммин итү өчен матди-экономик җирлегебез бармы? Бу юнәлештә нинди конкрет чаралар күреләчәк?

Базар мөнәсәбәтләренә күчү, күп нәрсәгә коммерция күзлегеннән карый башлау мәҗариф һәм мәдәният мәсьәләләрен кискенләштерде, дияр идем мин. Республика житәкчелеге тарафыннан күрелгән чаралар нәтижәсендә, икътисади кризис шартларында да, мәдәният учреждениеләре челтәрен элеккегә дәрәҗәдә саклап кала алдык. Бер генә театр, клуб, китапханә, музей да ябылмады. Гәзит-журналлар да чыга, китаплар да басыла.

Билгеле инде, Татарстанның икътисади мөстәкыйльлеге көчәю, аның дәүләт статусы күтәрелү — фән, халык мәҗарифе, мәдәният, информация һәм матбугат учреждениеләре эшләрен оештыру өлкәсендә яңа таләпләр куя. Проблемалар монда аз түгел. Мисал өчен югары белем мәсьәләсен генә алыҗк. Мәҗлүм булганча, республика вузлары Россия юрисдикциясендә исәпләнә һәм Россия дәүләт бюджеты кысаларында финанслана. Әмма социаль характердагы чыгымнарның күбесе Татарстан җилкәсенә төшә. Бу аңлашыла да: вузларда безнең кешеләребез эшли һәм укый бит. Вузларның мондый аралыкта булуы республиканың күп кенә бурычларын хәл итүенә комачаулый. Көн кебек ачык: безгә Татарстанда югары белемне һәм фәнне үстерү концепциясен эшләргә кирәк.

Республика гомуми белем системасын реформалауны дәвам итә. Милли мәҗариф өлкәсендә эшләнгән эшләр аз түгел дияр идем, әмма эшлисе бихисап әле. Кыенлыклар җитәрлек. Аларны бергәләп кенә җинеп булачак. Күптән түгел Министрлар Кабинеты «Татарстан Республикасы халыкларының телләре турында» карар кабул итте. Анда татар телен дәүләт теле итү юнәлешендә башкарыласы чаралар билгеләнде. Ул чараларны тормышка ашыру да һәрберебезнең тырышлығын таләп итәчәк.

Инде мәҗарифебезнең һәм мәдәниятебезнең заман ихтыяҗларына җавап бирерлек үсешен тәммин итү өчен матди-экономик җирлегебез турында. Тагын бер кабат әйтергә мәҗбүрмен: безнең рухи уяну икътисади кризис чорына туры килде. Әлбәттә, бу үзенә йогынтысын ясамый калмый. Шуна карамастан, мәҗарифне, мәдәниятне, шул исәптән сәнгатьне үстерүгә дәүләт бюджетиннан шактый средстволар биреләп килә. Аларны юк-барга чәчми-түкми файдалана белсәк, мәҗрифәт юлыннан баруда артка калмабыз, дип уйлыйм.

Кадрлар вақытыгызны бүлеп, «Мирас» журналы сорауларына җавап бирүгез өчен бик зур рәхмәт Сезгә, Мөхәммәт Галләмович! Катлаулы һәм авыр дәүләт хезмәтен уңышлы үтәвегезне телибез. Журналыбызның ун мең әбүнәчесе исеминнән Сезгә таза сәламәтлек, гаилә бәхете һәм күңел тынычлығы теләп калабыз.

Рәхмәт.

ТАТАРСТАН ЖӨМҺҮРИЯТЕ ПРЕЗИДЕНТЫ МИНТИМЕР ШӘЙМИЕВКӘ МӨРӘЖӘГАТЬ

Татар Халкының Милли Мәҗлесе «Мирас» журналы редакциясенен бүгенге көндә эш урыны булмавына житди борчылу белдерә.

Әлеге редакция моңа кадәр Татарстан китап нәшрияты бинасында 28 квадрат метр булган ике бүлмәне файдалануга алган иде. Әмма 2 нче апрель көнне бу бүлмәләрне ябып, хезмәткәрләрне урамда калдырдылар.

Халкыбыз «Мирас» журналын Татарстан Жөмһүриятендә мөстәкыйль-лекнең куанычлы жимеше буларак кабул иткән иде.

Без «Мирас» журналы редакциясенә эш урыны бирүдә Сезнең реаль ярдәмегезне көтәбез.

Журнал халкыбызның милли кыйбласын билгеләүдә өметле адымнар ясады, һәм киләчәктә дә аның шушы юлдан баруына һич шигебез юк. Бүген әлеге журналның эшчәнлеген туктатуга омтылышны милли яңарышка зур зыян китерүгә юнәлтелгән чара дип исәплибез.

Татар Халкы Милли Мәҗлесенен
V сессиясендә кабул ителде,
1993 ел, 3 апрель, Казан.

ӘДӘБИ МИРАС

КОТБИ

Җосфәт-Шуфрин хикәяте

Рәссам Рушан Шәмсетдинов.

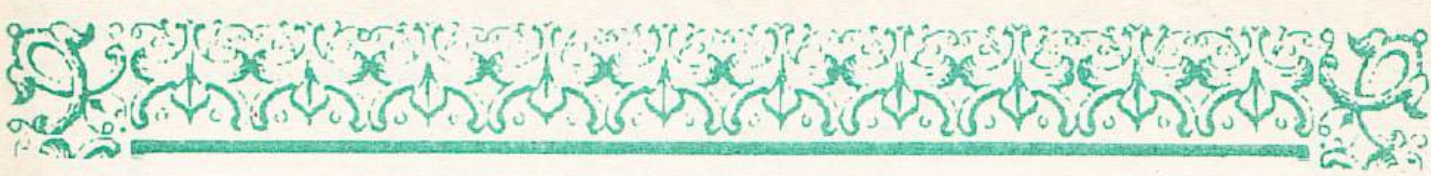
УКУЧЫГА МӨРӘЖӘГАТЬ!

«Мирас» журналын укып-күзәтеп баручыларга мәгълүм булганча, узган елның бишенче саныннан без Алтын Урда чоры төрки-татар әдәбиятының мәшһүр әсәрләреннән «Хәсрәү-Ширин хикәяте»н бирә башлаган идек. Һәм, ниһаять, быелның бу санында без кешелекнең яшәеше, олы мәхәббәт турындагы бу зур шигъри фәлсәфәне тәмамладык. Моңа кадәр Фәрит Яхин эшкәртүендә шундый әсәрләрдән Мәҗлисинең «Сәйфелмөлек» кыйссасын биргән идек. Котбның «Хәсрәү-Ширин хикәяте» Рифкәт Әхмәтжанов тарафыннан эшләнде.

Укучылар белән аралашып сөйләшүләрдә ерактагы әдәби мирасыбызны бүген дөньяга чыгаруга кагылышлы төрле фикерләргә ишетергә туры килә. Берәүләр борынгы мирасны, һич үзгәртмичә, ничек бар шулай басарга киңәш итәләр, икенчеләре төп чыганагы һәм тәржемәсә дә берьюлы рәттән бирелсә яхшы булыр иде, диләр, өченчеләре текстны бүгенге укучыга аңлаешлы тәржемәдә бирүне хуплыйлар.

Беренчесен таррак даирәне эченә алган галим-голяма фикере, дип әйтергә кирәк. Ләкин ерактагы мирасны шул килеш бирү юлы белән бүгенге киң катлау укучы игътибарын җәлеп итеп булмый. Бу очракта эшләнергә тиешле күпсанлы астаһермә-аңлатмалар да уку процессын кыенлаштыра. Әлбәттә, икенче бер төркем фикере, ягъни төп чыганак белән тәржемәне рәттән бирү иң идеаль вариант булыр иде. Ләкин болай эшләгәндә журналың күләме һәм, димәк, чыгымнары да бермә-бер арта. Шулай булгач, болай эшләү бүгенге кыйммәтчелек, икътисади тотрыксызлык чоры үткәч булыр, дип өмет итәргә кала һәм әлегә өченче, ягъни зуррак төркем хуплаган бүген аңлаешлы телдә тәржемә итеп бирү юлын сайларга туры килә.

Әгәр дә без үткәнгә борылып карасак, татарлар гына түгел, башка төрки халыклар да шигъриятебезнең борынгы жәүһәрләреннән «Йосыф-Зөләйха», «Тәһир-Зөһрә», «Бүз егет», «Сәйфелмөлек», «Хәсрәү-Ширин»нәрне оригиналдан укып аңлаганнар, рухи ләззәтне төп чыганактан алганнар, аларга тәржемә кирәк булмаган. Бүген исә бөтенләй башка хәл. Бигрәк тә совет чорында алып барылган нечкәртелгән тоташ руслаштыру сәясәте нәтижәсендә борынгыны түгел, бүгенге телне аңлаучыларның саны да күпкә кимеде. Әгәр милләтебезнең алга таба да яшәвен теләсәк, моннан нәкъ 90 ел элек атаклы язучыбыз Гаяз Исхакый кисәткән инкыйразны, ягъни аерым милләт буларак юкка чыгуны теләмәсәк, безгә мөмкин кадәр үз телебездә сөйләүче-укучы-язучыларның санын арттырырга кирәк. Бу, әлбәттә, зур һәм катлаулы проблема. Әмма моңа ирешү юллары инде ачылды. Халкыбыз сискә-

неп уянып, бу юнөлештә зур эшкә тотынды. «Мирас» журналы да менә шушы яңарыш юлында күпмедер өлеш кертү теләге белән оештырылды. Журналның төп максаты әлегә кадәр халыктан читләштерелгән рухи хәзинәләребезне мөмкин кадәр кинрәк мәйданга чыгарып, милли аң тәрбияләүне зуррак масштабларда алып барырга тырышудан гыйбарәт. Моңа исә журнал укучылар санын арттыру юлы белән генә ирешеп була, ахыр чиктә бу журналның теле аңлаешлы, гади булуга килеп тоташа.

«Хәсрәү-Ширин хикәяте»нә әйләненеп кайтсак, төп чыганакны күзаллау өчен бу санда кыскача өзек бирелде, шушы ук санда галим Рашат Әмиргалиның «Мәхәббәт фәлсәфәсе чыганагы» дигән мәкаләсе эчендә дә оригиналдан шигъри юллар китерелде. Теләгән кеше борынгы текстларның ничек икәнлеген шуннан да татып-тоеп карый ала.

Р. Әхмәтжанов тәржемәсе исә мөмкин кадәр автор текстының үз рәвешен, фикер сөрешен, стилин сакларга тырышып эшләнде, редакцияләү процессында тәржемәне бүгенге укучыга тагын да аңлаешлырак итәргә тырышылды. Борынгы төсмерне саклау өчен калдырылган аерым сүз йәки төшенчәләргә аңлатмалар бирелде. Әлбәттә, тәржемәче һәм журнал редакциясе дә «Хәсрәү-Ширин хикәяте» бүгенге телдә төмам камил эшләнде, дигән фикерне әйтергә җыенмый. Текстта авыррак аңлашыла торган һәм поэтик яктан кытыршырак юллар да юк түгел. Шулай да борынгы һәм хәзерге төрки телләргә яхшы белгән галим һәм шагыйрь Рифкәт Әхмәтжановның бу зур хезмәтен, әлегә гүзәл поэманы киң катлау укучыга житкерү юлындагы кыю адымын хупламый мөмкин түгел. Шул ук фикерләргә борынгы әдәбият белгече Фәрит Яхин тәржемәсендәге «Сәйфелмөлөк» дастанына карата да әйтергә мөмкин.

Хөрмәтле милләттәшләр! Без күпгасырлы рухи мирасыбызны, борынгы әдәбиятны журнал аша бүгенге укучыга ничек житкерү турында туган фикерләрегезне ишетергә теләр идек. Фикерне журналда басылган аерым әсәргә карата һәм гомуми планда да, киләчәк эш турында кайгырту рәвешендә дә әйтергә мөмкин. Без нәрсәнендер хуплау, шулай ук сәламәт тәнкыйтьне дә кире какмыйбыз. Әгәр дә алар зур кыенлыklar белән туган һәм кыска вакыт эчендә халыкара статус алып, милли проблемаларны үзәккә куеп эшли башлаган журналыбызны тагын да камилләштерү максатын күздә тотып әйтелсәләр, без аларны бастырып чыгарачакбыз. Бәлки бу әдәби, тарихи һәм башка мирасны бүген ничек бастыру турында зур сөйләшүгә дә әйләненеп китәр. Сездән, киңәшле эш таркалмас, дигән хакыйкәтне күздә тотып, фикерләр көтәбез.

Һәнүз МӘХМУТОВ.

УНАЛТЫНЧЫ БАБ*

ШИРИННЕҢ ХӨСРӘҮНЕ ГАДЕЛЛЕККӘ АНТ ИТТЕРГӘНЕ

Утырмыш иде шаһ Ширин катында,
Бәхәс китте гадел хөкем хакында.

Үгетләп әйтте шаһбикә: «Сүзем шул —
Тамашаларны куй, шаһым, гадел бул.

Тырыштың һәм төзек кылдың жиһанны,
Харап кылма золымда бер көн аны.

Кичердең күп рәхәт ошбу жиһанда:
Кил инсафка — вәкарьгә бу заманда.

Кызыкмы бер сыер сөт бирсә, шуннан,
Тибеп аударса ул сөтне соңыннан.

Шуны уйла: синең золыңда мазлум
Соңынтын каргамасын, салмасын шом.

Үлембикә, төзеп угын сәхәрдә,
Синең белән мине екса әгәр дә,

Уйларсың: дәүләтсәннән нинди файдаң
Тиде илгә? Булырсың бит пошайман.

Илең — көзгәң: ни үкенеч ки шунда,
Үзеңне күрсәң мазлумнар аһында.

Агач кәкрәйсә төптән, һәркем әйтер:
— Моны, — дип, — ут кына инде төзәйтер.

Бөтен ил каргышын алмак жинелдер,
Халыкны асрамак жиңел түгел, бел.

Күңел курка минем Тәңре үчендин,
Бабайларның беләм ошбу сүзен мин:

— Әгәр илне азапта тотса илхан,
Калыр ялгыз вә хурлыкта соңыннан.

Сүземне син үзең өчен кабул кыл:
Табигъларга залим булма, гадел бул.

Горур булма син ошбу шаһлыгыңда:
Халык баш илгә, син түгел, чынында.

Укып Жәмшид вә Дарий кыйссасын бел:
Алардан үрнәк ал, шаһлар эшен кыл».

Шириннең сүзләрен салып колакка,
Мәлик шат булды бу изге теләккә.

* Ахыры. Башы журналның 1992 елгы 5—12, 1993 елгы 2—4 саннарында.

ШИРИН ҺӘМ ХӨСРӘҮНЕН БӨЕК МОБЕД БЕЛӘН УТЫРЫП СӨЙЛӘШКӘНЕ

Бөек Мобедны бер көнне шаһ китертте,
Өмет баглап диванына утыртты.

«Гозер шулдыр,— диде,— мин аптырауда,
Жавап бир, дус, минем өч-дүрт сорауга.

Беренчедән, жиһанның әүвәле ни?
Ни белсәң әйт ки, калмыйк берни белми!»

Жавап булды: «Чынын әйтсәм әгәр дә —
Борынгылыкны бездән каплый пәрдә.

Хәзергеләргә бу сорау бирелмәс,
Борынгыны борынгылар белер, бәс!»

«Соравым бар,— диде Хөсрәү,— тагын бер,
Гафу ит син мине, әмма жавап бир!

Өзеп әйт күк турында: нинди таштан
Төзелгән ул һәм анда бармы бер жан?»

Жавап булды моңа бу изге карттан:
«И шаһ, син башладың сүзне ерактан.

Бу баш өстендәге көн, ай вә йолдыз
Хакында һәр заманда булды күп сүз.

Белеп булмый аны. Күк яши мәңге,
Серен белсә беләдер, бәлки, Тәңре.

Ачып күк гөмбәзен, бакмады һич күз,
Шулай булгач, әйтеп тә булмый бер сүз.

Олуглар күк турында сөйләгәндә,
Яшерде серне — белми калды бәндә.

Фәләк капкалары бикле адәмгә,
Бу хакта сүз ачу, хәтта, әрәмгә».

Сорады шаһ янә: «Бу чаклы йолдыз
Янамы туктамастан төн вә көндөз?

Ишеттем ки, аларның һәрберендә
Яши жаннар, хәят үз шау-гөрөндә».

Жавап булды: «Моңы без дә ишеттек,
Вә чынлыкны белүне максат иттек.

Ләкин бу мәсьәләдә шундый хәл: бик
Теләсән дә, һаман житми төгәллек».

«Бу жирдә ник,— диде Хөсрәү,— йөрербез,
Каян килдек һәм алда ни күрербез?»

Жавап булды: «Янә монсы да бер сер,
Бары шунсы гына ачык — гомер бер».

Мәлик әйтте: «Гыйлемен мисле дингез,
И дус, әйт чын сүзеңне, шәмгә тиң сүз.

Гажәп — бездән узып кичкән газизләр
Ник әйтми күргәнен, калдырмый эзләр?

Күрөбез бит — кереп барча тишеккө,
Алар күргәннәрен әйтми ничек тә».

Жавап булды: «И шаһ, чынлап син аңла:
Лаекмы һәр кеше сергә жиһанда?

Бу дөньяда уйнала шундый бер саз,
Бозарсың көйне, белми салсаң аваз».

Зирәк уйлап сорады шаһ тагын бер:
«Шуны да инде мәгълүм кыл вә белдер —

Онытып киң жиһанны, йоклаганда
Каян килә икән төш шул заманда?

Вә тәннәрдән чыгып очкан бу жаннар
Кая китәр, качарга нинди жай бар?»

Мобед әйтте: «Моңа жавап бирергә
Кирәк тәнсез, шәрә жанны күрергә.

Тик андый жанны кем күргән? Шулай ук,
Жанын ташлап йөрер зат дөньяда юк.

Жаны булмаса, тән тынсыз үләксә,
Тәне булмаса, жан тиң бер өрәккә».

Сорады шаһ тагын: «Жан мәңге булса,
Тиеш иде яшәргә тән дә шунча.

Күрөбез тик: югала тән, сурәт тә,
Яшиме ул тагын бер-бер өрәктә?

Ишеттем мин, имеш, шундый сөйләк бар:
Үзең жан сорый, ди тән-сурәтләр?»

Жавап әйтте: «Бу рәссамнар хыялы,
Туа башта, сурәт итә кул аны.

Шулай ук тик хыялыңнан килер төш:
Синең күңлендә ни бар — шул күренмеш».

Янә әйтте: «Китәрбез дә жиһаннан,
Хәтерләрбез микән жирне без аннан?»

Жавабында болай әйтте белекле:
«Сина шатлык — жыйгансың күп белекне.

Гыйлем нуры калыр һәрчак үзәндә:
Бу жирдә һәм жиденче кат күгәндә.

Сорасаң син дәлил, ләкин бу сүзгә
Беләлмәс һич шәхес, Тәңредән үзгә».

Үтенде шунда шаһ: «И данлы остаз,
Табиблыктан сабак бир безгә аз-маз».

Мобед әйтте: «Үзең шаһи-жиһан син,
Жиһанның халкына жан, рух һәм аң син.

Табиблыкны озак эзләү кирәксез:
Аны Тәңре үзе безгә өйрәтмеш.

Аша да эч, ләкин чыкма чигеннән,
Үзеңне саклый күр һәр артыгыңнан.

Кач аздан һәм ашама күп — харам ул.
Тик урта юлны сайла — шул таман юл.

Ике инсанны күрдем яшь чагымда,
Утырмышлар иде нигъмәт янында.

Ашый берсе жан асрарга житәрлек,
Икенчесе — ашый көчле итәр, дип.

Икәүсә дә чама — чик сакламастан,
Берсе үлдә ашаудан, берсе ачтан».

Үтенде шаһ: «Сөйләп бирче бу тәнне
Жаны ничек итеп ташлый икәнне».

Жавап: «Үзем үлем кичергәнем юк,
Минем сүзем — бары ишеткәнем тик.

Яшәгән дүрт галим әүвәл заманда,
Үлем төмам якынлый башлаганда,

Бу мөшкел эшнә бик нык уйлаганнар,
Ничегрәк, дип, чыгар безнең бу жаннар.

Берә әйткән: — Берәү күрсә төшендә
Үзен агым өермәсә эчендә,

Тырышса да бәладин бик чыгарга,
Ничек тә белмәсә бер эш кылырга —

Уянып китсә нәкъ шушы хәлендә,
Шуңа охшар кеше үлем мөлендә.

Икенче берсе әйтте: — Тәңре һәркөн,
Кереш тартып, атып егар берәрсен.

Көтелмәгәндә шунда һәр егылган,
Бер арканга ябышса куркуыннан,

Асылмактан беләге талса шунда,
Һәм арканны тоталмаса, соңында

Коты очып, төшеп китәр тәкәтсез,—
Дигән, батып тирән уйларга хәтсез.

Өченче берсе әйткән: — Бүрә керсә
Көтүгә һәм чабан да хәлне күрсә,

Күтәрсә бер сарыкны бүрә, шуннан
Килеп тотса чабан да бер ботыннан,

Теләсә ул сарыкны коткарырга,
Бүрә шундук тотынып ерткаларга,

Сарык канын эчәргә дә керешсә,
Чабан исә кылалмаса бер эш тә,

Шуның кебек үлем,— диде,— төмамлап,
Табалмастан мәсәлдән тыш берәр гәп.

Ә дүртенче галим әйтте: — Бу бер сер,
Күрелгән хәлгә һич охшаш түгелдер.

Мисал: бер яшь чибәр ятса куенда,
Дивана булса, ләкин, ул чынында.

Менә бер чак гүзәлең аңга килмеш,
Үзен саклап кинәт кенә тибелмеш.

Куа инсан атын — юл билгесе юк,
Укый язмыш хатын — соңгы сүзе юк.

Уйный шахмат вә бер катлаулы хәлдә
Кинәт ташлап китә, жиндем, дигәндә.

Үлемне сөйләмәс, мәгънәне белсә
Адәм, чөнки үлемнән кайтмый кемсә.

Пәйгамбәрләр генә белсә белерләр,
Аларга Тәңредән мәгълүм бу серләр.

Гөнаһсызларга да, ди, әйтер Алла...»
Мәлик өзде: «Хәбәр бар бу заманда:

Пәйгамбәр, ди, килеп чыккан гарәптә,
Ерак жирдә. Калам шуна гажәпкә:

Негусмы¹ ул? Тагын бар шундый кемнәр —
Аермалы, ди, бездән анда диннәр?»

Мобед әйтте: «Алай ук димә шаһ, син,
Аермалардан өстен ул — бу саф дин.

Халык сөйли гүя гөмбәз эчендә
Ә ул гөмбәздән өстән — рух төсендә.

Шәкерт кебек кояш, йолдыз фәләкне
Сөйләмәс ул, сөйли жанга кирәкне.

Тугыз күктән югарырак оча ул,
Уе белән галәмнәрне коча ул.

Бу Мөхәммәд белән син, шаһ, уйнама,
Уйнар булсаң, отармын, дип уйлама!»

Каны кайнады шаһның, һап сикерде
Табада чыжлаган кябап шикелле.

Вәләкин ул туры юл башламады,
Ахименид² динен һич ташламады.

УНЖИДЕНЧЕ БАБ

ШИРУЯ ХИКӘЯТЕНЕҢ БӘЯНЫ

Кире какты мәлик хикмәтле сүзне,
Уйнап бетермичә шахматны бозды.

Теге Мәръямнән аның Шируясы
Бар иде, ягъни углы, шаһ буласы.

Ишәк миен ашаган бер өметсез
Гаять ямьсез, ачы сүзле вә битсез.

Чагыр күзле, сары йөзле, тәкәббер,
Рәхимсез таш бәгырьле бер кяфер.

Шуны күреп Ширин әйткән имеш бер:
«Туса миннән ни шәп булыр иде, күр!»

Кече чактан хәтәр булган бу афәт.
Ни кылмас ул, аңарга калса дәүләт?

Һәмишә шаһ елады зар аңардан
«Эчендә бар,— диеп,— хәсет, яман кан».

Һәм әйтте бер көн ул бөек Мобедка:
«И изге зат, ни кылгаймын бу эткә?

Күнелемдә ала бара шигем көч,
Бу шайтаннан жаным тыныч түгел һич.

Қарап йолдызнамә, куркам мин аннан,
Йөзендә билгеләр бардыр яманнан.

Кылалмас изгелек һич тә бу юньсез,
Китермәс илгә бер файда чекер күз.

Кирәкмәс аңа халкың да, кешең дә,
Үзен генә белә һәрбер эшендә.

Белектин бер әсәр юктыр сүзендә,
Кара таштай коры — хис юк йөзендә.

Ачык йөз юк Ширингә дә, миңа да,
Вә шулай ук анасы ягына да.

Аның өчен Ширин бер жен шикелле,
Гүя ишәккә бер куржын³ шикелле.

Мин инде әйтәсе юк — бер еланмын,
Бүтән юк дошманы — дошманга сан мин.

Беләсең — тиң түгел барлык хатын да,
Шуны ук әйтмәле уллар хакында.

Чәчәк атмый, күрәсең, һәр бөрә дә,
Шикәр татмый камышның һәр төре дә.

Атасын да үтергәннәр түгел аз,
Бу жен, ахры, миңа яный тимер, таш...»

Моны тыңлап, Бөек Мобед сүз алды:
«И шаһ, күңлең белә яхшы-яманны.

Тоташтан гел яманлык кылса да ул,
Үзеңнең жан парәндер ләбаса ул.

Угылдан ваз кичеп булма хаталы:
Өметсез калма, ди халык мәкале.

Кеше үз углына соң каст итәрме?
Әгәр каст итсә, хурлыктан китәрме?

Нигә тутның башын һәр яз кисәләр?
Жиләкләре аның астан үсәләр.

Син изгесен — яман булмастыр ул да.
Төзәлер бер, болай калмас бу юлда.

Берәү дә хупламас бу сүзләреңне,
Болай ярсынма, бастыр үз-үзеңне».

Бөек Мобед үгетен тыңлады шаһ,
Бу дөньяның мәкерен аңлады шаһ.

«Бу ниткән кайгыга төштем!» — диеп ул
Аһ итте бер, йөрәгенә куеп кул.

«Мине картайтыр өчен ул туган бит,
Үземә мин үзем салдым богау», — дип.

«Бу шаһлык шәүкәтен, Хөсрәү, куеп тор,
Оныт тәнне, элек жанны бактыр.

Ничек тә бит яраткан жанына хак
Боерыр бер: — Житәр, дәрҗәһыма кайт!

Ничек язсан да кыйссанны, бу жирдә
Куелыр бер заман нокта гомергә.

Яраткан бер иямә ялварамын,
Таныймын эшләремнән бар харамын.

Телим мин — күрмәсәмче уттин азап,
Иям кылсын иде, дим, мондин азат...»

Шулай дип шаһ карар кылды ахырдә,
Атәшханәдә⁴ беркадәр ятырга.

Янә бер көн уйланды, калды аң-таң,
Ни кылгаймын диеп жыйган гөнаһтан.

Ахыр торды, кулын кулга кушырды.
Шаһ атларын әзерләргә кушылды.

Һәм атбагар иярләп тә китерде,
Авырайган мәлик менеп утырды.

Яныннан калмыйча барды Ширин дә,
Болар төште атәшханә төбендә.

Кереп Хөсрәү, гыйбадәткә йөгенде.
Бу әхвәл Шируягә тиз беленде.

Димәк, атәшханәдә шаһ: «Бәхеткә!»
Тиз үк ул таж киеп менде тәхеткә.

Жыеп мәжлес, жамаяклар күтәрде,
Онытмады, ләкин, шаһ сау икәнне:

Атәшханәгә чапты, бер кызыштан
Атасына богау салды корычтан.

Нәгәрләрен куып таркатты. Монда
Ширин калды берүзе шаһ катында.

«Янымда, — диде Хөсрәү, — син барында
Үземне мин сизәм хөрлек багында».

Һәм өстәде тагы: «Кайгырма, хур, — дип, —
Риза бул язмышыңа һәм утыр тик.

Килер шаһларга күп төрле мәзәк хәл,
Ходайның язганы инде бу әхвәл.

Нишанга⁵ язмыш уклар атса, шунда
Булыр шаһлар нишанның уртасында.

Бүрек йолкып усал жил жилләгәндә
Сынар сәрви, давыл тимәс үләнгә.

Әгәр аучы тотар булса киекне,
Төзәр укны шунар, кайсы күрекле.

Каян чыкса да ут-янгын, барыбер,
Төтен гел изгеләр яры барыр, бел!

Әгәр китсә дә дәүләт, бозма күнлен:
Сиңа мин бар, миңа син һәм дә ил-көн».

Шаһын һич ташламас булды Ширин дә,
Юатты ул үзен күнле төбөндә:

«Бу дөньялар, күрәсен, шул сыйфатлы:
Сөенеч һәм көенечләр чиратлы.

Адәмнәр картаер һәм жирдә калмас,
Ләкин жан һәм фикер һич тә югалмас.

Лаектыр кайгыда саф калса уш-аң,
Вә тоткынлыкта да хәр рухлы булсаң.

Тере гәүдә булыр хәллә вә хәлсез,
Үләм дигән һич үлмәс, ди әжәлсез.

Вә төшкенлектә юл бирсәң, белеп тор,
Кирәгеңне бирер язмыш — түзеп тор!

Димәк, кайгы чигеп имгәнмә, и жан,
Вафа юктыр бу дөнья кайгысыннан.

Ни әхвәл килсә дә, шуңа яраш тиз,
Курыкма дөньядан — ул бит карарсыз.

Жәфалы дөньяда юк бер оят та:
Тору яхшы оятсыздан еракта.

Ике бәндә бу дөньядан котылмыш:
Аның берсе тумаган, берсе үлмеш.

Вафасызлыкта данлыклы бу дөнья,
Тырышма син, анарга күп ялынма!

Бүтән шаһлар яшәп үткән бу жирдә.
Алар кайда бүген? Ник юк хәзер дә?

Кая ул Кәй-Мураз, Кәй-Хәсрәү? Инде
Сиңа килеп чират, шаһлык бирелде.

Күрәсен, нәүбәтең үтте синен дә,
Үкенмә булган эшкә бу көнендә.

Теләкләр күп төялсә жан-күнелгә,
Яшәвен, һичкайчан килмәс жинелгә.

Әгәр барбит кебек күнел төзелсә,
Гажәп түгел бора торгач өзелсә.

Әгәр баш бирсәң анар, дөнья — Зәххак,⁶
Еланың тиз үсәр иңнәргә шул чак!

Очанга⁷ бер су керсә катрә чаклы,
Ваем дәрәясына көт батачакны.

Төяр булсаң очанга дөрт йөген дә,
Кырынлыкны бетер башта, тигезлә.

Елан-дөнья ияртер илне: фисс-фисс!
Качар шуннан үзе, тапмассың һич, һич.

Кулыңнан ошбу эш килмәстер, и яр:
Алынма син елан тотарга, зинһар!

Бүтән куллар белән тот син еланны,
Күңелдән ку, төмам ташла жиһанны.

Әгәр белсән, жиһан һәркемгә зиндан,
Жимешне һич аламмасың багыннан.

Әгәр кумта⁸ икәнсең — бикле бул син,
Кызыктыргыч хәзинә төсле бул син.

Шулай итсән, яшәрсен кайгыларсыз:
Каза килсә, Йосыф үткәрде зарсыз.

Әгәр кайгы сине кысса — сабырлан:
Ах-ух килсән, акылсыз син татардан.

Күңелендә азат бул таж-тәхеттин,
Йөзенне һич тә саргайтма бу эштин.

Әгәр булсаң тәхет вә тажга мохтаж,
Утырган жир — тәхет һәм өстә күк — таж».

Бу сүзләргә Ширин Хәсрәүгә әйтте,
Жиңел кылды көнен, күңлен киңәйтте.

ШИРУЯНЫҢ ШИРИН ӨЧЕН ХӨСРӘҮНЕ ҮТЕРГӘНЕ

Житеп килде гүя зәңги кара төн,
Кара рух кошы күк жәйде канатын.

Караңгы булды ул төн шулкадәр, бер
Адәм дә мондыйны һич күрмәгәндер.

Фәләк хәтта үзе сагышта калды,
Замана бу кичәдән гыйбрәт алды.

Элеккедәй, Ширин Хәсрәү янында
Утырды бер вә бер басты тагын да.

Богауланган аякны ул йөзе ай,
Кылып шәфкать, үбә иде кылып вай.

Теләде шаһ хикәятләр сөйләвен,
Ширин шундук үтәде бу теләген:

Юатыр дип аның күңлен бу хәлдә
Вә йоклар дип, ахыр, хет кыска мөлгә.

Шириннең бу юатып гөрләвеннән
Тынычлап, шаһ та йоклап китте чыннан.

Йокы алды Шириннең дә күзен. Ул
Ятар иде куеп шаһка йөзен гел.

Кочышып бу икәү яткан чагында,
Күрик, фәләк ниләр уйнар тагын да.

Тынычлангач, ниһаять, шаһ вә Ширин,
Ачып төнлекне керде бер зат үрдин.

Диюдәй бер адәм, мисле кара төн,
Төтен бөркеп сулыштан керде мөлгунь.

Өй баскан бер яман угры шикелле
Каранды да болар өстенө килде.

Ята иде бу пар йоклап ваемсыз,
Иелде шаһ катында ошбу юньсез.

Турылап нөкъ йөрөккө хәнжәр орды,
Тагын берне. Корыч саф тәнгә керде.

Рәхимсез бер кяфердәй, бу жәллад
Шулай орды ки хәнжәрен төгәлләп:

Бәгыреннән мәликнең атты ал кан,
Яшен атты гүя кара болыттан.

Аерды айны көндин ул, тирес бит!
Үзе бик тиз чыгып качты кире, эт!

Мәликнең йокыда тәне ярылды,
Күзен ачты, тыны көчкө алынды.

Туфан булды түшәк бәгырь каныннан,
Сусады — аузына житте чыгар жан.

Күнелгә килде: «Торгыз», — дип, Ширинне
Уятып, бер чылатырга иренне.

Уйлады шаһ, ләкин, аңар күз атып:
«Ничә көн йокламады ул, оят, — дип —

Ниһаять, бер тынычланган чагында
Уятыйммы йокысыннан тагын да?

Уянса ул, күреп ошбу хәлемдә,
Язар һуштан мине күргән мөлөндә».

Ачылган ал чәчәкләр гөл багында
Бөтен кырны бизәп торган чагында,

Һава гажәп хуш исле бер заманда,
Болытлар гөрләп, үрләп, көтмәгәндә,

Гүләп-шаулап каты боз яуса жиргә,
Чәчәк, балчык бары болганса бергә,

Уянса шунда ял иткәндә багъчы,
Бу әхвәльне күреп ул нишли, бакчы!

Ярасыннан мәликнең күп кан акты
Биләңләтеп⁹ Ширинне кан уятты.

Бүтән төннәр, бәхетле чак бар иде:
Уянып чәң өнен тыңларлар иде.

Утырырлар иде торгач, янәшәп,
Тагын бер кат кочышып һәм карашып.

«Китер ширбәт!» — диеп хадим сакыйга,
Эчәрләр иде бәрәп кулны кулга.

ФӘЛӘК, КҮР СИН, НИЧЕК УЕН УЙНАТТЫ: ШИРИННЕ ХӨСРӘВЕ ИҢРӘП УЯТТЫ!

Ширин шундый хәтәр күрдә төшендә,
Уянды бик яман тәшвиш эчендә.

Ачып юрганны күрде ки — үлек шаһ.
Ята канга батып. Кылды Ширин аһ.

Ничә еллар тиңен эстәп көрәште,
Ахыр дөнья шушы көнгә терәтте.

Салынган шаһ башы — жансыз сары таш,
Япандагы хәрабәләргә охшаш.

Шириннең күңленә утлар ягылды,
Гүя ки өстенә таулар ярылды.

Озаклап зар елап, фөрәдта булды,
Яңакларын ярып тырнады, телде.

Чәчен тузгытты һәм йолкып төгәтте,
Минут саен: «Ярым, ярым!» — дип әйтте.

Ничек шаһлар тәнен кирәк юарга,
Бөтен шартын китерде ул шулай да.

Тәмамлагач бу эшне, ул үзен дә
Карады бер, юды тән һәм керен дә.

Түгәрәкләп бар эшне тәмам итте,
Күңелдән әйтте: вактым инде житте...

Ә Шируя уйланды бик кинәнеп:
«Жефетлектә Ширин калды миңа», — дип.

Һәм астыртын сүз әйттерде Ширингә:
«Тыныч бул, Хөсрәү үлде дип көенмә.

Ни булса шул булыр — узгач жиде көн,
Булырсың син минем хәләл жефетем.

Сине Хөсрәүдән артык мин сөермен,
Хәлем житкәнчә күңлене күрермен.

Икәүләшкәч, күнелләр булса бердин,
Хәзинә ачкычын сиңа бирермен».

Ишеткәч шундый бер гажәп хикәят,
Каһәрләнде Ширин, ярсынды гаять.

Яшерде тик хисен, бу белмәсен, дип,
Тагын бер-бер явызлык кылмасын, дип.

Жавабында аның белән килеште,
Матур сүзләр дә әйтергә тырышты.

Вә Шируя бу алдауга бирелде:
Үзе кебек дип уйлады Ширинне.

Ширин жыйды бөтен әсбап вә малны,
Савыт-саба, киём һәм башкаларны.

Чакыртып барча ярлыларны бергә,
Мәликнең рухына бирде хәергә.

ШИРИННЕҢ ХӨСРӘУ ӨЧЕН ЯС ТОТКАНЫ¹⁰

Тагын таң тугры дустай баш күтәрде,
Шириннең ул, ләкин, башын китәрде.

Ширин башта табут эшлөттө: астын
Вә өстен нык итеп, каплатты алтын.

Бизәде тыш ягын энже-ләгыльдән,
Түшәп ефәк белән эчке ягыннан,

Мәлик хушбуй эчендә яткырылды,
Бөтен нәрсә жиренә житкерелде.

Жиде илнең шаһы башында торды:
«Күтәрсен бәкләр иңгә!» — дип боерды.

Олау Мәшһәд¹¹ ягын карап юнәлде,
Бөтен шаһлар елашып артта калды.

Матәм тотты бу көндә башка коллар:
Киселде күп колаklar һәм борыннар.

Ә Бәрбад барбитен бәрде дә ташка,
Учын кисте бүтән һич уйнамаска.

Никиса да чөңен ватты вә шуннан
Елады чәңсыман зар-зар моңыннан.

Шавур мескен агызды кан күзеннән,
Сабыр-төкәть төмам китте күңелдән.

Бөек Мобед елый-елый Ширингә:
«Ела,— диде,— жиңел булыр күңелгә!

Коры тән без хәзер, жан юк. Ничек тө
Рухи коллыкта без, ә ул — иректә.

Кая шаһлар шаһы, солтанга солтан,
Жиде икъялим бие вә ханына хан?

Арысланнар үтергән шаһ, соңыннан
Һәлак булды песинен тырнагыннан.

Гомер-юллар кисешкән төш үлемдер
Һәм анда кол да, Нәүширван да тиндер».

Ширинне күр: хатын-кыз төркемендә,
Киленнәрдәй ясанган бу көнендә!

Бизәкле чәчләр аркадан салынган,
Кына, сөрмә матур күзгә ягылган.

Ләгыль сырга уйнаклый һәр колакта,
Һәм энжеле бизәкләр — һәр яңакта.

Сарылган бер сары бөркәү башында,
Кигән алтын чәчәкле алсу тун да.

Нидән тик бер авып һәм бер торып, хур
Исергәндәй бара, күздә — сәер нур.

«Бу кайгырмый да,— дип һәркем уйлыйдыр,—
Табут артында ук инде уйныйдыр!»

Мәликнең табути төрбәгә житте,
Үзе керде Ширин, Хәсрәүне кертте.

Изар¹² бәйләп каравышлыкка шунда:
«Чыгыгыз,— диде,— мин калыйм шушында.

Озатып бәкләрен, бикне ныгытты,
Һәм үткен хәнжәрен уң кулга тотты.

Ачып шаһның ярасын бер үбөргө
Карар итте, ә шуннан соң — үлөргө.

Ярасы булса шаһның кай урында,
Үзенә шунда орды хәнжәрен дә.

Вә шундук Хөсрәү өстенә авышты
Кочаклады, муенына ябышты.

Тагын бер кан белән Хөсрәү юылды,
Ике тәннең каны бергә кушылды.

Аваз салды Ширин, кыйгырды¹³ шунда,
Ишетелде өнө төрбә тышында.

Олуглар тиз сизеп хәлне, бу эштән
Күтәрде аһ вә зарлар бер тавыштан.

Хатын-кыз гыйффәтендә, туй ямендә
Вә тугрылыкта үрнәк бар Шириндә.

Ничек мөтриб¹⁴ тырыш булсын вә хислө,
Ясый алмастыр аккордны бу төслө.

Куеп жиргә боларны аһ вә зарда,
Чыгып төрбөгә нык бик салдылар да,

Калып таң, кайттылар, шундый бу эш, дип,
Бу хатынга лаек ядкәр тиеш, дип.

Язып та куйдылар шунда: «Бер Алла
Бу дөньяны бар иткәч, ни заманда

Моның тиклө гажәп эш булмышы юк,
Яры өчен болай үлгән кеше юк.

Күнел бирмә жиһанга, чөнки хиссез
Бит ул, күрсәтмидер һич якты бер йөз.

Бәхет бирсә берәүгә — бармы шуннан,
Кире алмыйча калганы соңыннан?

Рәхәтлектә яшәү бирер, азакта
Алып жанны, салып мең-мең газапка.

Исәнлектә адәмгә дөнья — тылсым,
Егылсаң, бар да көл, үзен дә — көлсөң.

ХӨСРӘУ ДӘҮЛӘТЕ ХАРАП БУЛУЫНЫҢ СӘБӘПЛӘРЕ

Шагыйрь әйткән назым хаклык теленнән,
Бөтен яхшы — яман аңар беленгән:

Ничек шаһлар харап кылган Иранны
Сәбәбен аңлатык — тыңла син аны.

Пәйгамбәрлек килеп безнең рәсүлгә
Бу хәлдә сүз таралган төрлө илгә:

Йә айга ул гүя хирка¹⁵ киерткән
Вә хиркасын, имеш, шул чакта ерткан.

Йә ташларга сөйләп илһамлы сүзне,
Шулардан ул ишеткән кайтавазны.

Жәлеп киң жиһанга изге аты,
Булып мәшһүр күп илдә могжизасы,

Тиешчә тарлык иткән тар күңелгә,
Бүләк биргән рәхиме бар күңелгә.

Күп илләргә жибәреп хат, ахырдан
Аларны дингә-исламга чакырган.

Жибәреп барча патшаларга хатлар,
Таләп иткән шуңар ачык җаваплар.

Каләменнән түгеп мускус вә гамбәр,
Жибәргән башта Хөсрәүгә сәламнәр:

«Бер Алла, кайсы ки жирне яратты,
Көнөн якты итеп, төнне каралтты,

Вакытта юк әвәле һәм азагы.
Фәзәдә¹⁶ юк тәне, баш һәм аягы.

Сыйфатын һич адәм тасвир итәлмәс,
Кеше гаклы моңа барып житәлмәс.

Әгәр ул бер заһидны бер дә юкка
Жибәрсә ихтыярлыдыр тамугка.

Ни гажәп бер гөнаһкяр шакшы кемсә,
Аның хөкме белән оҗмахка керсә.

Ирекле ул — аңар сылтау, сәбәп юк,
Житәр көче — ни кылса да гажәп юк.

Сүзе — филдер, зәгыйфьрәк без үләннән,
Без ул кырмыска тик һәм Ул — Сөләйман.

Ирекле бар жиһанга Ул, ә син — юк,
Тоташ рух Ул, Аңар баглы жисем юк.

Гажиз бәндә — шаһиншаһ дип аталдың,
Уйлыйсыңдыр, шуңа, дип, кодрәт алдым.

Тумыш затсың — дучарсың син үлемгә;
Уйлама син, хужамын, дип, бу жиргә.

Түгел бер син генә шаһлык тигәннәр:
Алар булды — үзен Тәңре дигәннәр.

Әнә Нәмруд¹⁷: ук атты күккә каршы,
Ук әйләнде вә тиште тажлы башны.

Булыр артык горурлык һәр адәмдә,
Горурынны тыя бел син, и бәндә!

Үзеңне күрмә: үз-үзең күз юк.
Һөнәрне күр, һөнәр белгәнгә сүз юк.

Бу хәлләрне уйлап, күреп, тынып кал,
Чамаңны бел, Ходай каршына юл сал.

Олуг Тәңре синен мәңге хужандыр,
Жиһан халкы бары узгынчы жандыр.

Күрәсең бит: бакый түгелдер әйбер,
Хужа булмас бу дөньяга берәү бер.

Һәм ул Тәңре адәмнәргә жибәргән:
Минем юлны тотыгыз, дип, пәйгамбәр.

Житәр инде табындың утка, потка,
Шәригать оҗмахы төбөндә тукта.

Тависсың син, адәм, ислам динендә,
Күбәләк — утханәләр төтенендә.

Күнеллеме һәлак булсан утыңдин?
Мөселман бул — бу афәттән котыл син!»

Тәмамлагач шушы өслүбтә хатны,
Пәйгамбәр кул куйды, мөһрен дә басты.

Вә бер бине чакыртты: «Юлга чык син,
Бу хат Хәсрәүгә тиз көндә юлыксын!»

Һәм ул бик тиз килеп, Хәсрәүгә бирде
Вә тапшырды рәсүл әйткән гозерне.

Пәйгамбәр имзасын күргәч тә Хәсрәү
Агарды ярсудан һәм тотты тетрәү.

Ача башлады хатны шунда мәншур,¹⁸
Шаһ әфьюн ашагандай булды махмыр.

Ачуыннан эчендә үте ташты,
Йөрәккә — үпкәгә утлар тоташты.

Котырган эт мени — күзе каныкты,
Төнендә сөңгедәй төкләр калыкты.

Укый башлады мәншур шундый шәп сүз:
«Сина яза Мөхәммәд. Тыңла, Пәрвиз,

Куй ул ялган юлыңны Хак юлын тот,
Пәйгамбәргә ышан, Тәңре сүзен от...»

Ә шаһ гаклына орды шаһлыгы юл:
«Бу оятсызга кем чыдар!» — диде ул,—

Минем тик шаһка шундый сүзне язсын,
Гүя мөһрен минем маңгайга бассын!»

Каһәрләнде, үзен изге санап ул,
Эченнән үч белән ярсып, янап ул.

Ачудан хатны парә-парә кылды,
Үзен шул эш белән бичара кылды.

Моңы күргән би китте, сәфәр итте,
Ни булганны рәсүлгә хәбәр итте.

Дога кылды рәсүл, учын күтәрде,
Дога белән моның эшен китәрде.

Шуның белән Гажәм¹⁹ шаһы югалды,
Һәм артында кяферлек аты калды.

Шулай кылды пәйгамбәр могжизаны:
Харап булды кинәт тәне вә жаны.

Югалды ул — фәләк бәхтен каралтты
Кылыч тартып, улы тәхтен таратты.

Убылды гүя жирнең бер төбәге,
Сараеның егылды бер терәге.

Сәмум купты — яман жил исте бер көн,
Вә юкка чыктылар Шәбдиз вә Гөлген...

Пәйгамбәр могжизасы ул заманда
Шуның кебек күп эш кылды жиһанда.

Була һәрбер дәвердә таш күнелләр:
Ходайның кодрәтен таныр түгелләр.

Чырак янса, әгәр якты, төтенсез,
Сукур сизмәс — чыраксыз ул вә көнсез.

Ни шәп рәсүл иде ул: шундый патша
Буйсынмаса, егылды тажлы баш та.

Ни һәйбәт тә иде: илнең теләге
Белән һәр шаһ үзе салым түләде.

Ни шәп иде: бөтен дөньяны тоткан,
Боерыгы белән илне оеткан.

Бөек шаһлар оер булды анарга.
Бирелгән ошбу нур мәңге янарга

Бөтен серне беләм дигән адәм дә
Бу сер алдында шунда калды гамьдә.

Ни шәп инсаф, гаделлек һәм олуг дан:
Бөтен жирне азат иткән ул уттан!

ХАТИМӘ (СОҢГЫ СҮЗ)

Тере чакта, и Котби, син бер аңла:
Теләгем бар, гозерем бар сиңарга.

Барыннан да түбән күрсән үзеңне,
Аякларга идән итсән йөзеңне,

Күрерсең — энже калган дингезендә,
Бәяң һич төшмәгән — калган үзеңдә.

Киселер тиз, матур булса да гәрчә,
Башак, әгәр башын магырур күтәрсә.

Тыйнак — тын бул: фәләк юлын кыек бел.
Гомер кыска вә һиммәтне бөек бел.

КАСЫЙДӘ (УКУЧЫГА МӨРӘЖӘГАТЬ)

Каләмнең күзеннән бәгырем канын
Агыздым һәм карыйм: моннан ни файда?

Көмешләр чәчтем мин ап-ак бу кырга,
Күнлемдә үстердем — уракчым кайда?

Бүтән күп кыйссалар язылмыш сансыз,
Бу — алар янында жәүһәр дип аңла.

Кем дә кем укыса кыйммәтен белер,
Мәгәр ул зат ия булса ир жанга.

И, минем китапны укыган кеше!
Төгәтсән, бул миңа хәер догада.

Язганы зәгыйфь дип кылмагыз шелтә:
Сүзләрем мендерә рухи кыяга.

Бетекче язганда ялгышса кулы,
Укучы төзәтеп уку йолада.

Әгәр дә ки төшсә кара таплары,
Укучым, соң, тапсыз ни бар дөньяда?

Ничек тә дога кыл мескен шагыйрьгә,
Хак теләгәнәңне бирсен сиңа да!

БӘРКӘ ФӘКЫЙЬ²⁰ (КҮЧЕРҮЧЕ СҮЗЕ)

Ходай ярдәм кылып, куямын нокта,
Иң башлап Аллага төвәккәлектә.

Алла тәүфикъ бирде, тәмам кылдым мин,
Язучыга ядкәр язып куйдым мин.

Мөхәммәд рәсулгә төмән мең сәлам,
Аның саф рухына ирешсен догам.

Янә чаһәръярга²¹ сәлам юллыймын,
Һичшиксез ирешер, диеп уйлаймын.

Алтынбуга атлы остазым мәрхүм,
Теле бай һәм татлы, күнелле галим.

Иярә килдем мин шуның катына,
Колы дип әйттеләр мине нәкъ шуңа.

Килдем Искәндәргә²² идея өчен:
Алыйм дип кяфердән мәэминнәр үчен.

Тирәсендә яшәп Газза, Нийятнең,²³
Мин ошбу китапны язып төгәттем.

Мөжәһит һәм дингә ихлас йөрәкмен,
Үземне кяфердән аттым ерак мин.

Рия юк, тик матур сүз түгел бер дә:
Хижаз хакына дип килдем бу жиргә.

Хак кушса тавышкан²⁴ булыр арыслан,
Арысланмын дигән булыр тавышкан.

Безгә дә геройлык насыйп булмады,
Теләккә илтмәде язмыш юллары.

Белә Тәңрем — изге күнел ниятем,
Белә ул кулымнан нәрсә киләсен.

Алтынбуга белән кылдым сәфәрне,
Кырырга дип килдем явыз кяферне.

Ләкин газиз кардәш миннән үтенде,
Һәм мин калдым йолып юлдаш кешемне.

Жанымнан газиз зат әйткәнгә генә
Яздым бу китапны аның исменә.

Тырыштым-тырмаштым житкәнчә көчем,
Ниһаять, бетердем хәтерә өчен.

Тагын баштанаяк карадым кабат.
Төзәтә башласаң хата күп харап.

Исеме буенча Котлыхужа ул,
Ике дөньяга, Хак, аны хужа кыл!

Дога кыл, укучым, еллар санынча,
Явызлык күрмәсен гомер барынча.

Догадан ташлама инде мине дә,
Онытмасын Алла, димен, сине дә.

Яздым бу китапны хатасын йолкып,
Ни зәхмәт икәнне белерсең укып.

Исзем Бәркә фәкыйһ диләр бу чакта,
Үзем мөселманмын, затым кыпчактан.

Минем белән килгән Табуб Дәниялек,²⁵
Миңа бирде укып-язарлык белек.

Шул ат белән мәшһүр Мисырда үзем.
Фәкыйһ дип әйтәләр, и ике күзем.

Алтынбуга атлы бәкнең катында
Торамын кирәкле эш-хезмәтендә.

Шул хезмәттә чакта күчердем китап,
Гаебен эзләмә, эшемә, кил, бак.

Хезмәттә, базарда йөрдем, бөтен
Нийят һәм Газзага билгеле атым.

Вә ләкин бер Аллам миңа бирде көч.
Яздым һәм төгәттем кичекмичә һич.

Бу чорда фәкыйһлек хөрмәттә түгел.
Фәкыйһне хөрмәтләү гадәттә түгел.

Берничә кяфер бер жирдәрәк булса
һәм аларның берсе язуны белсә,

Кавемдәшләр анда күрсәләр белем,
Алар күзендә ул шәрәфле галим!

Ә мин хезмәттә көч житкәнчә инде:
Бер көн тук булсам, ач икенче көнне.

Шул көе Аллага мактау юллаймын,
Бер уч туфрактан, дип, хасил булдым мин.

Яфрак астында да ятам мин, янә
Бу мәхлук эшеннән жаным гарьләнә.

Илаһи коткар, дим, бу эштән мине,
Коткарыр дип беләм мин күптән сине.

Бир миңа зиһен һәм һөнәр вә сәнгать,
Шулар белән тапсам иде канәгать.

Рәхим кыл бер бу арада миңа син:
Хажәтемне, минем хәлне беләсең.

Зыян күрмәде һич Сина сыгынган
Вә мәхрүм китмәде яның-кырыңнан.

Көнөмне кыл жиңел, күргәзмә тарлык.
Бу хурлыктар миңа булмасын ярлык.

Күчердем һәм өстәп яздым сүземне.
Дога кыл укучым, ике күзем, дим.

Һәр укыган саен дога кыл миңа,
Ходаем шәфкатен юнәлтер сиңа.

Авыр димә, әгәр ошбу сурәттә,
Сүзләрен белмәсәң, бел син сорап та.

Укып тап буласың хәзинәләргә,
Ә хәзинә була хәрабәләрдә...

Шикәрен татмыйча камышка бакма,
Наданнар сүзе буш, син бушка бакма.

Надан — бүре булса, галимнәр — куйлар.
Бүре кайчан куйга иркен юл куяр?

И Илаһым, коткар ошбу моңымдин,
Тулы көч дип сине генә уйлыйм мин.

Укучым, тагын бер әйтәм, дога кыл,
Язучы һәм бетекчегә бүләк — шул!

Тарихның жиде йөз сиксән бишендә,
Сәфәрнең егерме бише кичендә

Тәмамлап бетердем ошбу китапны,
Сүз әйтмәгез, кулы, дип бик чатаклы.

Бераз сүз өстәдем ки, тәммәт тәмам.²⁶
Синә бу истәлек булыр. Вәссәлам!

ТАТАРЧАГА ТӘРЖЕМӘЧЕДӘН

Алты гасыр элек бер ут ягылган —
Алты йөз илле ел элек язылган

Бу кыйсса, нәкъ минем язмыш шикелле,
Мажара бабында булыр шөкерле:

Жаһил динче утка ташлаган аны,
Ләкин ут үзе соң утта янамы?

Явыз дошман килгән — аңа боз салган,
Ләкин көл эчендә утлы куз калган.

Заманалар килде — утны кужгытты.
Бу кыйсса-ут безнең чорга да житте.

Төрле төрки халык аннан ут ала,
Һәр теләгән моннан ялкын отала.

Бу утны мин безнең телгә күчердем,
И укучым, шуның өчен кичер, дим.

Бабайлар рухына лаек булырлык
Бу эшнә башларга кылдым батырлык.

СҮЗЛЕК

- ¹Негус — эфиопларның кенәзе.
²Ахименидлар — Иран патшалары династиясе.
³Куржын — ишәккә ике яклап асыла торган йөк.
⁴Атәшханә — Иранда утка табыну урыны, гыйбадәтханә.
⁵Нишан — мишень, мәрәй.
⁶Зәххак — борынгы бер шаһның ике иңенә үскән ике елан.
⁷Очан — жылкыларга койма.
⁸Кумта — шкатулка.
⁹Биләңләтеп — сискәндереп.
¹⁰Яс тоту — мәрхүмне искә алу.
¹¹Мәшһәд — Иран шаһлары жирләнә торган шәһәр.
¹²Изар — хатын-кызның бизәклә билбавы.
¹³Кыйгыру — ачы кычкыру.
¹⁴Мөтриб — сарай музыкантлары башлыгы.
¹⁵Хирка — дәрвиш жиләне.
¹⁶Фәзә — чиксезлек, киңлек.
¹⁷Нәмруд — Аллага каршы баш күтәргән борынгы патша.
¹⁸Мәниур — патшаның сәркәтибе.
¹⁹Гәжәм — гарәпчә, Иран.
²⁰Бәркә фәкыйһ — Бәркә исемле юрист.
²¹Чаһәръяр — Мөхәммәд пәйгамбәрнең иң якин дүрт иярчене: Әбүбәкер, Гали, Гомәр, Госман.
²²Искәндәр — Мисырдагы Александрия шәһәре.
²³Газза, Ниййәт — Мисырдагы шәһәрләр.
²⁴Тавышкан — куянсыман хайван.
²⁵Табуб Дәниялек — Мисырдагы Дәният шәһәрненән бер кеше.
²⁶Тәммат тәмам — китапны бетергәндә әйтелә торган гыйбарә: шуның белән тәмам.

СОҢГЫ СҮЗ (ТӘРЖЕМӘЧЕДӘН)

Хөрмәтле укучым! Ошбу поэмада, дәрәсрәгә шигырь белән язылган романда чагылдырылган вакыйгалар чыннан да булган һәм геройларның күпчелеге тарихи документларда теркәлгән: Хәсрәүнең тәхет өчен көрәше дә, углы Шируя тарафыннан үтерелүе дә хак. Һәм Ширин дә, Фәрһад та реаль шәхесләр. Әмма бу — VII гасырдагы вакыйгалар һәм шәхесләр XII гасырның бөек шагыйре Низами әсәре нигезендә яктыртылалар. Бүтән чыганаclarда алар бүтәнчәрәк биреләләр. Мәсәлән, романның төп каһарманы — йомшак күңелле, ләкин корыч ихтыярлы Ширин Фирдәүсиниң Низамидан ике гасыр элек язган «Шаһнамә»сәндә тискәре тип буларак гәүдәләндерелә. Хәсрәү үзе дә бик үк макталмый. Низамида һәм аның бәяләмәләрен тулысынча саклаган безнең «Хәсрәү-Ширин хикәяте»ндә узурпатор буларак күз алдына баскан Бәһрам Чубин күп чыганаclarда Иранның милли герое итеп тасвирлана.

Тарихи төгәлсезлекләргә карамастан, Низами әсәре дә һәм Низами әсәрен тагын да камилләштереп үзенчә сөйләп биргән Котб романы да Урта гасырлар әдәбиятында тинә булмаган гәжәп күренеш булып тора. Бу чын-чыннан реалистик роман: хикмәт бу әсәрдә әкияти персонажлар, мифлар тирән чагылыш тапмауда гына түгел (монда миф, фантастик риваять бирелсә, шундук миф, риваять дип атала да), ә типик шартларда хәрәкәт иткән типик сурәтләр бирелүдә. Атап әйткәндә, хатын-кызның мәхәббәт өчен көрәше монда меңгеллекләр өчен хас булган шартларда күрсәтелгән — әсәренң тарихи реализмы шунда. Шуңа күрә ул

борынгы төрки телле әдәбиятта, безнеңчә, ин бөек әсәр дип аталырга хаклы. Ул, мәсәлә, үзеннән йөз илле ел соңрак ижат ителгән төрдәше — Г. Нәваинның «Фәрһад вә Ширин»еннән бер баш югары тора: Г. Нәваи әсәре асылда шигырь белән язылган әкият, ул реализмнан бигерәк.

Без хәзер «Котб» дип әйттек, ә баштарак Котби дип язган идек. Чынлыкта әсәрдә автор исеме Кутб дип кенә язылган. Татарча фонетикада беренче ижеккә «у» хәрефе «о» дип укыла. Шуңа ул күпчелек очракта Котб йәки Котби дип тә йөртелә.

Котбның кем булуы мәсьәләсендә дә бәхәсләр юк түгел. Үзбәк әдәбиятчылары аны үзбәк — Хорезм шагыйре димәкчә булалар. Хәлбуки «Хәсрәү-Ширин хикәяте»ндә бер урында Гаму (Аму-Дәрәя) телгә алынуын исәпкә алмасаң, бернинди үзбәклек тә күренми. Котб үз ачыктан-ачык әйтүенчә, әсәр Ак Урда ханы Тәнибәк (Тынибәк, Тунибәк дип тә укыла) сарасенда ханбикә өчен язылган. Элегрәк Ак Урданы хәзерге Казакъстан жирлегендә урнашкан һәм аның башкаласы Сыр-Дәрәя буендагы Сыгнак шәһәре булган дип уйлыйлар иде. Ләкин, бүгенге тарихчылар әйтүенчә, Ак Урда Иделнең уң ягында, хәзерге Волгоград, Ростов, Саратов өлкәләре тирәсендәрәк урнашкан булган. Әгәр шулай булса, безнең бу поэмага сүз башында («Мирас», 1992, № 5) язганнарыбыз бик төгәл түгел булып чыга. Без исә аны «Хәсрәү-Ширин хикәяте»н махсус тикшереп, берничә китап язган күренекле галим Әмир Нәҗип сүзләреннән язган идек.

Һәрхәлдә, шунысы ачык: Котбның «Хәсрәү-Ширин хикәяте» дигән шигъри романы Алтын Урда чорының (Ак Урда Алтын Урданың бер өлеше булган) әдәби ядкаре буларак күбрәк дәрәжәдә татар әдәбиятына карый.

«Хәсрәү-Ширин хикәяте»нең теле шактый чуар. Ул берничә борынгы төрки әдәби телләрнең чатлашкан үзегендә тора. Анда хәзер инде бер әдәби телдә дә очрамый торган «ма», «уш» кебек борынгы төрки кисәкчәләр, бик борынгы сүzlәр очрый. Мисал өчен әле чагыштырмача аңлаешлырак булган бер өзекне транскрипцияләп күрсәтик («о» һәм «ө» биредә гомумтөрки һәм борынгы төрки — ачык, татар телендә инде кулланылмый торган авазларны белдерәләр):

Йәтиб зәңги мәңизлик буртарып түн,
Караңгулукка битмиш ол түн ажун.

Караңгулук ким, антик һич караңгу
Көрүклү көрмәдүк тәмишләр ашну.

Фәләк сакышта, сәргәрдан(да) калмыш.
Замана ол кәчәдин гыйбрәт алмыш.

Баягы тик мәлик тәбгында Ширин
Кыйлып хедмәт, бәса отрур адакын.

Кәшән сүрткән адакын ол йүзи маһ,
Кыйлып шәфкать, үбәр ирди, кыйлу аһ.

Көңүл тиләр хикәятларны әйтү,
Хикәятлар билә шаһ көңлүн өфтү.

*Котб. Хәсрәү-Ширин хикәйати. —
Казан, 1969, II дәфтәр, 415—бит.
Журналын бу санында 34 бит.*

Шуны әйтергә кирәк, «Хәсрәү-Ширин хикәяте»нең теле — искиткеч бай, егәрле һәм көчле тел.

Киләчәктә «Хәсрәү-Ширин хикәяте»н аерым китап итеп чыгару күздә тотыла. Ул басма камилрәк булсын дигән нияттән чыгып без укучылардан журналдагы тәржемә варианты турында язып жибәрүне үтенәбез.

РИФКАТЬ ӘХМӘТҖАНОВ.

МӘХӘББӘТ ФӘЛСӘФӘСЕ ЧЫГАНАГЫ

Безнең күпгасырлы рухи мирасыбыз нигезен XIII—XVI йөзләргә караган классик төрки-татар әдәбияты тәшкил итә. Бу мирасны тудыручы Кол Галидән алып Мөхәммәдъярга кадәргә әдипләр төрле тарихи шартларда — өч төрле дәүләт берләшмәләре: Идел бие Болгары, Алтын Урда, Казан ханлыгы чорларында яшәгәннәр һәм ижат иткәннәр. Шулай булуга карамастан, гасырлар тезмәсе буйлап килгән китап-язма мирасы әдәби-эстетик, дөньяви карашларның бербөтенлеген белән үзенчәлекле. Анда гомуммөселман дөньясы мәдәниятенә бер өлеш, аның региональ күренеше буларак, төрки мәдәнияттән зур-зур үсеш этаплары чагыла. Бу чор әдәбиятының үзәгенә этник йәки жирле мәсьәләләр түгел, ә ислам диненә тирән рухи хезинәсе күзлегә аша үткәрелгән гомумкешелек проблемалары куела. Әдәбият бу чорда ата-бабаларыбызның рухи ихтыяжларын канәгатьләндерү, күнел ачу, юаныч бирү чарасы гына түгел, ә кешелекнең бөек максатларын гәүдәләндергән тормыш дәреслеген, зирәк тәрбиячегә дә булган. Урта гасыр әдәбияты ике ижтимагый бурычны бергә берләштерүе — чынбарлыкны фәлсәфи аңлату һәм аны сәнгать чаралары аша чагылдыруы белән аерылып тора. Урта гасыр фикер ияләре моны тирән аңлаганнар. Әл-Фараби өчен, мәсәлән, шигърият фәлсәфәсене тормышка ашыру, практикада куллану өлкәсе, фәлсәфәгә кеше эшчәнлегенә белән бәйләү чарасы булып торган. Әл-Газали исә, дөньяга караш тәрбияләүдә нәфис сүзгә әһәмият аңлату өчен, тирән белем һәм камиллек чыганагы булган Коръән уку белән чагыштырып, тәсир итү көчә ягыннан шигърияткә өстенлек биргән.

Татар әдәбияты тарихында мондый йогынтының ачык мисалы — «Кыйссал-Йосыф» китабы. Татар халкының дистәләргә буыны Кол Галинә бу әсәрне телләрдән төшерми укыган, шуның аркылы тәрбияләнгән, рухи формалашкан. Әмма ул әлегә татар һәм рус телендәгә басмалар аша массакүләм укучыга барып житкән, азмы-күпме өйрәнелгән бердәнбер әдәби истәлек булып кала. Урта гасырларда ижат ителгән башка күренекле әсәрләрнең, бигрәк тә Алтын Урда чорына караган төрки-татар язма әдәбиятының язмышы аянычрак.

Озак еллар дәвамында Алтын Урда дәүләте тарихы өлешчә, өстән-өстән генә аңлатма бирү белән чикләнгән хужасыз бер өлкә булып килде. Татар тарихи язмаларында Алтын Урда чоры Идел бие Болгар дәүләтенә шул чордагы тарихи белән ясалма рәвештә тәңгәлләштерелде. Нәтижәдә мондый конъюнктур мөнәсәбәт татар халкы тарихында ике гасыр зурлыгындагы ак тап барлыкка килүгә сәбәп булды. Без монгол алды чоры булган Идел бие Болгар тарихынан (XIII гасыр башы) Казан ханлыгы (XV гасыр уртасы) чорына сикердек һәм ике арадагы 200 еллык Алтын Урда тарихын читкә тибеп, аларны турыдан-туры бәйләргә тырыштык. Ә бу, үз чиратында, Алтын Урда чоры әдәби мирасын өйрәнүгә дә үз йогынтысын ясамый калмаган. Дөрес, тар даирә белгечләр, бигрәк тә әдәбиятчылар, татар мәдәнияте тарихы кысаларында бу мирасны өйрәнделәр, ләкин, гомуми юнәлештә Алтын Урдан котылырга тырышу максаты куелу сәбәпле, соңгы көннәргә кадәр бу эзләнүләр кин ижтимагый янгыраш ала алмады. Һәм менә, ниһаять, боз кузгалды. Читкә тибәрелгән эшләргә күтәргә, татар халкы язмышында, аның ижтимагый, гражданлык һәм рухи үсеш тарихындагы Алтын Урда чорының әһәмиятен бөтен тулылыгы белән ачып бирергә вакыт житте.

Алтын Урда чорына караган төп истәлекләрнең берсе — Котбның «Хөсрәү-Ширин хикәяте». Бу әсәр ижат ителгән вакытка Алтын Урда чәчәк ату чорының югары ноктасын үтеп, әле тиешле дәрежәдә көчле, үзәкләштерелгән булып калган хәлдә, акрынлап таркалу, үзара ызгыш-талашлар этабына аяк баскан була. Ил тормышындагы әлеге һәр ике як: көчле, куәтле дәүләтнең тарихи чынбарлыгы һәм бу бөеклекнең ерак булмаган ахыры якынаю, вакыты-вакыты белән, дөһшәтле сиземләнүләр аша, хикәят эчтәлегендә чагылып-чагылып китә. Ләкин бу хикәят авторы Котбның

тирә-юньгә мөнәсәбәтендә үзенчәлек бар. Ул дөнья һәм кеше, кешенең жирдәге урынын аңлатып, бирүдә дөньяви-рациональ һәм суфичыл, пантеистик (табигатьне Алланың гәүдәләнешне дип аңлата торган дини-фәлсәфи) карашларны бер әдәби тышчага туплап төреп, берләштереп бирә. Уйлавыбызча, Котбны, фикер иясе буларак, үзенә бөек элгәресе Низами Ганжәви хикәятендә дөнья һәм кешене тануда, яшәешнең төп мәсьәләләрен аңлатып бирүдә нәкъ менә шушы катлаулы, берьяклыгына булмаган карашлары белән тарткандыр.

Котбның «Хөсрәү-Ширин хикәяте»ндә урта гасыр гыйлем иясенә дөньяга карашындагы ике юнәлешне берләштереп, дөньяви һәм суфичылык карашларын тыгыз итеп үреп бирә алган классик мисалын күрәбез. Хикәят юлларынан, бер яктан, килчәк якты тормышка ышаныч белән сугарылган жир тормышын, аның шатлык-борчуларын, уныш-кайгыларын күреп, уртаклашып яшәгән дөньяви шагыйрь, икенче яктан, якынлашып килгән котылгысыз һәлакәтне сиземләгән, жир тормышының вакытлы булуынан чынбарлыкның яшерен серләре алдында кеше акылының көчсезлегеннән көнгән фикер иясе күз алдына баса. Котб бу хәлдән чыгу юлын эзләп чиксез мәңгелек дингезендә кешенең бердәнбер ышанычлы таянычы була алырлык рухи башлангычка мөрәжәгать итә. Авторның тирә-юньгә мөнәсәбәтендәге каршылыктар бердәмлеге, чынбарлыкның универсаль асылы һәм шул ук вакытта кеше эшчәнлегенә бәя бирүдә төп нигез буларак, мәхәббәт культында бер ноктага туплана. Шул универсаль принцип аша Аллага, чынбарлыкны үтеп чыгып, аның көчләрен жанландыручы буларак, дини-фәлсәфи аңлатма бирелә. Котб Низами эзеннән, ләкин аның мистик карашларын әйләндереп үтеп, яшәеш, Алла һәм кеше, жир һәм күк, ачык һәм яшерен, тере һәм үле дөнья серләрен аңлатырга тырыша. Хикәяттә ул мәхәббәтнең өч дәрәжәдәге чагылышы аша сурәтләнә. Фәлсәфи планда бу — кеше тормышының жир һәм күк, жисем һәм рух, түбәнлек һәм бөеклек бәйләнешләреннән торган өч төре.

Хөсрәү-Ширин-Фәрхад өчпочмагында Хөсрәүнең Ширингә мөнәсәбәте тормыш рәхәтлекләренә, мәгънәсез кәеф-сафа коруларга, иң түбән женси мәхәббәткә генә нигезләнгән. Ә Фәрхаднең Ширингә мөнәсәбәте — түбәнлекләрдән тулысынча азат, эчкерсез, фидакяр, батырлыкларга рухландыра торган, хакыйкәткә бару юлында бөтен жир рәхәтлекләреннән баш тарткан суфиниң Аллага булган югары мәхәббәт төре.

Һәм, ниһаять, Шириннең Хөсрәүгә мәхәббәте. Бу — жир һәм күк бәйләнешендәге каршылыктарны җиңеп, бербөтенгә әверелгән мәхәббәт, кеше яшәешендәге ике капма-каршы юнәлешне: жисми һәм рухи, түбәнлек һәм бөеклекне яраштыра алган бердәмлек. Фәлсәфи планда бу мәхәббәтне дөньялык белән илаһилыкның килешүе, хакыйкәтнең икелелеге рухындагы рациональ белем һәм илаһи эчкерсезлек дип атарга мөмкин. Ижтимагый планда моны кеше тормышының кискен каршылыктарын яраштыра алган килешүе, көндәлек жир ихтыяжлары белән югары рухи ихтыяжларның тәңгәлләшүе үрнәге дип аңлатырга кирәк.

Хөсрәү-Ширин-Фәрхад өчпочмагындагы өч төрле мәхәббәт белән фәлсәфи аваздаш булган мәхәббәтнең өч баскычын пантеистик-суфичылык тәгълиматчысы Ибн Гарәбидә дә күрергә мөмкин. Болар — табигый түбән мәхәббәт, бөек илаһи мәхәббәт (яратучы Алла белән ул яраткан адәмнәр арасындагы үзара уртақ мәхәббәт) һәм арадашчы рухи мәхәббәт. Ж. Руминиң суфичылык өйрәтмәләрендә — шушы ук фикернең икенче төре. Ул Алла тарафыннан яратылганнарның өч төрен билгели: дәрәжә кичерешләрдән азат фәрештәләр; фикерләү сәләтеннән мәхрүм, табигый теләкләр белән генә яши торган хайваннар; югары фикерләү дәрәжәсенә, тирән рухи кичерешләргә, дәрәжә мәхәббәткә сәләтле кешеләр — ярым хайван һәм ярым фәрештәләр. Аныча, кеше үзендә нәрсәне җиңсә, шуннан котыла ала.

«Хөсрәү-Ширин хикәяте» авторы безгә Котб псевдонимы белән билгеле. Котб — суфиларда хакыйкәткә ирешү юлындагы югары камиллекнең «иң илаһи үзәге» дигәнне аңлата. Мөгаен, ул да үзенә бөек элгәреләре кебек үк, мәхәббәтне фәлсәфи яктан өч төргә бүлү карашын яклагандыр. Ә бәлки мәгънә төбәндә сәяси максатлар яшерелгәндер. Котбның, дөньяви фикер иясе буларак (аның хан ягында дәүләт кинәшчесе булуы да ихтимал), Алтын Урда идарәчелегенә котылгысыз рәвештә таркалуы, югары хакимият өчен үзара ызгыш-талаш шартларында, илнең эчке хәлен ныгыту өчен, акыллы бер килешүгә юл күрсәтергә омтылыш ясаган булуы да мөмкин. Һәрхәлдә ул хәвефле елларда хакимияткә якын торган фикер ияләре Жужиды олысы бердәмлеген саклап калу юлларын эзләп төрләчә баш ватканнардыр.

Фикерне нигезләп, «Хөсрәү-Ширин хикәяте»ндәге, бер яктан, кеше һәм аны әйләндереп алган тирәлекне рациональ, табигый-фәнни юнәлештә танып белү, икенче яктан, дөнья яратылышының иң яшерен серләренә рухи-хисси ирешүдән гыйбарәт капма-каршы дөньяга караш үрелешен аерым мисалларда күзәтеп үтик.

Авторның дөнъяга үз карашын ачып бирүдә кереш бүлекләр аеруча әһәмиятле. Хикәятнең бу өлешендә дөнъя яралу, аның беренчел башлангычы, галәмнең яшәешенә неоплатоник тәгълиматка нигезләнгән үзенчәлекле суфичыл, дини-фәлсәфи аңлатма бирелә. Тышкы яктан Котб бөтен нәрсә дә тиндәшсез, кодрәтле бер Алла тарафыннан яратылган, дигән дини карашта тора. Галәмдәге бөтен хәрәкәт, шул исәптән күк жисемнәре хәрәкәте дә аның ирке белән башкарыла, бөтен нәрсә дә Алла кодрәте белән жанлана. Барча күренешләр бөтен жисми дөнъя — икенчел.¹

Котб бер Алла һәм аның жисми дөнъядагы күптөрле чагылыш нисбәтен Низами эзеннән, неоплатоник карашларга таянып, илаһи рух агышы, нур сирпеп торы тәгълиматы аша яктылык символикасы ярдәмендә аңлатып бирә.

Шул рәвешчә, неоплатонизмга хас булган нур сирпеп торы нәтижәсендә берлекнең күчүе турындагы диалектик карашка нигезләнеп, Котб ислам дине кануннарының төп асылы булган Алла берлеген кеше һәм табигатьне тудырган пантеистик барлыкны яратучы белән тәңгәлләштерергә омтыла.

Бердәм яратучының пантеистик әверелешен без кереш бүлекнең төрле бәетләрендә дә очратабыз (13, 14 бәетләр).

Бер үк вакытта, хикәятнең кереш өлешендә галәм төзелеше турындагы фәнни караш нигезләрен, атап әйткәндә, антик чорлардан килгән физик дөнъяның дүрт беренчел кисәге — дүрт гәүһәре, жирдән һәм судан барлыкка килгән тереклек һәм аның үсеш-үзгәреше турындагы тәгълиматны күрәбез:

Чичәк тик гәнеж тубракдин яратты,
Бизин тик шәхес һәм сувдин туратты.
Бәхердин сугарып бу жан быгыны,
Чираг урнына бирде күз ягыны.

Шунда ук Котб астрологияне, ягъни астрономияне, аның кеше язмышындагы урынын аңлатып, игенчегә эшкәртү өчен жир бүлеп бирүче белән чагыштыра.

Кереш өлешнең өченче бүлегендә, Котб дөнъяның Алла тарафыннан яратылуы турындагы дини караш кысаларында калган хәлдә, Алла галәмнең чиксез хәрәкәтенә башлангыч биргән беренчел сәбәп, беренчел этәргеч, дигән фикерне куя.

Монда ул, илаһиятнең берлегенә нигезләнеп, Птоломейның дөнъя үзәге — жир дигән карашын үстерә. Күк жисемнәренә жир тирәли хәрәкәт итүен Аллага ышанучыларның михрабка тартылуы белән тинләштереп, Котб галәмнең өзлексез хәрәкәтеннән даимлек һәм үзгәрүчәнлек, хәрәкәт һәм тынычлык сорап, табигатьнең серле көчләре алдында мәжүсилек коткысыннан кисәтә, табигать көчләренә тышкы тылсымлы чагылышы артындагы эчке сәбәпне — бер Алланың бөеклеген һәм кодрәтен күрергә чакыра. Котб аннан соңгы бәетләрен, нигездә Низамига ияреп, бөтен күзгә күренгән дөнъяның беренчел зарур сәбәпчесе бер Алла булуын исбатлауга багышлый. Монда ул Алланың дөнъядагы урынын кеше тәнендәге жан белән чагыштыра: «Тән эчрә булмаса жан, сүзләмәс тел», ягъни Алла — үзенә барча тышкы чагылышында, хәрәкәтендә, яшәешендә эчтәлек һәм мәгънә алган бөтен тереклекнең, галәмнен жаны. Котб төрле әйберләрен, күренешләрен тышкы чагылышы артына яшерелгән төп асылга үтеп керергә кирәк, ди һәм дәвам итеп, кеше һәм аны әйләндереп алган дөнъяны танып белү юллары турындагы фикерен үстерә. Алла кешегә акылны үзенә яратучысын танып белү өчен биргән, ләкин рациональ танып белү мөмкинлекләре чикләнгән, кеше акылы кайсыдыр чикләргә үтеп чыга алмый. Дөнъяның яратылу серләрен ахырга хәтле, төпле итеп аңларга һәм аңлатырга ул сәләтсез:

Яратмакны аның тик кыйлды агаз
Кем уш һич белемсә булмаз фикер әйтеп раз.

Котб аңлатуынча, әгәр кеше акылы нәрсәнең булса да эчтәлегенә үтеп керүдә, аның беренчел сәбәбен аңлауда Алла тарафыннан илаһи нур белән яктыртылмаса, аның бөтен тырышлыklары, танып белүгә омтылышы, зирәклегә көчсез булып кала.

Күренгәнчә, бөек Низаминиң фикердәше танып белүдә, бер яктан, рациональ белем, тәҗрибәне алга сөрсә, икенче яктан, хакыйкәткә чумуны, зифеннең илаһи балкышын хуплый.

Дәвам итеп, Котб янадан мәжүсилекнең мәгънәсезлегенә әйләнеп кайта, хакыйкәткә сикерче, тылсымчыларның күрәзәсе белән ирешү мөмкин түгел, ди һәм ул кабат-кабат бөтен сәбәпләрен сәбәбенә үтеп керергә чакыра. Шул ук вакытта Котб Низаминиң соң чиктәге мистик пантеистик карашларыннан качарга да тырыша. Ул,

¹ Котб. Хәсрәү-Ширин хикәяте. — Казан, 1969, 8—10 бб.

Низамидагы суфичылык буенча, кеше үзенен «мин» булуыннан баш тартып, дөнья рәхәтләрәннән ваз кичеп, дәрвишлеккә бирелеп кенә яшәүне хупламый.

Алтын Урда шартларында уртача суфичылык өстенлек итү сәбәпле, Котб Низа-мидагы чакыруларны йомшартып бирә йәисә бөтенләй төшөрөп калдыра һәм, Низамидан аермалы буларак, бүлектә дә бүтәнчә, нейтраль исем куя: «Әфләк (күк жисемнәре) хәрәкәте сүзе»; рациональ белемне һәм илаһи балкыш нәтижәсендә аң-белемне бергә берләштереп, дөньядагы бербөтенлеккә, аның һәрбер кисәгенен үзара тыгыз бәйләнешенә мәдхия жырлай. Остасының карашларын шул рәвешчә фикер илгә аша үткәреп бирүне чираттагы бүлектән дә күрергә мөмкин. Низами монда үзен илаһи хакыйкәт балкышына очкан күбәләк белән чагыштыра, Аллага: «Үзенә үз күзләрем белән күрергә насып ит», — дип ялвара. Ә Котб бу дәрәжәдәге хисләр чагылышыннан баш тартып, үзенен бурычын үтәү өчен дөнья мәшәкәт-ләрәннән азат итүне сорау белән генә чикләнә, Алланың көч һәм белем бирүенә ышаныч белдерә: «Белекле кыйл камуг эштә үземне», — ди ул.

Шул рәвешчә, Котб хикәятнең кереш өлешендә үк, кешенен рухи дөньясын билгеләгән ике төп сыйфатын — инану һәм акыл көче — әйләнә-тирәлекне аңлауда, танып белүдә бердәмлектә, гармониядә күрсәтергә омтыла. Һәм ул кереш бүлекне йомгаклап, бөтен дөньяны берләштерә торган көч дип мәхәббәтне атый. Котб фикеренчә, Алла, яшәеш һәм кеше бары мәхәббәттә бер ноктага туплана. XIV гасыр төрки фикер иясе үзенен ижатын, хикәяттә чагылган дөньяга карашын, фәлсәфәсен аңлау өчен ачкыч итеп мәхәббәтне сайлай. Мөгаен, бу хакта Котбның үзеннән дә яхшырак итеп аңлатып бирү мөмкин түгелдер:

Фәләк михрабы гыйшкә ирмеш, хуш аңла,
Гашыйкларның сүзен гыйшкә берлә тыңла...
Кайунын кем бу галәм эчрә күрдем,
Нидин монтик? — тийү гаклымга сурдым.
Әйүр: гыйшкә берлә терек ушбу галәм,
Әгәр гыйшкә булмаса — булмаз ирде адәм¹.

Шулай итеп, хикәятнең кереш өлеше гади кеше өчен кул житмәслек илаһи бөеклектәге Аллага түгел, ә аның фәлсәфи аваздашына, мәхәббәткә дога белән тәмамлана. Бөтен дөньяның жаны, яшәешнең төп эчтәлегә, бердәмлекнең сәбәбе һәм чыганагы буларак мәхәббәткә баш иелә. Бөек гуманист Низаминиң фәлсәфәсе нәкъ менә бөтен кешелек дөньясы бердәмлегә һәм туганлыгы сәбәбен, тыныч ижади тормышта кешенен урынын мәхәббәттә билгеләве белән XIV гасыр төрки каләм иясен үзенә тарта алгандыр, дигән фикер туа. Бу фәлсәфә Алтын Урда сәяси тормышындагы якынлашып килгән көчле бәрелешләргә — Сарай тормышындагы мәкерле, көнчел комсызлыкка, тәхет бүлүдәге үзара ызгыш-талашларга бер-беренне аңлауда сабырлык һәм зирәклеке каршы куя, бу фәлсәфә төрле дини, этник төркемнәренен, ижтимагый катлауларның үзара мөнәсәбәтендә, илне идарә итүендә, сәясәттә уртаклыкка ирешү мөмкинлекләренә юл күрсәткән чарага да өверелә. Кызганыч, тормышта сәясәт, аның шушы минуттагы максатларына туры килмәсә, фәлсәфәгә аз игътибар итә. Шулай ук вакытта фикер ияләре үзләре дә, бөек максат-ларының кайчан да булса килчәк тантанасына инанган хәлдә, хәзерге хыяллары тормышка ашар дип бик өметләнмиләр. «Хәсрәү-Ширин хикәяте» героиня һәм аның мәхәббәте аша рухи күтәрелгән Хәсрәүнең һәлакәте белән бетә. Ә сәхнә алдына, Хәсрәүнең кара яртысы буларак, аның улы — миһербансыз, ялкынлы мәхәббәт хисенә сәләтсез, вак жанлы, көнчел Шируя килеп баса. Бу — кулдан-кулга туктаусыз күчеп торган Алтын Урда тәхете өчен талашта ата-анасы, кан кардәше канын коярга тайчынмаган, илнең таланып көчсезләнүе, халыкның хәерчеләнүе жирлегендә шушы ярышны оештырырга әзер булган зур түрә образы. Әмма әхлакий, рухи жинү — бер минутлык түгел. Жинү үлемсез мәхәббәт ягында булуын Низами да, Котб та хикәят ахырында Шириннең Хәсрәү кабере өстендәге үлемә белән исбатлайлар.

Әсәрдә изгелекнең явызлыктан, мәхәббәтнең мәкердән өстенлегә Фәрхад образында аеруча якты чагылган. Аның мәхәббәтендә аерым кеше образларына күчәрелгән, кешенен Аллага булган суфичыл мәхәббәтенә туры килә торган илаһи мәхәббәт үрнәге бирелә. Бу илаһи мәхәббәтнең жир ләззәтләрәннән өстенлеген Фәрхад белән Хәсрәү бәхәсеннән күрергә мөмкин. Фәрхаднең Ширингә булган хисләре эчкерсез, илаһи, үз-үзен аямауга корылган, Хәсрәүдә исә — мин-минлек, рухи бушлык. Автор аның Фәрхад белән чагыштырганда түбән жанлы, үзен генә ярата торган табигатен ачып бирә. Бу бәхәс, Алла белән икәүдән-икәү калып, аның бөеклегенә омтылган шәхеснең уй-тойгылары аша, иң югары рухи канәгатьлек хисләре кичерергә мөмкин булган суфичыл мәхәббәтнең эчтәлеген аңлатуга юнәл-

¹ Котб. Хәсрәү-Ширин хикәяте. — Күрсәтелгән китап, 31 б.

телә. Фәрхад өчен Ширингә мәхәббәт — ул яшәү мәгънәсе, шул мәхәббәт аша чиксез баеган жанын тормышка ашыру чарасы.

Аксәяк Хәсрәү — мондый рухи байлыктан мәхрүм. Ул — Фәрхаднең илаһи бөөк-леге, аяусызлыгы алдында көчсез. Жан белән тәнне гәүдәләндергән бу бәхәснен мәгънәсезлегенә тәмам ышанып, көндәшенен рухи бөөклегенә каршы куярга көч таба алмыйча, шул ук вакытта өстенлеген югалтырга теләмәгән Хәсрәү кеше көченнән килмәслек бурыч йөкли: коточкыч биек таш кыялар арасыннан юл салырга куша, әгәр Фәрхад бу бурычны үтәсә, Ширингә мәхәббәт дөгъвасыннан баш тартачатын белдерә: «Бу шартымдин кайтсам, ир имәзмән!» — ди. Фәрхад риза була. Жаны теләгән максатка — Ширингә омтылу юлында аның көченә һәм осталыгына лаек каршылык Фәрхадне Хәсрәү белән сөйләшкәнгә кадәрге күңел төшенкелегеннән чыгара. Котб Ширингә мәхәббәтеннән үзенә хисләрен тыя алмаслык дәрәжәгә житкән героеның тауларга киткәндәге эчке кичерешләрен менә ничек сурәтли:

Жанында калмады арам такат,
Тәнендә калмады сабр иткү кувәт.
Теле сүзнә, әле әшнә онытты,
Булып дивана тик, япанны тотты!¹

Бу очракта биек таш кыя изге максатка бару юлындагы иң соңгы авыр сынау буларак кабул ителергә мөмкин. Шулай ук изге теләкләр һәм бөөк максат белән рухланган Фәрхаднең гаять зур хезмәте кеше мөмкинлекләренен чикләнмәгәнлеген күрсәтә. Фәрхаднең таш кыя белән алышындагы бу ике мәгънә һәм суфичылыкка, һәм дөньяви сыйфатларга киная ясый.

Хәсрәү белән аның зирәк киңәшчәсе рухани галим-астролог, философ Бузург Әмид² арасындагы әңгәмә «Хәсрәү-Ширин хикәяте»ндәге дөньяга караш мәсьәләләренен төп юнәлешен билгеләүдә үзәк урыннарның берсен алып тора. Бу әңгәмәдә зур тәҗрибә туплаган, үзенә ерак булмаган тормыш ахырын тойган Хәсрәү яшәү мәгънәсен аңларга тырыша, дөнья серләренә үтеп керергә, рухи һәм жисми башлангычның табигатен, алар арасындагы бәйләнешне ачыкларга омтыла, ягъни «мәңгелек» фәлсәфи сорауларга чума. Бузург Әмид җавапларында без, бер яктан, авторның үз чорына хас фәнни карашлар белән яхшы таныш булуын күрсәк, икенче яктан, аның фикерләреннән кеше акылы танып белү сәләте чикләнгән булуына, Алла, табигать билгеләгән чикләрдән өстен була алмавына инанганлыгын күрәбез. Беренчел сәбәп, беренчел башлангыч, бөтен нәрсәнең дә нигезе турындагы иң беренче сорауга ук Бузург Әмид галәмне башлап барлыкка китерүче, аңа беренче этәргеч бирүче итеп Алланы таныган деистик рухтагы җавап бирә. Ләкин ул аның фәлсәфи эчтәлеген ачмый, ә табигатьтә беренчел башлангычны танып белү мөмкин түгеллеген әйтү белән генә чикләнә.

Хәсрәүне борчыган икенче сорауына җавабында Бузург Әмид, ап-ачык итеп, кешенең танып белү мөмкинлекләрен күрергә, тоярга мөмкин булган дөнья белән чикли.

Ушул сурәт, кем аны күрмәде күз
Рәва ирмәз уш андин сүзләмәк сүз...
Фәләк кабгы кешенгә баглы даим
Нитәк сүз кабгын андин мән ачаен?³

Ягъни кеше акылы бары жисми, реаль, тоярга мөмкин булган дөньяны гына танып белән ала һәм аның фикерләве, рациональ танып белүе шул дөнья белән чикләнә. Тоюдан, күрүдән өстәге дөнья кеше акылына, аның фикерләвенә, рациональ танып белүенә буйсынмый. Ә инде Хәсрәү күзгә күренгән дөнья төзелеше турында сораулар бирә башлаганнан соңгы җавапларда Бузургның Алла колы түгел, фәнни тикшеренүләргә нигезләнеп фараз кылучы галим икәнен күрәбез.

Һәм Хәсрәү кабат, танып белү чикләрен үтеп, кеше тормышының мәгънәсе, аның юлының башлангыч һәм соңгы ноктасы турында сорау бирә:

Бу йирдә ник йөрербез?
Ни йирдин без? Янә канда барырбыз?

¹ Котб. Хәсрәү-Ширин хикәяте. — Күрсәтелгән китап, 229—232 бб.

² «Хәсрәү-Ширин хикәяте»нең журналдагы вариантында бу образ Бөөк Мобед исеме белән бирелде. Бузург Әмид — Бөөк Мобед, дигән сүз. Мобед — фарсыча «магубед», ягъни маглар, борынгы Иран руханилары башлыгы. — Редакция.

³ Котб. Хәсрәү-Ширин хикәяте. — Күрсәтелгән китап, 398—399 бб.

Һәм янадан Бузург Өмид, борынғы дөньяның философ-позитивисты буларак мондый сорауны мәгънәсез дип санып, чөнки кеше бу сорауга җавап бирер өчен үзен «мин» кысасыннан чыга алмый. Бу серләрнең пәрдәсе ябык, моңа кеше күзгә ирешерлек түгел. Кеше — барлыкка килү ноктасыннан — вакыт ягыннан ерак киткән, ә акыл күзгә күренмәс бу юл хакында хөкем йөртә алмый, ди ул.

Ләкин Хөсрәү, чынбарлык турында үзен борчыган сорауларга җавап табарга өметләнеп, акыл иясен тынычлыкта калдырырга теләми. Ул тагын Бузург Өмидтән: «Ни өчен үлгән кешеләрнең жаннары безгә теге дөнья турында сөйләми, нинди сөзүл?» — дип сорый. Бузург Өмид: бу дөнья — жисми дөнья, теге дөнья белән һич туры килми торган ут белән су кебек, шуның өчен без теге дөнья белән аралаша алмыйбыз, дип җавап бирә. Аңа үлгән кешеләрнең жаннары кая китә, алар кайда яши? дигән сорау да мәгънәсез булып тоела.

Вәли жан тәнсезин күрмәк — мөхәл ул,
Ни һәргиз тәнсезин жан сөрсә булар,
Ни жансызнын терек күрсә булып,
Нитәк кем жансызнын тән эшкә килмәз,
Янә тәнсез бу жан ни? — белә булмаз.

Низами ижатын өйрәнүчеләр бу өзекне аның материалистик карашларына дәлил итеп китерәләр, янәсе, материядән тыш рух, кешедән башка жан юк. Ләкин бу очракта әлеге фикерне берьяклы гына кабул итү акыл иясә Бузург Өмид карашларын артык гадиләштерү булып иде. Бузург Өмид: жанны тәннән башка күрәп булмый, шуның өчен дә жанның тәннән башка яшәве турындагы сорау мәгънәсез булган кебек, тәннең жаннан башка яшәве турындагы сорау да урынсыз, ди. Ягъни, гыйлем иясенең монда кеше акылы бары хисси танып белү аша гына хөкем чыгарырга сәләтле, дигән эзлекле бер фикер юнәлешен күрергә мөмкин. Икенче сүзләр белән әйтсәк, акыл нигезендә рациональ танып белүне өстен күргән философлардан аермалы буларак, Низами-Котб тәҗрибә аша хисси танып белүне рациональ танып белүнең беренче шарты итеп санылар. Аларның материалистик караш юнәлеше — нәкъ менә шушы жирдәге күзәтүләргә, тәҗрибәләргә нигезләнгән гносеологик аспектта. Онтологик-метафизик дөньяга карашында Котб, Низами фикерен дәвам итеп, кеше акылы ирешүдән өстен торган, дини-фәлсәфи нигезгә корылган илаһи беренчел чыганақ кысаларында тора.

Һәм Низами, һәм Котб сорау-җаваптан торган бу фәлсәфи бүлеккә йомгаклап, жисми дөньяны танып белү өчен фән-белемнең зарурлыгына кабат әйләнеп кайталар. Аллага ирешүнең иң югары баскычы итеп, аңа үтәли чыга торган мәхәббәт нуры ярдәмендә үз-үзенә танып белүне санылар. Бу илаһи бөеклеккә ирешү юлларының классик схемасы Низамида бүтәнгә телгә күчәреп әйткәндә болай бирелә:

Үз-үзенә танып белүгә юл — яратучы Аллага мәхәббәт аша.
Аллага омтылып танырсың үз-үзенә.
Көзгә шундый якын, ә күк гөмбәзе ерак,
Оныт аны, күзенә текә бары чагылышка.

Нәтижәдә югары рухи байлыкка ирешкән, жисми һәм рухи дөньяның чагыштырма әһәмиятен кабат бәяләгән Хөсрәү үзенә хакимлек мәшәкәтләрәннән читкә китә. Шуның белән «кара» игезәгә булган улы Шируяга түбән максатларын тормышка ашырырга юл ачыла.

Низамида Бузург Өмид фәлсәфәсә түбәндәгә нәтиҗәгә чыгара: Хөсрәү һәм аның якыннарының үз вакытларын күп тапкырлар кәеф-сафа корып, күнел ачып үткөрүләре, дөньяның вак-төяк, килеп китә торган байлыктары бәясе берни торма, бары зур белем, төпле акыл, зирәклек кенә кешене Аллага илтә. Хикәят геройларының тормышын бизәгән һәртөрле күнелле мәҗлесләр, мул табыннар, жыр-бию, музыка, аулар, тормыш рәхәтлекләренә, табигатьнең бөеклегенә һәм матурлыгына дан жырлау хикәят ахырында канәгатьлек вәгазе, тыйнаклык, сабырлык, үлем якынлашуын тою, аның котылгысызлыгы белән алмашына. Кеше өлешенә төшкән фани дөньяның кайгы-хәсрәт, сагыш-михнәт белән тулы булуы сурәтләнә. Аның белән аерылышу үкенеч тудырмай, ә очрашу шатлык китерми.

Хөсрәү һәм Ширин язмышларын хикәяләүдә мондый төшенкелек суфичылык карашларына туры килә. Суфилар тәғлиматынча, фани дөнья бакый дөньяга күчү алдындагы һәрбер кеше үтәргә тиешле сынау чоры ул. Аларча, әгәр дә гади мөселманга бакый дөнья рәхәтлекләре фани дөньяда күргән кайгы, михнәт, мохтажлыктар, бәхетсезлекләр өчен рухи түләү булып торса, хакимлек бүлеп тарткалашкан

феодаль төркемнәр өчен дан-шөһрәт сөюдән, байлык, көчкә табынудан сакланырга кирәклегә турында кисәтү булып тора. Кеше бу таләпләрне үтәмәгәндә, илаһи мәхәббәт һәм акылдан мәхрүм кала, үзенә асылын югалта. Бөек фикер иясе, шагыйрь бары мәхәббәт белән рухланган акылда гына шәхеснең һәрьяклы үсеш нигезен, аның изге хыялларының тормышка аша алу мөмкинлекләрен күрә. Котб үзенә хикәят юлларында Алтын Урда чорындагы үз замандаш хөкемдарларын үгетләп, бу изге хыялларның эчтәлеген ача, аңа ирешү юлларын күрсәтә.

РАШАТ ӘМИРХАНОВ,
философия фәннәре кандидаты.

Русча тексттан
ФИРАЯ ГАФФАРОВА тәржемәсе.

Йорт-жир мөлкәтегезне страховкалау шартнамәсе төзесәгез, күңелегез тыныч, ышанычыгыз нык булыр

Татарстан Җөмһүриятенә «Тасфир» исемдәге дәүләт страховкалау фирмасы йорт-жир мөлкәтен урлау-талаулардан, янгын яки табигый афәтләр нәтижәсендә бозылулардан һәм юк ителүләрдән страховкалау буенча төрле формаларда булышлык күрсәтә ала.

Йорт-жир мөлкәтен страховкалауның түбәндәге формаларыннан файдаланырга мөмкин:

Гомум шартнамә буенча — хужалыктагы махсус шартнамә буенча страховкаланмаган барлык өйберләр һәм җиһазлар саклауга алына.

Махсус шартнамә буенча — түбәндәге өйберләр саклауга алына:

— кыйммәтле, затлы мөгъдәнен һәм асылташлар кулланып эшләнгән өйберләр;

— шәхси гаражда саклана торган запас частьлар, детальләр һәм транспорт өчен кирәкле бүтән җиһазлар;

— хосусый йорт төзү өчен бирелгән яки ял бакчасы җирендә саклана торган төзелеш материаллары;

— өйдәге мөлкәтнең аерым төрләре.

Йорт-жир мөлкәтен 2 айдан алып 11 айга кадәр һәм 1 елдан алып 5 елга кадәр вакытка, ә махсус шартнамә буенча — 1 елга кадәр генә страховкаларга мөмкин.

Шартнамә нигезендә түләү страховкалау суммасының, нинди варианты булуга бәйле рәвештә, 0,2 проценттан 10 процентка кадәр алына.

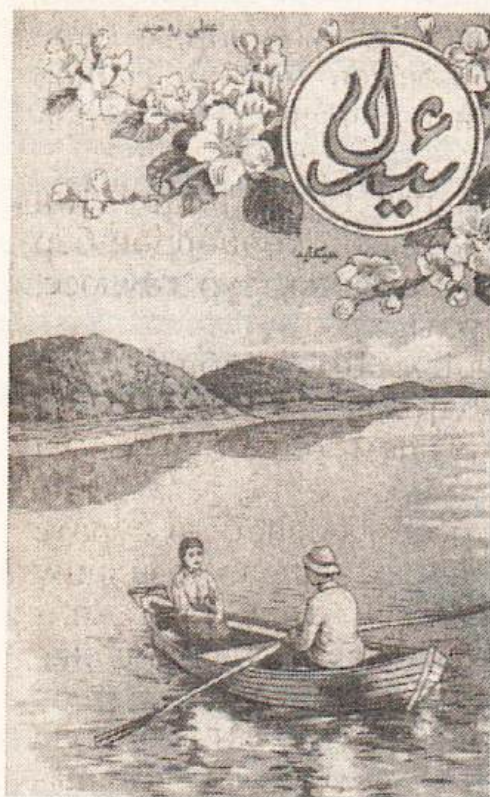
Дачалардагы мөлкәт һәм халык кулланылышы өйберләре житештерү өчен файдаланылучы материаллар аерым-аерым страховкалана. Дачадагы мөлкәтне страховкалау буенча түләү мөлкәт суммасының 1,5 проценты, шәхси хезмәт эшчәнлегенә өчен кирәкле җиһаз-материаллар буенча — 2 проценты күләмендә алына. Мөлкәтләрән даими страховкалаучыларга 50 процент ташлама ясала.

Страховкалау шартнамәсен төзүне «Тасфир» фирмасының эшлөү урыныгыздагы яки яшәгән җирегездәге филиалында хәл итәргә мөмкин. Страховкалау хезмәткәрен өегезгә дә чакыра аласыз.

Безнең адресыбыз:

Казан шәһәре, Куйбышев урамы, 13 нче йорт.

Телефон: 32-26-14.

Гали Рәхим

Идел

Повесть*

Х

Бу вакыйгалардан соң мин бер атна чамасы Рәбигаларга бармадым. Мин бу вакытта бөтен күнеләм белән рәсем ясарга бирелгән идем. Иртәдән кичкә кадәр әле анда, әле монда бер кәгазь артыннан икенчесен акварель белән пычрата идем. Мин бер генә тапкыр иттифакий авылда Рәбиганы очраттым. Ул миңа: «Сез безне бөтенләй ташладыгыз бу арада»,— диде.

Икенче бер көнне мин Идел буенда Әминә белән Рәбиганы очраттым. Алар үзләре генә түгел, яннарында бер егет тә бар иде. Мин аның кем булганлыгын беләсем килде. Башта мин аны рус дип белгән идем, ләкин ул татар булып чыкты. Минне аның белән таныштырдылар. Исеме Вәлид икән. Рәбига миңа бервакытны үзләренен Уфада кардәшләре барлыгын сөйләгән иде, шуларның берсе булырга кирәк, дип уйладым. Чөнки кызлар үзләрен аның белән бик үзчә тоталар, «син» дип эндәшәләр иде. Чынлап та, ул Уфаныкы һәм аларның аталары белән бертуганның углы булып чыкты. Безнең якныкы түгеллеген аның сөйләшүеннән үк белергә мөмкин иде.

Әллә нишләп мин аны артык дикъкаты белән тикшереп карадым. Башында политехникум студентының фуражкасы, өстендә кыек якалы кара сатин урыс күлмәге, билендә ак зинар иде. Аның матур диярлек, тазалыктан кызарып янып тора торган йөзе, берәз майлырак кара күзләре, кызыл иреннәре өстендәге инглизчә кечкенә генә итеп калдырып кыркылган кара мыегы әллә нишләп миңа ошамадылар. Рәбигалар белән үзен кардәшчә сәрбәст (ирекле) тотуына минем аз гына ачуым килде. Ни өчен мин дә аларга кардәш булмадым икән?!

Әминәнен бу студентка аерым ягымлы караш белән карап куюлары минем күземнән яшерен калмады. Шул вакытта бер көнгә вакыйга исемә килеп төште. Күзләре минем күзләремә бик якин булган вакытта Әминә миңа да берничә секунд шундый ук караш белән караган иде бит. Ләкин Әминә ул вакыйга турысында бөтенләй оныткан иде, ахры. Мин дә, әлбәттә, аны бер дә булмаган төсле итеп исәпләргә тырыша идем. Вәлид күбрәк

* Дәвам. Башы журналның 1993 елгы 4 нче санында.

Әминә белән сөйләшә иде. Ахрысы, аларның серләре килешәрәк бирә торгандыр, дип уйлап куйдым. Үзем Рәбига белән жыен юк-бар сүзләр турысында сөйләшергә тотындым. Шулай итеп, безнең кечкенә генә дөньябызда яңа бер кеше заһир булды...

Тиз заманнан миңа Вәлид белән якынарак танышырга туры килде. Мин аны үземнең тора торган жиремне карарга чакырган идем. Көннәрдән бер көнне ул миңа килеп керде. Ул үзенң каты калын тавышы, зур гәүдәсе, итекләренен шапылдавы белән бөтен бүлмәне тутырды.

— Исәнмесез... Сезнең исемегез «Ильяс» шикелле... Шулай бит? Мин Сезгә инде өченче тапкыр килүем. Сезне һич өйдә очратыр хәл юк. Кайда йөрисез соң Сез? — диде. Мин үземне әллә кайда йөргәнем, өйдә булмавым өчен гаепле шикелле итеп хис иттем.

Ул бөтен кыяфәте белән гүя сәламәтлекнең мөжәссәм (мәһабәт) сурәте иде. Тазалыкны күрү һәрвакытта зәгыйфьрәк бәдәнле кешедә көнләшү сыман бер тойгы тудыра. Мин дә шундыйрак хис белән аның таза жила-кәсенә карадым. Көн эссе булганга, ул тирләгән, фуражасын салып, яулык белән маңгаеннан аккан тирне сөртә иде. Мин аның чөчләренен берәз дулкынлы, ялтыравыклы, кара икәнлегенә игътибар иттем. Аның соры киндер күлмәге калак сөякләре турысында, тирдән юешләнеп, тәнненә ябышып тора. Гомумән, аның бөтен гәүдәсеннән, күнитек исе белән бергә катышып, бертөрле ирләргә махсус тазалык исе аңкый иде. Беләсезме, кайбер баскан урынында тора алмый торган яхшы атлардан шундый таза ис килә...

Ул, фуражасын куеп, минем сәкемне сындырырлык итеп утырды да:

— Сез нәрсәгә берьяңгызыгыз монда монах кебек торырга уйладыгыз, ә? — дип сорады.

— Монда тынычрак, дидем.

— Фу, эссе! Сез су керәсезме?

— Мин һәркөнне иртә белән коенам.

— Мин дә коенгаладым да, бер дә коеныр өчен жайлы урын таба алмадым. Теге якка комлыкка чыгып коенсак шөп булыр иде.

Мин аңар бергә көймә белән чыгып коенгаларга тәкъдим иттем.

Без сүзгә керешеп киттек. Ул Петербурда политехникумда укый икән. Уфа һәм андагы тормыш хакында сөйләштек.

— Уфада жәйне бик күңелле үткөрәләр, дип сөйләләр. Сез ничек андагы компанияне ташлап безнең Казан ягына килергә уйладыгыз? — дидем.

— Дөрес, бу елда яз көне бик хозур узды. Хәзер инде халык кайсы кая, кайсы кая таралышып беттеләр. Кызулыктар башланды. Миңа бу елда барыбер Питергә иртәрәк барырга кирәк. Ныклап имтиханнарга хәзерләнәсе, аннан соң дипломный работаны бетерәсе бар. Мин бит, бетереп булса, бу ел институтны бетерергә уйлыйм... Менә шуңар күрә мин Уфадан китәргә ашыктым. Өйдә ятканда бер дә эшли алмыйм мин: ялкаулык баса.

— Сез, алай булгач, монда озакка калырга уйламыйсыз икән?

— Юк, берәз торырга уйлыйм әле, мин бит, беләсезме, охотник. Идел буенда үрдәк ату минем иң яраткан эшем. Мин монда әле Казандагы бер иптәшемнән мылтык алып килмәкче булдым да, Питрауны монда уздырып, берәз үрдәк атып калырга исәплим.

— Сезнең Агыйдел буенда үрдәк булмадымы әллә? — дип башымны белмәгәнгә салып, сорау бирдем.

— Бар, конечно! Теләгән хәтле, тик хәзер охота вакыты түгел әле. Уфадан чыгар алдыннан гына сенелләрдән хат алдым. Алар үзләренен монда торганнын язганнар, Питергә барышлый, юл туры килсә, үзләре янына керә китәргә чакырганнар иде. Мин, шулай итеп, тоттым да, Казанда туктап, шушында килдем, — диде.

— Һай, һай, коры сенелләр генә микән соң алар сиңа? — дип күңелемнән кичердем.

Ул минем бүлмәмә бер күз йөртте дә:

— Сез, ахры, охотник түгел? — диде. Аның тавышында бертөрле истихфаф (кимсетү) сизелә иде.

— Юк... Гомеремдә бер мылтык тотканым юк, чыпчык та атканым юк, — дидем.

— Югыйсә бергә охотиться иткән булыр идек. Жаль! — диде. Бераздан.

— Сез журналист шикелле? Мин кызларның сөйләвеннән шулай аңладым, — дип сорады.

— Әйе, мин гәзитәдә эшлим.

— Хәзер ташладыгызмы әллә?

— Юк, ташламадым, бары ял итәргә генә килдем, кыш көне арыла аннан соң бу ел авырдым да мин азрак...

— Сезгә гәзитәгезне ташлап торырга мөмкинмени шулай?

— Ник мөмкин булмасын. Мин бит анда улкадәр кирәкле кеше түгел. Мин үземә үзем хужа. Минә беркем дә ирексезли алмый. Аннан соң, бай булмаса да, бик экономияле кеше мин: кыш көне жыйган берничә тәңкә акча миңа жәйнә буш үткәергә мөмкинлек бирә. Аннан ары мин моннан да язып торгалыйм...

— Сез үзегез төп Казанныкыдыр?

— Әйе, мин Казан кешесе. Дөресен әйткәндә, мин Казан артыннан. Ләкин күптәннән бирле Казанда торам. Минем әти бер авылда мулла иде. Аның үлгәнәнә берничә ел була инде. Мин — бывший шәкерт һәм бывший неудачный аттестатниклардан...

Вәлид көлдә дә, яшьләрдән атаклырак берәүнең исемен атап:

— Әхмәт аттестатка тотә алдымы әле? — дип сорады.

— Юк, тотә алмады. Ул да ташлап, башка эшкә кереште инде хәзер, — дидем.

— Мин аның белән Уфада танышкан идем. Хәзер ни эш бетерә? — диде.

Шулай итеп, без сөйләшәп киттек. Ул миңа Петербур тормышын сөйләде, мин — Казан тормышын. Ул, Казан яшьләрен Петербур яшьләре белән чагыштырып, Казанныкыларны бик яман тәнкыйть итәргә кереште. Ул әйтә: «Сез, Казан яшьләре, йоклыйсыз, сезнең казан астыгыз сүнгән», — ди. Шуннан без Казанның татар дөньясы өчен мәркәзме, түгелме булуы мәсьәләсенә керешәп киттек. Кырык мәртәбә чәйнәлгән мәсьәләләргә кырык беренче мәртәбә әвәләргә керештек. Ул Казан өстенә бик каты жибәрелә башлады. Казан, ди, фәлән, ди, төгән, ди, сездә ижтимагый хәят юк, ди. Барганнан-барганга минем Вәлидкә ачуым килә башлады. Азрак «ватан-пәрлек» хисем кузгалды, ахрысы... Нигә инде, дим, бу морза малае үзенә татарча рәтләп сөйли белмәвен, ата-бабасының татарча укый-яза белмәвен онытып, миңа милләтчелек сатып утыра? Миңамы соң, 905 нче еллардан бирле диярлек Казанның матбугат галәмәндә кайнаган кешегә аннан дәрес алырга? Көлке бит, билләһи! Аның сүзләренә яртысыннан артыграгы урысча. Шулкадәр ки, аның сөйләгәннәрен үз теле белән яза башласаң, язарга да мөмкин булмас иде. Дөрес, игътираф итәргә (танырга) кирәк, мин үзем дә сөйләгәндә урысчаны кирәгеннән артыграк кыстырам, ләкин, һәрхәлдә, аның дәрәжәсендә үк түгел инде! Мин аның белән сөйләшкәндә юри мөмкин кадәр татарчарак сөйләргә тырыша идем.

Үземнең теләмәвемә карамыйча, мин бәхәскә керешәп китеп, күп сүзләргә життек: Казанмы, Уфамы, Оренбурмы ижтимагый хәят ягыннан алда тора, кайсы татар өчен «мәркәз» булырга лаек дигән мәсьәләдә шул заманның матбугатында чәйнәлгән сүзләр, китерелгән дәлилләр берсе дә калмады. Вәлид Казан зыялыларын эшлексезлектә, сәфаһәттә (ахмаклыкта), бер-берсе белән гәзитә сәхифәләрендә эт урынына кычкырышып вакыт уздырудан башка эшләре булмауда гаепли иде. Ул әйтә: «Сезнең Казаныгыз тынчык бер сазламакка әверелгән. Бөтен юньле кеше Казан һавасына чыдый алмый, качалар», — ди. Эш Казан гәзитәләренә килеп житкәч, мин үземне үзем тыя алмый, яхшымы-яманмы, Казанның атаклы гәзитәләренән берсенең язучысы булуым сыйфаты белән, кызу-кызу җавап бирергә керештем. Чөнки бу минем азрак хөббә нәфесемә (мин-минлегемә) барып

кагыла иде. «Безнең Питер»,—дип кенә сөйли торган Петербур студенты тарафыннан Казан сүгелә алган тикле сүгелде, хур ителә алган кадәрле хур ителде. Тукайны үтерү дә, Думага депутат сайлый алмау да, «бюрога» вәкил жибәrmәү дә—берсе дә онытылмады. Шуннан соң үзенә Питерын, Петербур яшьләрен, Петербур студентларын, үзләренә фикирлеләкләрен, милләткә хезмәт өчен тырышуларын, жәмгыятьләрен, кружокларын, вечерларын, спектакльләрен сөйләргә, шулар белән мактаньрга кереште. Әлхасыйль (жыеп әйткәндә), аның һәрбер сүзеннән күптән түгел генә гимназия бусагасыннан, урыс-лы галәменнән төшеп, яңа хәятка катнашып киткәнлегә, бу эшләр, бу «милләтчелек» әле аңар яңа да, мөһим дә, күңелле дә бер нәрсә булуы сизеләп тора иде. Үтәләй күрәм бит инде мин аны, мондый егетләренә! Аның ике сүзенә берендә «без студентлар» дигән сүзгә кыстыруы мине елмаерга мәжбүр итә иде. Сүз арасында мин аны бүлдәрәп: «Әллә Сәз Петербурны мәркәз итмәкчә буласызмы?»—дип сорадым. Аның ачуы килде, ләкин белдермәскә тырышты. Тагын да кабартыбрак Петербурны мактарга кереште. Мин тыңлап утырдым-утырдым да, ахрысында туйдым, косасым килә башлады.

Менә мин шулай шушы мактанчык Петербур студентының фәлсәфә сатканын, аның Казанны сүккәнән тыңлап, йотып утырырга мәжбүр идем. Үземнә Казан гәзитәләренә берсендә эшләүчә «журналист» исемен күтәргән бер кеше була торып, аңар авызын капларлык бер жавабы шәфи (ышандырырлык жавап) бирә алмаганлыгым өчен үз-үземә ачулана идем. Бу сөйләшүнә Рәбигалар алдында булмавына, минем бу хурлыгымны аларның күрми калуына эчәннән мең мәртәбә сөендем. Без бу утырыштан соң Вәлид белән дошманнар шикелле аерылышмасак та, ул минем күңелдә яхшы тәәсир калдырмады, мин аны яратмадым. Белмим, бәлки бу турыда минем «ватанпәрвәрлек хисем» гаепледер, ләкин ни өчендер Вәлид миндә беренчә күрүемдә үк шундыйрак тәәсир калдырган иде. Шуңа «яратмау», аңар каршы булган бер төрле кирелек хисе миндә аның белән танышлыгыбызның ахырына кадәр дәвам итте.

XI

 ичкә салкын төшми торган жәйгә кичләрдән берсе иде. Без дүртәү түбәнтен, Идел буйлап, вак таш сибелгән яр кырыйлап акрын гына барабыз. Суң ягыбызда су, уң ягыбызда биек ярлар һавага күтәреләп китәләр. Идел өсте тын, тынган һавага бары тик пароход көпчәкләренә генә лаптырдаганы бер акрынлап, бер катыланып ишетелә.

Аларның кычкырткан тавышлары вакыт-вакыт һаваны яра, пароходларның яшел, кызыл утлары караңгылыкта акыртын гына агалар, маш башларына яндырылган фонарьлар да, йолдыз шикелле, күктә йөзәләр. Пароход артыннан калган дулкыннар әледән-әле тавышсыз-тынсыз гына кырыйга якынлашып, кинәт шаулашып, күбекләнен ярга һөжүм итәләр. Офыктан аз гына югары һавада асылынып торган алтын табак күк тулы айның яктысында бу дулкын түтәлләре гүя майлы төсле шомарып, ялтырап күренәләр.

Без Вәлид белән бик яман фәлсәфә сатабыз. Безнең сөйләшкән сүзләребез кызларга кызыксыз булганга, алар бездән алдарак икесе, ни хакындадыр, акрын гына сөйләшеп баралар.

Ничектер сүздән сүз китеп, Вәлид миңа: «Сәз, алайса, эгоист икәнсез»,—дигән иде. Без шуннан озын сүзгә керешеп киттек. Мин Вәлидкә эгоизмның «шәплеген» исбат итәргә керештем. Сөйләшеп килгән сүзгә дәвам иттерәп ул:

— Алайса, Сәз дөньяда бөтен тормыш эгоизмга бина кылынган, дип барасыз икән?—диде.

— Әйе, шулай, бөтен галәмнә нигезе бары тик эгоизмга, һәркемнә, һәр жан иясенә үз-үзгә өчен торырга теләвенә корылган, дип уйлыйм,—дидем.

Без бу фикерләребезне, әлбәттә, монда язылганча түгел, бәлки ярты телле татар зыялылары сөйләшә торган ярым урысча, ярым татарча бер телдә сөйли идек.

— Сез, алайса, адәмнең рухында яхшылыкка, икенче кешеләргә яхшылык теләүгә мәел барлыгын инкяр итәсез икән? Бу абсурд бит соң.

— Бер дә түгел. Кешенең хисләрен үзенә һәм кешегә яхшылык теләү дип икегә бүлүне әхлакчылар гына уйлап чыгарганнар аны, чынлыкта һәрбер кеше үзенә генә яхшылык тели, башкаларга яхшылык кылган чакта да ул үз рәхәтен, үзенә жан тынычлыгын гына күз алдында тота. Башка кешеләренә газап чигүләрен, читлектә булуларын күрү кеше өчен күңелсез. Үзенә күңелсез булганга күрә генә ул башкаларның газабын бетерергә, димәк, яхшылык кылырга мәжбүр була.

Вәлид кыза төшеп:

— Сезнең сөйләгән сүzlәрегез һәммәсе софизмнан гыйбәрәт,— ди.

Ни өчен бу кешеләр күзгә күренгән бер хакыйкәтне инкяр итәргә теләсәләр, гомуми—шаблонный сүзләр истигъмал итәләр (кулланалар) икән?

Бөтен мәсьәлә моралист әфәнделәренең яңгышуларында,— дим мин.— Эгоизм ул—табигать кануны. Шуңар күрә дә ул «начар» була алмый, адәмнең рухындагы «яхшылык»ның да, «яманлык»ның да бары кешенең эгоизм хисеннән генә килүе ителгән диярлек бер хакыйкәт бит инде...

Гажәп! Бу кешенең ахмаклыгына һич чик юктыр, ахры: тора тора да: «Мин сезнең сүзегезне аңлап бетермим»,— ди, йәисә: «Сезнең бу фикерегезнең әллә кай жире миңа ачык түгел»,— ди. Бу сүзләргә ул бик эре генә, вәкарь белән генә әйтә белә. Каян өйрәнгән бу оста моназарачылар (бәхәсләшүчеләр) гадәтенә? Үзенә Петербург түгәрәкләрендә өйрәнгәндер шул. Ләкин ул иң гади әйберләргә дә аңларга теләми, мәсәлән, ул миңа вөждан турысында сөйли. Имеш, вөждан альтруизмның нигезе икән. Мин аңар әйтәм: вөждан эгоизмның бертуган кардәше ул, дим. Ул миңа, кайбер кешеләргә үз жаннарын тәһликәгә сала-сала (куркыныч астына куеп), һичбертөрле үзләренә мөнәсәбәтләре булмаган ят кешеләргә коткаруларына әллә никадәр мисаллар китерә. Мин аңар әйтәм: фидәлек ул шул эгоизмның иң гали формасы гына, дим. Дөньяда рухлары шундый төзелгән кешеләр бар ки, алар үзләренә вөждан борчулары дип ышанган бәгъзе эшләргә эшләмәсәләр, дөньяда торуга караганда, үлүне артыграк күрәләр. Чөнки гәкси хәлдә (башкача булганда) алар үз тынычлыкларын югалталар, аларның үз тормышларының тигезлеген югала. Икенче төрле әйтсәк, «вөждан газабы»на грифтар (дучар) булып, аларга инде тормыш төсле күренми башлый. Соң, бу эгоизм булмый, нәрсә булып чыга инде? Фидәкарлекнең дә бөтен төбе шул үз-үзенә яхшылык теләүгә барып туктамыймыни?

— Алай булгач, Сезнеңчә, инсанның рухында мөкатдәс булган һичбер әйбәр юк, пакъ тойгыдан торган һичбер эш булырга мөмкин түгел икән,— ди Вәлид.

Сез һаман да әле эгоизмга начар күз белән карауда дәвам итәсез икән, Вәлид,— дим.— Әйтерсен, эгоизм инсан рухының начар ягы гына. Ник Сез, эгоизм дигәч тә, хәзер бер ямьсез, начар сыйфатны гына күз алдыгызга китерәсез, теләсәгез, кешедә «мөкатдәс эгоизм» хисе бар. Сез аны теләгән кадәр тәкъдис итәргә (оыларга) ихтыярлысыз. Әмма мин үзгә өчен яхшылык теләүне һичбертөрле начар эш дип әйтә алмыйм...

Кешеләргә бер утырып куелган мәфһүмнәргә (төшенчәләргә) никадәр нык ябышучан булуларына, инсаннар өстеннән сүзләргә һакимияте шулкадәр куәтле булуына исем китә минем. Мәсәлән, Вәлид минем һакымда, бу бөтен галәмнең төзелешен астын-өскә китерә, дип уйлый торгандыр инде. Мин исә бөтен әйберне үз урыннарында калдырам...

Бу вакытта без Иделнең борылган жиренә килеп житкән идек. Туташлар туктадылар да, Рәбига безгә таба борылып:

Сезнең фәлсәфә сатуыгызның бер дә очы булмас, ахры. Әйдәгез, кире борылабыз; әни күптән безне чәй эчәргә кетә торгандыр инде,— диде. Без

дә туктадык. Әминә сокланган күзләре белән гәрәбә төсле сары зур түгәрәк айга карый иде. Аның күзләре тирәнәйгәннәр, шул матур күзләрдә тормыштан рәхәтләнү, ләкин шуның белән бергә тулып житмәгән бәхет сизелә иде. Ул: «Ах!» — итеп бер сулады да:

— Карагыз әле, нинди матур! — дип куйды.

Мин исә аның үзенә сокланып карыйм. Юкка бу кыз безнең заманда, безнең шикелле тормыш хакында фәлсәфә генә сата белә торган, үзләре рәхәтләнеп дөньяда тора белми торган күнелсез кешеләр арасында дөнъяга килгән, дип уйлыйм мин. Аңар моннан күп заманнар элек төшлек ягында, кызу якты кояш астында, ак баганалар белән, мәрмәр һәйкәлләр белән борынгы Элладада торырга кирәк иде. Мин аны шулай итеп күз алдыма китерәм: әнә ул борынгы юнан (грек) кызлары кия торган жинел ак күлмәктән, көлтә күк итеп тузгыткан чәчләрен йөзем яфраклары белән чорнаган килеш, үзе шикелле үк матур, яшь һәм шат кызлар, егетләр белән бергә Бахус шәрәфенә ясалган бер бәйрәмнән кайтып килә. Шат күңелле Тәңре Бахусның бүләге — татлы йөзем шәрабы аркасында аларның күңелләре шат, рухлары күтәренке, алар шатлыклы җырлар җырлыйлар, шатлыклары тулып ташыганга, бер-берсе белән кулга-кул тотынышып, би-бии, алга баралар... Менә мин аны дәфнә һәм зәйтүн агачларының күләгесенә яшеренгән кечкенә генә, мәрмәр баганалы мәгъбәднә (храмның) кардан ак баскычлары өстендә, үзе шикелле үк гүзәл, күк күзле, бөдрә чәчле бер егетнең кочагында күрәм. Яшь егет, оялган күзләрен түбән төшереп, аңар беренче мәхәббәт сүзләрен сөйли. Шушы түп-түгәрәк сары ай гына алар өстенә үзенә серле яктысын чәчеп, Әминәнең бәхеттән, тормыш рәхәтеннән томаланган күзләренә карый...

XII

Бер көнне мин авылга төшкән идем. Рәбигалар йортына таба борылдым. Бүген бер аларга кермәскә дә уйлаган идем. Ләкин шулай, авылга төшкән саен, аларга кереп чыгуны гадәт иттем инде мин. Аларда кирәгеннән артыграк еш булуымны үзем дә сизәм сизүен, ләкин әллә нишләп, һаман саен шул бик таныш кызыл түбәле йортка таба борылудан үземне тыя алмыйм. Мин рәсем белән маташуымны тагын ташладым, чөнки ул мине туйдырды. Мин бернәрсәгә дә озаклап күңел куя алмыйм. Бөтен бәхетсезлегем дә шунда минем!

Шушы кызыл түбәле йорт минем башыма бәла булды. Аның аркасында мин үземнең ирегемне, хөрриятимне югалттым. Алар килгәнче мин үземне нинди иркен, богаудан ычкынган хайван күк азат итеп хис итә идем. Менә мин тагын тормыш капкынына элгә башладым бугай инде. Мин үзем теләгәнчә генә тора алмыйм хәзер. Мәсәлән, юк кына нәрсә: мин, кеше күзенә ямьсез күренмәс өчен, өст-башымны элеккегә караганда төзәтебрәк йөри башладым. Кая киттең, син, минем әүвәлге үз теләгәнчә торырга ирек бирә торган хөрлегем?

Әнә минем аякларым да хәзер сүземне тыңларга теләмиләр. Нигә минем йөрәгем кысыла, нигә ул ешрак тибә? Юкса мин үз йөрәгемнең хәрәкәтенә дә баш була алмый башладыммы инде?

Ишектән керүемә миңа Фатыйма абыстай очрады. Аның очравы үзе минем бөтен кәефне бозарга житә. Яратмыйм мин, хикмәт, шул кызыл битле, юантык хатынны. Аның иттән, майдан төеп тутырган туп төсле түп-түгәрәк юантык гәүдәсе миндә һәрвакыт жирәнү төсле бер тойгы уята. Аның минем үзләренә килеп йөрүемне бик яратып бетермәгәнлеген мин әллә кайдам сизәм. Аның бөтен рухында дөнъяга иске тормыш ноктаи нәзарыннан (караш ноктасыннан) карау бик нык тамыр жәйгән әле. Ул «тәрәкыйкый пәрвәр» булып күренер өченме, әллә укыган кызларына тәлинка тотыпмы, моны яшерергә тырыша. Ләкин без капчыкта ятмый — мин сизәм аны. Менә шул минем саруымны кайната. Аның кирәгеннән артык

дәрәжәдә хуш кабул иткән булып, тәкәллефләнәп маташуы минем ачуымны китерә.

Аның бүген нигәдер кәефе киткән иде. Мин моны кергәч тә аңладым. Өйдә Рәбига нәрсәдер жыештырып йөри иде. Фатыйма абыстай, ишектән чыгып барышлый, аңар карап:

— Безнең Әминә кая китеп юк булган соң тагы, Рәбига? — дип сорады. Рәбига:

— Вәлид белән чыгып киттеләр бугай алар. Балык тотарга дип киткән нәрдер, ахры, — диде. Моңар каршы икенче бүлмәдән Фатыйма абыстайның:

— Һаман Вәлид белән дә Вәлид белән. Бу нинди бер бетмәгән, өйне ташлап әллә кая югалу инде бу?! Өй жыелмаган, аш өендә эшләр кырлай кырылып ята. Һәммәсе «әни» өстендә... — дип сукранганы ишетелде. Рәбиганың анасы өчен минем алда азрак оялганы сизелә иде. Ул рәтли торган әйберләрен рәтләп бетерде дә:

— Мин дә качам. Бүген әнинең ачуы чыккан. Андый вакытта аның гадәте: әллә нинди юк эшләр табып, безне бертуктаусыз юк эшкә кушып тора. Өйдәгез, бер-бер жиргә китәбез, — диде. Миңа әллә нишләп жиңел булып китте.

— Өйдәгез, әйдә! — дидем. Ул тиз генә көзгә алдында башына күк ефәк шарфны чорнап бәйләде дә, без чыгып киттек. Рәбига көлә-көлә:

— Кайткач әни буран уйнатыр инде... Өйдә, уйнатса, уйнатсын, бетәр әле, — диде. Бераздан:

— Вәлид монда килгәннән бирле ул шулай тузгый башлады. Беләсезме, әллә нишләп Вәлидне аның пәрие сөйми. Һаман да әле аның монда килеп тора башлаганына ачуы килеп йөри. Аннан ары аның ачуын бездән ала. И Ходаем... Бик кызык аларны бергә карап утыруы... — диде дә, башын артка ташлап көлдә. Яратам мин аның шулай: «И Ходаем!» — дип, башын артка ташлап көлүен...

— Кая барабыз соң? — дидем дә, жиңемнән тотып: «Карагыз әле, Сез миңа Һаман үзегезнең тора торган жирегезне күрсәткәнегез юк бит әле», — дип, минем күзләремә карады.

— Өйдәгез, күрсәтәм, — дидем. Жиңемнән тотып, шул сүзләргә әйтү өчен мин эчемнән Рәбигага мең-мең рәхмәтләр укыдым. Бу вакытта дөнья йөзөндә иң бәхетле кеше мин идем.

Без алма бакчаларының читәннәре буйлап урманга таба менеп киттек. Мин тора торган бакчага житкәч Рәбига:

— Бу юләр урыс нәрсәгә монда ук менгереп бакча ясаган инде? — диде.

— Минем өчен махсус! — дип җавап бирдем. Минем өем Рәбигага ифрат ошады.

— Нинди күңелле! Сез нинди хозур жирдә торасыз икән: бөтен Идел күз алдында гына! — дип кычкырды. Аның бу сүзе мине шатландырып, күңелемне горур белән тутырды.

— Мин дә шулай берьянгызым шушындый жирдә торыр идем. Карагыз, алмаларыгыз нинди дәү булганнар. Алма пешкәч, мин Сөзгә алма ашарга килермен әле, ярыймы? — диде.

— Рәхим итегез, бөтен алма Сөзгә! — дидем.

Шуннан соң мин аңар үземнең патшалыгымны, бөтен жир-суларымны күрсәтергә тотындым. Үзем кызыклырак дип белгән һәммә урыннарда алып йөрдәм. Без тауларга да мендек, чокырларга, елгаларга да төштөк. Бу әйберләр һәммәсе миңа күптән таныш булса да, алар Рәбиганы чиксез куандырдылар, мин исә аның куанганына карап куана идем. Мин аңар кош оялары табып күрсәттем. Без кош балаларын караган вакытта аларның ата-аналары чырылдашып, безнең тирәдә очалар иде.

Ахырдан без, йөри-йөри арып-талып беткәч, Идел буена төштөк. Мин аңар үзем генә белә торган таш тау эченә казылган мәгарә тау тишеген күрсәттем. Без аның эченә дә кереп карадык. Анда баздагы төсле салкын һәм караңгы иде. Тау тишегеннән чыккач, мин Рәбигага хәйләкәранә карап:

— Мин Сызга бит әле иң кызык әйберемне күрсәтмәдем, актыкка калдырдым,— дидем.

— Нәрсә соң ул? Күрсәтегез,— дип кызыксынды.

— Очан су ул,— дидем.

— Ничек? Күрсәтегез әле,— диде.

Мин аны Идел буйлап алып киттем. Бераз баргач:

— Ишетәсезме? — дип сорадым. Ул, туктап тыңлады да:

— Әллә кая су ага... — диде.

Менә без чишмә янына килеп життек. Чишмә, тар гына елга төбеннән агып чыгып, Иделгә төшә, Иделгә житәрәк кенә текә ташлы ярдан ике аршин кадәр биеклектән шарлавык булып атылып төшә иде.

— Менә Очан су шушы инде — дидем. Без аның янына ял итәргә утырдык. Чишмә бертуктаусыз бертөрле тавыш белән шаулап ага иде.

Без аның боз күк салкын сай суын кулларыбыз тунганчы бармакларыбыз аркылы үткәрдек. Хәтта учларыбыз белән эчеп тә бактык. Аның суыннан тимер төме килә иде.

Рәбига кулындагы чыбык белән юеш жиргә нәрсәдер яза иде. Мин карадым. Жирдә «Рабига, Рабига, Рабига» дип язылган иде. Мин аңар:

— Сыз исемегезне шулай язасызмыни? — дидем.

— Ничек язарга кирәк соң? Дәрәс түгелме әллә?

— Юк, дәрәс. Алай да мин Сызнең урында булсам, «и» (озын «и» күздә тотыла) белән, Рәбийга, дип язар идем.

— Ни өчен? Мин кечкенәдән шулай язарга өйрәнгән инде...

— «Рабига» дигән сүз — мәгънәсез... «Рәбийга» — матуррак. Аннан әллә ничек яз исә килеп тора... (Рабига — сан, дүртенче, рәбийга — яз. — Автор искәртмәсе.)

Рәбига әллә ничек, аңламыйчарак, миңа карады да, җавап бирмәде. Ахры, аның гарәпчәдән хаззә (белем) күп булмаса кирәк. Белмим, минем соңгы сүзләрем аерым бер төрле аһәң белән әйтелгәнмәдер, Рәбига әллә ничек үзен аз гына уңайсыз хис иткән төсле булды. Кулындагы чыбыгы белән тиз-тиз жиргә ниндидер сызыклар сыза иде. Бераздан ул утырган урыныннан торып, салкын гына:

— Әйдәгез, кайтыйк инде,— диде. Без юл буге бернәрсә дә диярлек сөйләшмәдек. Авылга житкәч, ул туктап, миңа кулын сузды да:

— Сыз үзегезгә таба кайта торгансыздыр инде, хушыгыз! — диде.

Мин дә аңар каршы килергә жөрәт итмәдем, шунда калдым. Берничә адым киткәч, ул миңа таба әйләнеп:

— Ишетәсезме, «Рәбийга», түгел, «Рабига, Рабига» диде дә, елмаеп, кире борылып, тиз-тиз атлап китте. Мин аның артыннан карап калдым. Бу чакта үземне тагы тышауланган, богауланган итеп хис иттем мин. Ләкин нинди рәхәт, ефәк богау иде бу...

ХІІІ

ер көнне кичкә таба без Рәбига белән икәү Иделнең арғы ягында болында йөри идек. Печән чабарлык булып өлгергән, кай кыр түбәнрәк урыннарда билгә житә яза иде. Бөтен болын чәчәк диңгезенә әверелгән! Рәбига, гомумән, чәчәк ярата иде. Ул зур бер көлтә чәчәк жыйды, мин дә аңар жыештым. Рәбиганың бүген әллә нишләп кәефе яхшы түгел, нигәдер эче пошкан төсле күренә иде.

— И Ходеам, без бу печәнне бик таптыйбыз инде, хужалары күрсәләр, безне ачуланырлар иде,— диде.

— Тапталсын! Жирдә үскән печәннең хужасы Алла аның,— дидем. Без бик озак сөйләшми тик йөрдөк. Бүген Рәбига бик аз сөйләшә, мин инде күптәнгә сүзсез кеше.

— Сыз әллә нишләп кәефсез бүген, Рәбига туташ,— дидем

— Бер дә кәефсез түгел, каян уйлап чыгардыгыз? — диде дә, бераздан:

— Сыз минем белән килгәнегезгә үкенәсез, ахры? — дип өстәде.

— Сез ни сөйлесез? Юк, ник үкеним? Ул ни дигән сүз?

— Әминә булса, Сезгә күнеллерәк булыр иде...

— Ник?

— Шулай... Ул сүзгә дә оста. Минем шикелле караңгы чырайлы да түгел. Кокетничать итә дә белә...

— Ах, Алла! Мин Сезде бер дә караңгы чырайлы, дигәнем юк ич соң. Аннан ары нигә инде монда Әминәне китереп кыстырырга? Аның ни гаебе бар? Миңа берәүнең дә кокетничать итүе кирәк түгел...

— Конечно, Әминәнең бер катышы да юк. Мин аны болай гына әйтәм. Менә Сез үзегез үк аны якларга тотындыгыз ич әле...

— Менә тагы кирәк булса! Бер дә мин якларга тотынганым юк. Сез үзегез уйлап чыгарасыз аны. Сез бүген әллә нишләгәнсез. Сездең белән ике авыз сүз сөйләшергә дә мөмкин түгел.

— Сөйләшәсез килмәсә, сөйләшмәгез инде, алайса.

Мин җавап бирмәдем. Менә шулай итеп, без Рәбига белән һич юктан бәйләнәп киттек. Аның нервлары миңа да тәэсир итеп, минем дә ачуым килде. Салкын канлылыгымны онытып, мин үзем ихтыярсыз анар үзе төсле рухта җавап бирергә тотындым. Барганнан-барганга мин арабызның еракланганын сизә идем. Берәздән сүзне уенга борырга теләбрәк:

— Сез нигә мине болай хаксызга рәнжетәсез инде, Рәбига туташ? — дидем. Ләкин ул һаман әүвәлгечә ачы гына елмаеп:

— Мин шулай зәһәр инде. Мин мескен Әминәне дә көнә-төнә талап кына торам... Сизгә ул күптән зарланып өлгергәндер инде, — диде.

— Менә тагын Әминә! Ул миңа Сездең турыда бернәрсә дә сөйләгәнә юк.

— Сөйләмәс инде! Минме соң Әминәне белмим? Конечно, Сез дә мине бер зәһәр елан иттереп уйлыйсыз инде...

— Алла сакласын, Рәбига туташ! Неужели Сез минем сүземә ышанмыйсыз?

— Юк, ышанмыйм.

— Ник ышанмыйсыз? Мин Сизгә кайчан ялганлаганым бар?

Ул көлде.

— Кайчан ялганлаганыгыз бар? Бер дә хәтерегездә юкмыни? Сез ялганларга шул хәтле өйрәнгәнсез, ахры, үзегез дә сизми торгансыздыр...

Мин тавышымны күтәрә төшеп:

— Йә, әйтегез, әйтегез! Кайчан мин Сизгә ялган сөйләгәнем бар? — дип кычкырдым.

— Рәбига тагын явыз-явыз көлде дә:

— Себердән атасы белән кычкырышып качып килгән «герой»ны оныттыгызмы әллә, Ильяс әфәнде? — диде.

Мин «ык» итеп катып калдым да, бер җавап та бирә алмадым. Чынлап та, минем бу әллә кайчан, пароходта барган вакытта, аларга сөйләгән гәһәңсиз ипровизациям бөтенләй исемнән чыккан икән. Аның ялган булуын каян белгән соң ул? Шул вакытта минем бер вакытны Вәлидкә үземнең авыл мәхдүме (мулла малае) икәнлегем турысында сөйләгәнем кылт итеп исемә килеп төште. Мин, үз-үземә ачуланып, кызардым, бүртендем. Үз-үземне буып үтерәсем килде. Чынлап та, Вәлидкә сөйләгән вакытта мин сүзләремнең тәнакызын (каршылыклы булуын), Вәлиднең бу сүзләргә Рәбигаларга сөйләү ихтималын бер дә уйга да китермәгәнмен икән. Ах, юләр, юләр! Юләрне чәчеп үстөрмиләр шул аны!

Соңгы сүзләрен әйткәч тә, Рәбига борылып, жәһәт-жәһәт печәнне ерып, Иделгә таба киткән иде. Берәздән мин дә аның артыннан киттем. Көчкә-көчкә артыннан житешә идем. Нишләмәкче була икән соң ул?

Менә ул, көймә янына килде дә, аны суга этеп, үзе сикереп керде. Көймә чайкалып, аз гына суга әйләнәп төшмәде. Мин аның бу эшенә гажәпләнәп карап тора идем. Чынлап та, әллә юкса, мине калдырып, үзе генә йөзеп китмәкче буламы? Утырып, ишкәкләрне кызу-кызу ишеп, су уртасына кереп

тә китте. Мин аңар яр буеннан торып, ачу китергәч бер тынычлык белән, бернәрсә дә булмаган төсле итеп:

— Чыга алмассыз, арырсыз бит! — дип кычкырдым.

— Курыкмагыз, мин Сезде алмага Әминәне чыгарырман, как раз Сез аның белән Идел аркылы чыгып гуляйт итәргә дә яратасыз бугай, — диде дә, ачы көлеп, Идел уртасына керүендә дәвам итте. Мин, әлбәттә, аның кире борылып кайтмасын белә идем. «Ну, характер!» — дип уйладым. Бу эшләр, бу сүzlәр һәммәсе минем өчен бик авыр иде.

Мин һаман яр кырыенда баскан килеш аның отырыдан-отыры ераклашканын карап торам. Әнә ул Иделнең уртасына житә бугай инде. Агым аны нинди агыза. Батыр кыз!.. Шул вакытта баржалар таккан буксир-пароходның аның юлына аркылы килгәннен күреп, пароход белән баржалар арасына кереп харап булмагае, дип курка башладым. Озак вакытка мин аны күздән югалттым. Баржалар узып китте, аның көймәсе һаман кечкенә карамчык булып еракта Идел өстендә күренә иде. Мин тынычландым. Кара аны, нинди агыза! Хәзер ул нәкъ авыл өстендә... Оста ишә үзе. Ләкин аргы якка чыгып житкәнче аны никадәр түбән агызачак. Кайчан кайтып житәр инде ул берүзе. Кояш баеганчы кайтып житә алмас...

Шулай итеп, мин берьяңгызым Иделнең бу ягында яр буенда утырып калдым. Үземне бик ахмак хәлдә хис итә идем. Бу башсыз эше өчен Рәбигага эчемнән ачуланарга да, ачуланмаса да белмим. Мин монда берьяңгызым утырып нишләрмен инде? Ярый ла, Рәбига берәү-берәүне каршы алырга жибәрсә... Көттем, көттем... Кояш баерга якынлашты. Көтелгән көймәнең бу якка чыкканы күренмәде. Шулай миңа, Аллага тапшырып, ачык һава астында төн уздырырга туры килер, ахры.

Мин: «Ичмасам, бу якка чыккан бер-бер көймәле кеше очратмаммы?» — дип, Идел буйлап эзләргә киттем. Бәхетсезлегемә каршы, һичкем очрамады. Һич булмаса, якында маякчы юк: аның жир өендә төн уздырырга булыр иде. Кичке салкын төште. Минем өстемдә күлмәк кенә иде. Азрак туңа да башладым. «Ут яксаң, шөп булыр иде», — дигән фикер башыма килде. Ләкин кесәмдә шырпы юк иде шул. Мәнә тәмәке тартмауның бәласы кайда икән!

Тезләремне кочаклап, Иделгә карап, коры ком өстенә утырдым. Вакыт ифрат акрын уза иде. Әнә аргы яктагы таулар элек зәңгәрләнеп күгәрделәр, аннан соң каралдылар. Еракта Идел өстендә берсе ак, берсе кызыл ике маяк уты елтырап күренделәр. Пароходларның моңлы тавышлары гына вакыт-вакыт ишетелеп китә иде. Хисапсыз күп вак черкиләр тирәмдә әйләнергә тотындылар. Алар бертуктаусыз, күзгә, борыңга, колакка кереп, гажиз итәләр, жиңнән кереп тешлиләр, озынборыннар да алардан калышмыйлар, ачу китереп, безелдәп йөдәтәләр иде. Мин мөттасил (тоташ) берничә сәгать алар белән сугышып үткәрдәм. Ифрат арыдым. Әмма никадәр читен булмасын, минем күңел күтәрелде. Бертуктаусыз минем башымда бер фикер әйләнә: «Ул көнли, ул көнли!..»

Мин, әллә нишләп, һаман шул, бая безнең көймә туктаган турыда утыра идем. Су янында гына яткан кара нәрсә күземә чалынды. Мин аны барып карадым. Рәбиганың көймәгә утырганда ташлап калдырган чәчәкләре иде. Мин аларны алып иснәдем. Ул чәчәкләрдән гажәп нәзек хуш ис аңкый иде. Бу чәчәкләрне күргәч, тагын Рәбиганың, юләрләнеп, мине калдырып китүе исемә килеп төште дә, йөзенче кат: «Ни өчен булды инде бу? Ну, ахмак халәт тә соң», — дип уйладым. Чынлап та, ни өчен? Бу сәбәпсез-нисез һич юкка кычкырышу торганнан-торганга үзенң мантийксызлыгы (логикасызлыгы) белән мине гажәпкә калдыра. Йә нигә болай мине монда калдырып берүзең чыгып китәргә инде? Дөрөсен әйткәндә, Рәбигадан мин бу эшне көтмәгән идем. Аның урынында Әминә булса, һич алай эшләмәс иде бит? Тагын минем башта зыр-р итеп теге чиксез күңелле фикер әйләнә башлый: «Ул көнли! Ул көнли...» Бу турыда уйлаган вакытта минем йөрәгем леп-леп сикерергә тотына.

Йөзенче тапкыр, мине йөдәтеп, үземнең ялганчылыгым хакындагы фикер башымда әйләнә башлады. Чынлап та, һич гаепсезгә ялганчы атын күтәрәп калдым бит мин? Тәржемәи хәлем хакында ник андый уйдырма-ялган уйлап чыгардым, ник аны тагын аларга сөйләдем икән соң мин? Никадәр уйласам да, мин бу фикернең очына чыга алмадым, шул мине ялган сөйләргә мәжбүр иткән төп сәбәпне таба алмадым. Ахырдан үземне-үзем юатырга тотындым: «Чынлап та, ялганмы соң бу?» «Ялган» нәрсә соң ул? Алай булгач, бөтен «әдәбият» дип аталган әйбер баштанаяк «ялган» дип саналырга тиеш булмыймы соң? Ни өчен төптә булмаган әйберләргә, китапка язып, дөньяга таратырга ярый да, шул ук әйберне телдән сөйләсәң, ярамый? Мәсәлән, берәү хикәя яза: «Мин, имеш, фәлән булдым, төгән булдым, тегеләй иттем, болай иттем...» Әйтерсәң, һөммәсен үзе эшләгән! Менә бу ярый. Моңың өчен шул ялганны язып чыгарган кешене гаеп итмәү генә түгел, хәтта мактап бетерә алмыйлар. «Нинди матур итеп, килештереп язган»,—имеш. Әлбәттә, тере ялган икәннен һәр укыган кеше беләп тора инде, ләкин, аңар карамый, мактый бирәләр... Бар син, шулай ук итеп телдән ялганлап бак. Син, теләсәң ничаклы килештереп сөйләмә, әгәр синең сөйләгәннәреңнең ялган икәнлеген белсәләр, хәзернең эчендә синең маңгаена ялганчылык мәһерә басалар да куялар. Аңламассың, гажәп халык бу адәм дигәнең! Уйлап баксаң, телдән сөйләгән матур ялган белән шуның язылганы арасында ни аерма бар инде? Китапта язылганы «сәнәгәте нәфисә» булган вакытта, телдән сөйләгәнә кеше өчен ник начар бер сыйфат итеп хисаплана? Ни өчен телдән сөйләгән матур ялган сәнәгәте нәфисәдән саналып, мәсәлән, «шифаһи әдәбият» (сөйләм әдәбияты) исемендә йөртелми?... Шундый ук телдән сөйләнә торган «халык әдәбияты» бар ләбаса!

Мин, Рәбиганың чәчәкләре белән черкиләргә куалый-куалый, шулай уйлый идем. Болын тарафыннан исә, акрын-акрын гына томан үрмәләп килеп, мине үзенә салкынча, юеш кочагына алырга тырыша иде. Шул вакытта минем бер көн тау башында томанлы болыннарда карап торганым исемә төште. Хәзер менә мин шул томанның эчендә утырам, үзем калтырыйм, туңам, үзем ач. Минем көндездән бирле ашаганым-эчкәнем юк бит. Бу чагында мин бер стакан кайнар чәй хакында ожмах нигъмәте хакында уйлаган төсле уйлый идем. Ах, бер стакан чәй белән бер савыт шырпыга мин ярты гомеремне бирер идем!..

Томан жәелеп, Идел өстен минем күздән каплады. Тирә-яктан ун адымда бер нәрсә күренми иде. Минә, тунганга карамый, йокы басты. Бөрешеп, ком өстенә яттым. Ком да дымлангач, салкынча иде. Ярый әле томан төшү белән черкиләргә качтылар. Югыйсә эш харап иде...

Иртә белән мин калтыранып, туңып уянып киттем. Тешләрем берберсенә шак-шак бәреләләр, бөтен гәүдәмә суык үтләшкән иде. Кояш юк, күк соры болыт белән капланган. Мин як-ягыма карандым. Ерактарак бер көймә туктап тора, миңа таба яр буйлатып бер кеше килә иде. Мин аның Вәлид икәнлеген таныдым. Ул минем яныма килеп:

— Әйдәгез, мин Сезде алмага килдем,— диде.

— У-у... Сез нинди тунгансыз! Менә киегез минем киёмне,— дип, өстеннән тужуркасын салып, миңа бирде. Мин, аңар рәхмәт укып, киёмне кидем дә, без тиз-тиз көймәгә таба киттек. Әмма теге шиңгән чәчәкләргә алырга онытмадым. Вәлид авыз эченнән:

— Ну, положение! Глупо, глупо! — дип мыгырданды. Аның йокысы ачылып житмәгәнлегә күзләреннән беленеп тора иде. Ул, ахры, битен дә юмагандыр. Әле бик иртә булырга кирәк, ди уйладым.

— Сез каян белдегез минем монда калганны? — дип соравыма каршы Вәлид:

— Минә, таң тишегеннән килеп, Рәбига уятып жибәрде,— дип җавап бирде дә,— ну, юләр бит бу хатын-кыз! — дип өстәде. Мин, жылыныр өчен, ишкәк ишәргә утырдым. Куллар бөтенләй катканнар иде. Ишкәк ишү минә тирләнсә дә, артык жылытмады. Юл буе бер-бер сүз дә сөйләшмәдек.

Теге якка чыккач, Вәлид үз-үзенә:

— Ну, глупо же все это...— дип куйды. Мин мәшәкәтләнәргә өчен аңар рәхмәт укыдым. Вәлид минем күзләремә карады да:

— Салкын тиеп авырмасагыз ярый инде,— диде.

— Бизгәгем янарыр, ахры, мин аны сизәм,— дидем. Мин Вәлидкә кулымдагы чәчәкләрне биреп:

— Бу чәчәкләрне, рәхим итеп, Рәбига туташка бирегез. Ул аларны онытып калдырган,— дидем. Вәлиднең иреннәрендә елмаю беленеп китте. Ул, чәчәкләрне алып, минем белән күрешеп, авылга юнәлде. Мин көлеп, эчемнән: «Син үзең ахмак!»— дидем. Чөнки бу чәчәкләр аркылы мин Рәбигага үземнең аңар ачуланмаганымны аңлатырга тели идем...

XIV

ин һаман туңа идем. Кайтып, чәй кайнатып эчтем дә, пәлтәмә төренеп яттым, үзем һаман калтыранудан туктамадым. Берәздән торып, тәрәзәне дә яптым, файдасы булмады. Шуңа вакыт мин бизгәгем килгәнлеген аңладым. «Әйдә, килсәни, килсен!»— дип, яткан жиремдә ята бирдем. Чөнки бу вакытта миңа бөтен нәрсә барыбер иде. Авырыйммы мин, юкмы; тышта яңгыр явамы, юкмы; дөнья йөзе бармы, юкмы—миңа бары да бер иде. Бөтен тәнем кыйнап ташланган төсле ватылган иде. Кызулык башланды. Миңа бертөрле рәхәт булып китте. Үзем туңам, тешләрем шак-шак бөреләләр, үзем кызам. Мин, күземне йомып, шуңа катыш кызуның рәхәтенә бирелдем. Дару капсаң, яхшы булыр иде, дигән уй башыма килде. Минем монда даруым юк иде шуңа. Чөнки әллә нишләп монда килгәндә, бизгәгемне Казанда калдырып килүемә ышангангамы, әллә онытып кына калдыргангамы, бизгәк дарулары алып киленмәгән иде. Ихтимал, Рәбигаларда хини (хинин) бардыр, дип уйладым. Ләкин, әлбәттә, мин анда төшөргә уйламадым. Чөнки авыру хәлем белән анда төшөп йөрү мөмкин дә түгел, төшсәм дә килми, чынлап әйткәндә, дару кабарым да, тереләсем дә килми иде. Рәбигалар искә төшкәч, кичәгә вакыйга хәтергә килде. Ләкин бу фикер миңа һичбертөрле дә тәэсир итмәде, миңа һичбертөрле дә эз калдырмады. «Кычкырышканбыз икән, ни булган? Дөнья жимерелмәгән, дөнъяга үзгәреш килмәгән ләбаса!..»

Бөтен дөнья, бөтен кешеләр, бөтен фикерләр югалды: бары рәхәт туңа, чырау гына калды. Чырау билдән башлана. Ул, акрынлап тәнне кытыклап, арка буенча йөгереп, муен тамыры аркылы чигәлөргә, баш түбәсенә хәтле тарала, аяклар буенча йөгереп, табан астрларына хәтле бара. Үзе уңайсыз, үзе күңелле.

Яңгыр туктады. Соры болытлар тагы да куердылар, тагы да калынайдылар. Бүлмә тагы да караңгылана төште. Тәрәзә турысындагы миләш агачы туңып, өйгә керергә теләгән төсле, тәрәзәгә бөрелергә тотынды. Кургашын төсле Идел өстендә башлы дулкыннар күренә иде. Бу күренеш, бу дөнья миңа бик күңелсез күк тоелды. Мин, аннан югалып, әллә кая, башка күңеллерәк гамәлгә күчсәм килде. Шулай яткан килеш яттым да яттым. Бер сәгать, ике сәгать, өч сәгать яттым. Вакыт бик акрын уза, минем өчен исә барыбер иде.

Күземне йомып ята торгач, мин акрын гына тирбәнергә тотындым. Бу тирбәнү шундый рәхәт иде. Буддистларның «нирвана»лары (тыныч бер халәт) шушындайдыр инде дигән фикер башымнан кичте. Тирбәнәп ятасың, бернәрсә уйламыйсың, бернәрсә сизмисең, кая икәнәңне белмисең. Рәхәт-рәхәт! Тән дә юк, газап та юк, әмма үзең бар, хис бар, коры хис кенә. Вакыт-вакыт чыератып жибәргәндә генә гәүдәң барлыгын тоясың.

Менә мин ага башладым. Акрын гына тирбәнгән килеш ага башладым. Май да түгел, су да түгел, бер сыек матдә эчендә агам. Батмыйм да, калкып та чыкмыйм, һаман агам үзем. Башым гына өсткә чыгып тора. Минем ага торган суым—Идел шикелле киң. Ләкин аның суы эрегән май шикелле жылы, үзе язу карасы төсле кара. Әллә нинди гажәеп дөнья бу! Язу карасы

күк кара Идел ап-ак ярлар арасында акрын гына ага. Күк тө корым төсле кара. Түп-түгәрәк, зур зәңгәрсу төсле кояшмы, аймы шул күкнең уртасында ялтырый. «Кара Идел, дип әйтәләр иде, шушы икән инде ул», — дип уйлыйм мин. Югарыда, баш өстемдә ике акчарлак оча. Ләкин алар да, ни өчендер, кап-кара икән, башлары гына муен тиңентен ак. Алар салмак кына, бер дә тавышсыз гына Идел аркылы очып чыгып баралар. Бөтен дөньяда тынлык, шылт иткән аваз юк. «Бу ни гажәп бу?» — дим. Кинәт башыма ялт итеп бер фикер килеп төшә. Мин «негатив» галәмендә икәнмен бит соң! Акчарлаklarның, кара акчарлаklarның ак башларын күргәч минем башыма шул фикер килә дә, мин ни өчендер чиксез шатланам. Кара син аны, мин негатив галәмендә икәнмен ләбаса! Буддистларның «нирвана»сы да шул негатив галәме була инде алай булгач... Мин, бу фикергә шатланып, су эчендә кулларымны хәрәкәткә китерәм. Су бер дә тавышсыз гына, авыр гына, салмак кына дулкынлана. Шул кара лак белән лакланган төсле майлы дулкыннар өстендә теге ай да түгел, кояш та түгел нәрсәнең зәңгәрсу салкын нурлары ялтырый. Бу ай да түгел, кояш та түгел, бәлки бер зур йолдыз икән.

Мин үзем дә шул авыр, салмак, майлы дулкыннар белән бергә тирбәнәм. Үзем һаман агам. Гүя мин хисапсыз заманнарда бирле шулай агам: киләчәктә дә агачакмын, йөз ел, мең ел, хисапсыз озак заманнар агачакмын икән... Әнә кар күк ак урманнар белән капланган таулар, бер дә өзлексез-нисез, Идел буйлап сузылып киткәннәр. Алар нәкъ электә мин күргән Идел ярлары төсле үзләре! Тик төсләре генә ак, кар яуган күк ак.

Менә Иделнең агымы акрынлады, ярлары ераклаштылар, күзгә күренмәс булдылар. Идел диңгезгә әверелде, очсыз-кырыйсыз кара диңгезгә әверелде. Бары өстә теге ай зурлыгындагы йолдыз гына зәңгәрләнеп, ялт итеп балкып тора... Миңа кинәт бик куркыныч булып китте. Чиксез диңгез уртасында үземне ялгыз итеп күргәч, мин курыктым, жаным сыгылды.

Кинәт су кайнарлана башлады. Мин бата башладым. Су элеккеге төсле минем гәүдәмне калкытып тормый иде хәзер. Аякларымны, кулларымны хәрәкәтләндермәкче булдым. Алар минем сүземне тыңламыйлар, хәрәкәтләнмиләр. Менә, бәхетемә каршы; кулым нәрсәгәдер тиде. Бу әйбер тасма шикелле киң, үзе шома, лайлалы иде. Бу тасмалар бик күп булып чыктылар. Мин аларның су астында үсә торган кыяклы үләннәр икәннән белдем. Бу жир сай булырга кирәк, дип уйладым да, эчемә жан керде.

Су кайнарланганнан кайнарлана, мине әллә нәрсә түбән тарта иде. Менә диңгез өсте минем күздән юк булды. Мин инде су астында идем. Астан караганда суның кара төстә булмаганлыгын күреп гажәпләндем. Ул куе яшел төстә һәм үтәләй күренә иде. Бөтен тирә-ягымны баягы тасма шикелле чуалып беткән лайлалы кыяклар чолгап алганнар. Шулар арасыннан көмеш төсле ялтыравыклы тәңкәле, атылып чыккан төсле күзле балыклар килеп, канатларын селки-селки, күзләрен чекерәйтеп, исләре китеп, миңа карыйлар иде. Су астында булсам да, ничектер, үзем сулу алам, тончык-мыйм икән һәм шуңар гажәпләнмим дә.

Ә су һаман эсселәнә. Ул инде пешерерлек була башлады. Үзем һаман астка тешәм, төпкә батам. Суның төбе юк төсле: бер туктамый төшәм дә төшәм. Кулларымны да, аякларымны да хәрәкәтләндерә алмыйм. Теге кыякларга тотынсам, кулымнан шуып чыгалар. Менә төпкә төшеп життем, ахрысы, ниндидер сыек, кайнар былчырак шикелле йомшак нәрсә мине чолгап алды. Кулларым белән капшап карасам, былчырак дигәнәм былчырак түгел, мыжгылдап яткан вак кына суалчаннар икән. Минем бөтен төнем чытырдап китте. Үзем бөтенләй шул суалчаннарда күмелеп калдым. Сулуым кысыла, буыла башладым. Чын көчем белән талпынып, өсткә чыгыйм, дип азапланганда уяндым.

Саташканмын икән. Төнем ут күк кызган иде. Авызым кипкән, эчем яна иде. Торып, чәйнекнең борыныннан калган чәйне эчтем. Салкын чәй куе һәм тәмсез иде. Мин яңадан яттым. Башым эчендә, әйтерсез, чүкеч белән

сугалар, тамырларда канның ду килеп дулап акканы колакларда ишетелә.

Баягы рәхәт халәт беткән, мин үземне чын-чын авыру итеп хис итә идем. Шушылай эштән чыгып авырып ятуыма ачуым килде. Үземдә булган ихтыяр куәте белән шул авыруны ыргытып ташлап, сәламәт кеше булып каласым килде. Яткан урынымнан сикереп тордым да: «Менә бит миңа бернәрсә дә булмаган. Сау бит мин, элеккеге төсле сау»,—дип, үз-үземне ышандырыр өчен, каты-каты басарга тырышып, ишекне ачып һавага чыктым. Башым әйләнә, бөтен тәнемдә бертөрле хәлсезлек, авырлык сизә идем. Ишектән чыгуга салкын жил мине чак кына этеп екмады. Ишек, минем кулымнан ычкынып китеп, шап итеп өйнең стенасына бәрелде. Мин ишек яңагына таянып кына калдым. Үзем дер-дер калтырап, туңарга тотындым, көчкә-көчкә генә жилгә каршы ишекне тартып ябып, кире кереп яттым. Авырулыгыма инде ышанган идем.

XV

Пагын эч пошыргыч акрынлык белән сәгәтьләр артыннан сәгәтьләр уза башлады. Битәм, кулларым ут күк кыза, тәнем калтырый иде. Мин, кулларымны йомарлап, тешләремне кысып, бу калтырауны туктатырга тырыштым. Әлбәттә, ул туктамады, бары үзем генә хәлсезләнеп изелеп киттем, йокылы-уяулы бер хәлгә төштем. Кайнар сулуым борынымны көйдерә, иреннәремне киптерә иде. Чәйнектә калган чәйдән башка эчәргә суым булмаганга, шул чәйне бик сакланып кына, берәр йотымлап кына эчә идем.

Йокылы-уяулы хәлгә төшү белән мин саташа башлыйм. Бу саташуның ничек булганлыгын бер дә сөйләп аңлатыр хәл юк инде: әллә нинди, бер дә очлары булмаган жеп шикелле әйберләр хисапсыз күп йомгакларга чолганалар. Алар минем колагымның шаулаган көенә ифрат тиз әйләнәләр. Рәтле генә әйләнгәндә аларның әйләнүен карап тору бик күңелле. Ләкин бу рәтле әйләнү озакка бармый: жепләр чуала, йомгаклар тузгыйлар, бербәрсе белән укмашалар. Шуннан жанга бертөрле кытыршылык килә, гүя шул йомгакларның чуалуыннан дөньяның гармониясе бозыла... Менә жепләр тагын рәткә киләләр, йомгаклар элеккеге төсле тыныч әйләнәләр. Элек акыртын гына әйләнәләр, бара-тора әйләнүләре отыры тизләнә, отыры тизләнә, шуннан инде аларның чуалырга якынлашканның сизәсең. Шуны: «Кайчан чуала инде?» — дип көтеп тору ифрат читен, төмам бер газап. Менә алар чуалдылар, тагын дөньяның гармониясе бозылды, «хаос» хасил булды. Бер туктаусыз шул тәкърар итә. Шуны карап яту чиксез ардыра, башны талдыра, ләкин карамый мөмкин түгел, карау лазым!

Менә мин тордым да, өемнән чыгып киттем. Көн баягыча ямьсез түгел, кояш та чыккан иде. Үзем барам, үзем уйлыйм: «Карасана, әле генә көн нинди ямьсез, нинди болытлы, жилле иде бит соң; шул арада ялт итеп кояш та чыккан, көн аязган»,—дип. «Мин әле генә авырып ятадыр идем ич, хәзер бөтенләй сау кеше төсле йөрим»,—дип. Үзем һаман агач араларынан барам да барам. Миңа, әлбәттә, Идел буена төшәргә кирәк иде. Мин яр өстеннән барам, төшәргә уңайлы урын табалмыйм, әллә нишләп ярлар бик текә. «Бу кай жир соң»,—дип уйлыйм эчемнән, минем бер дә мондый ярларны күргәнем юк иде ләбаса! Әмма төшәргә кирәк. Ни өчен кирәк икәннән үзем дә белмим. Менә мин бер жирне сайлап төшәргә тотындым. Текә тау яры коры үлән белән генә капланган иде. Төшкән саен тау кабыргасы текәлә, коры үлән өстендә итек табаны шуа. Менә мин, таеп егылдым да, аркам белән түбән таба шуа башладым. Куркуымнан чәчләремнең кыймылдап үрә торганын сиздем. Кулларым-аякларым белән тырмашып, туктамакчы буламын — һич мөмкин түгел, әйтерсەң, аякка гер такканнар да, шул мине түбән өстери. Түбән таба карасам, котым чыкты. Стена шикелле тип-тигез ярның кырыена ук килеп житкәнмен, тагын аз гына шуышсам, егылып төшәчәкмен. Яр ифрат биек, ул туп-туры суга төшә. Димәк, егылсам, беттем. Карасам, бу Идел дә түгел икән, ни өчендер,

дингез икән. Аның дулкыннары шаулап ярның төбенә бәреләләр: ифрат еракка, күз күреме жиргә шул зәңгәр дингез жәелгән. Менә шуны күргәч, куркуымнан жаным чыгарга житеште. Бармакларымның бөтен көчен жыеп, кул астыма эләккән коры үләннәргә тотынам — алар өзәлөп чыгалар. Мин тагын түбәнгәрәк шуышам. Ахырысында бөтен куәтемне жыеп, аякларымны терәп, үземне нәкъ текә ярның кырында гына туктаттым. Алай да, бу бик куркынычлы, уңайсыз халәт иде. Аз гына кыймылдасаң, аз гына ялгыш хәрәкәт ясасаң, егылып төшәсең, билгеле. Мин шулай ята торгач, уң ягымда, үземнән өч-дүрт адым ераклыкта жирдә тагын берәүнең минем төсле үк хәлдә ятканын күрдем. Башымны акрын гына борып, текәләп карасам — бу кеше минем әти булып чыкты. Ул да, минем күк нәкъ ярның кырында туктап, кулларын жәеп, аякларын терәп яткан. Мин карагач, әти дә, шулай ук башын борып, миңа таба карады. Мин аңар карап елмайдым, ул да миңа карап елмая. Ни өчендер икебез дә бер сүз әйтмибез икән. Шулай бик озак кузгалмый яттык. Менә ул елмайган килеш: «Киттекме?» — диде дә, үзе шуарга тотынды. Аның тавышы әллә кайдан, ябык тәрәзә аркылы ишетелгән төсле булды. Ул шуа башлауга, мин дә кузгалып шуа башлаганымны сиздем. Тагын чәчләрем үрә торды. Менә ярның кырына килеп життем. Элек аякларым асылынды, аннан соң бөтен гәүдәм белән түбәнгә егылдым. Бөтен дөнъяны караңгылык каплаган күк булды. Дөнъяда шул караңгылыктан башка бернәрсә дә юк икән. Шул караңгылык эчәндә бары мин яңгызым түбән таба очам. Йөрәгем кысылып, эчем жу иткәнгә уянып киттем. Үзем һаман яткан урынымда, сәкедә ятам икән. Төшемнең төш кенә булуына ифрат шатландым.

Шул вакытта аяк очымда сәкедә бөкрәеп утырган бер кешегә күз төште. Эңгер-меңгер вакыт булганга, аның кем икәннән аерып күреп булмый иде. Мин байтак вакыт аңар карап яттым. Теге һаман утыра да утыра, үзе миңа битен күрсәтмәс өчен һаман аркан әйләнә. Мин кинәт сикереп торып утырдым да: «Син кем?» — дип кычкырдым. Ләкин кычкыруым булып чыкмады, үз тавышым үземә ят тоелды. Ә теге кеше юк. Ул минем күземә күренгән булырга кирәк. Бик каты туңып, кире урыныма яттым. Бая теге кеше утырган урынга карасам, нәкъ шул урында каршы стенада үземнән киёмем эленеп тора икән. Күк аязган, кояш баеган, тәрәзәдән кечкенә генә бер кисәгә кызарып күренә иде. Кинәт миңа бик күңелсез булып китте. Шушылай туңып, кызып, эңгер-меңгер вакытта авырып яту бик кызыксыз иде. Гүя тормыш бөтенләй беткән, мәгънәсезләнгән, кызыксызланган иде. «Бәлки үлө торганмындыр инде мин», — дигән фикер башыма килде. Үлү-үлмәү бу вакытта минем өчен барыбер иде. Болай авырып ятканчы үлеп, юк булып китү артыграк төсле була иде. Шул чагында сау кешеләр минем исемә килеп төштеләр. Әллә кайда еракта, авылда, кызыл такта түбәле өйнең балконында Рәбига, Әминә, Вәлид, бәлки, нәкъ менә шушы вакытта, бик хозур кылып, көләшә-көләшә сөйләшеп утыра торганнардыр. Вәлид ниндидер булса юк сүз сөйли торгандыр; Әминә — балаларча гамьсез, Рәбига берәз башын арткарак ташлап: «И Ходаем!» — дип көлә торгандыр. Алар һәммәсе шундый шатлар, шундый сәламәтләрдер. Минем күңелемдә шуларга каршы аз гына көнләшү хисе уянды да, озакламый бетте. «Әйдә, көлә бирсеннәр, рәхәтләнсеннәр! Сау кешегә дингез тубыктан була бит ул, сау кеше үлем турысында уйларга яратмый бит ул...»

Үткәндәге, сау чагындагы күңелле көннәр күз алдыма киләләр. Элегрәк, бик матур кояшлы бер көнне без Рәбига белән икәү генә Иделнең теге ягына болынлыкларга чыгып йөргән идек. Нинди күңелле иде ул вакытта! Бөтен дөнъя ал гөләп чәчәкләре белән тулган иде. Гөләп куаклары чәчәкләрнең күплегеннән ерактан бөтенләй ал төстә булып күренәләр иде. Гүя табигать бәйрәм итә, гүзәл «яз»ны кызу канлы «жәй»гә бирәләр дә, бөтен агачлар шул туй хөрмәтенә бизәлгәннәр иде. Рәбига да гөләп чәчәгә төсле сыек ал батист күлмәк кигән; балалар шикелле уйнап яшел үлән арасында йөгереп йөргән вакытта, кулларын тырната-тырната, гөләп чәчәкләрен жыйган чакта ул миңа жанланып оча торган зур гөләп чәчәгә күк тоела иде. Рәбига

ул көнне шат һәм күтәрәнке күңелле иде. Аның миңа мөнәсәбәтә әллә ничек аерата ягымлы, күз карашы мине нәкъ битемнән сөйгән төсле була иде. Аның бер ягымлы карашы өчен мин бөтен дөнъяны бирергә хәзер идем; шушы яшел үлән үскән болынга әвереләп, аның аяк астында тапталуны мин үзем өчен иң зур бәхеткә санар идем...

Ул миңа үзенң планнарын, бөтен киләчәктә эзләргә теләгән эшләрен — һәммәсен сөйләп бирде. Әйтерсәң, мин аның бик күптәнгә дуслы йәки якин кардәше идем: ул менә инде гимназияне бетергән, ләкин бу — бик гади генә ояз каласының гимназиясе. Ул гомере буенча шул тын ояз каласында үскән, дөнъя күрмәгән, күзә ачылмаган, «развитие»се бик аз, катышырга юнәлеш кеше булмаган. Маржа кызлары аның бөтен даирәсен тәшкил иткәннәр. Аның бөтен теләге, бөтен идеалы шул ояз каласы һавасыннан котылып, кинрәк дөнъяга чыгу...

Рәбига инде эченнән бу елны көздән Казанга укырга килергә карар биреп куйган, һичкемнең каршы төшүе аны бу эшеннән туктатачак түгел. Аңар бу хакта Фатыйма абыстай белән байтак тартышырга туры килгән. Фатыйма абыстай башта аны, бигрәк тә яңгызын гына, Казанга жибәрү хакында ишетергә дә теләмәгән. Ул аңар, артык укымаска, бар укыганы белән канәгатьләнәп, берәр чибәр кешегә кияүгә чыгарга киңәш итә икән. Ләкин Рәбига үзенң уенда нык торган, ахырысында анасын да күндергән. Ул Казанда ике урынга прошение биргән икән инде: берсе — хатыннарга махсус гали курсларга, икенчесе — университетка әзерли торган «тугызынчы класска». Рәбиганың бөтен теләгәнә — тыйб (медицина) факультетына керү. Ләкин ул үзенң истигъдатына (сәләтенә), анда укырга көчә житүенә ышанып бетми, шуңар күрә кая керү хакында әле һаман да тәрәддәдә (икеләнүдә) тора икән. Ул бу хакта миннән киңәш сорады. Мин аңар үз тарафымнан үзенң күңелә теләгән юл белән китеп, тагын бер ел укып, тыйб факультетына керүен мәслихәт күргәнемне сөйләдем.

— Булдыра алмам, ярты юлда тукталып калып, вакытымны гына әрәм итәрмен, дип куркам шул, Ильяс әфәнде, — диде ул.

— Ник аннан куркып торырга? — дим мин, — анда Сезнең шикелле үк кешеләр укыйлар ич. Куркып торсаң, бер эш тә барып чыкмый ул, — дим.

— Әйе, анысы шулай инде, — ди.

Бу мәсьәлә ифрат башын вата, шул турыда уйлап, ул кайчакларда төннәрне йоклый алмый чыга икән.

— Мин инде бу турыда әллә ничә елдан бирле баш ватам. Әнә безнең Әминәгә бернәрсә түгел, киләсе елга бетерә. Аннан соң нишләү турысында уйлап та бакканы юк. Андый кешеләрнең эше рәхәт, — ди.

Аның әйтүенчә, сөйләсә укырга да ялкаурак, илтифатсызрак та, истигъдады да юграк икән. Мин Казандагы тормышны сөйләп, Рәбиганы тагын да кызыктырдым. Андагы яшьләрнең үзара шау-гөр килеп, бер гаилә шикелле булып торуларын, кичәләрен, театрларны сөйләгәч, аның күзләре ялтырап китеп:

— И Ходем! Кайчан гына көз житәр икән, — дип куйды.

Рәбига меккеннең гомерендә бер рәтлә татарча театр уены да күргәнә юк икән.

— Килегез тизрәк, Рәбига туташ, без Сезде анда кулларга гына күтәрәп йөртәрбез, өрмәгән жиргә утыртмабыз, — дидем.

Ул көлдә дә:

— Сөз бигрәк тә арттырып жибәрдегез тагы! Анда Казан шикелле зур жирдә безнең шикелле провинциалкаларны күзгә алучы да булмас, — диде. Ул инде, бичара, безнең Казанда әллә ниләр бар, дип белә торгандыр.

Казанга килгәч, мин аннан туп-туры үземә генә мөрәжәгать итүен үтенеп, аның өчен мин үземнең бөтен танышлыкларымнан файдаланып, бүлмә табу мәсьәләләрендә ярдәмгә килергә вәгъдә бирдем. Бу аны бик шатландырды.

— Чит калага барып, үземә генә рәтләнәп урнашуы уңайсызрак булып

иде. Сезнең белән танышу ничек тә уңай булды әле,— диде. Аның бу гади генә сүзләре мине жиденче кат күкләргә күтәргән күк булды.

Менә шушы көннән башлап Рәбига белән минем арада әллә нинди, күзгә күренми торган бер жеп сузылган күк булган иде. Дөрөсөн әйткәндә, шул көннән башлап мин аны бөтен күңелем белән яратам, дип ышандырган идем. Менә хәзер, авырып ятканда, мин шушы хакта уйлыйм да, исем китә: «Кая киткән минем гыйшык дип фараз иткәнем?» — дим. Рухымны актарып карыйм да, мин аны тапмыйм. Авыру килү белән ул әллә кая очкан да беткән, аның урынына бары, ничек итеп кенә булса да, терелү, авырудан котылу хисе генә калган иде...

XVI

Әкә минем каршымда сыек кына зәңгәрсу-яшькелт күктә зәгыйфь кенә жемелдәп, ялгыз гына бер йолдыз ялтырый иде. Мин, күземне аерып алмыйча, шул йолдызга карыйм. Ул нәкә мине сихерләгән төсле булды. Тирә-ягымда һәммә нәрсә акрын гына дулкынланган төсле. Мин үзем дә шул дулкыннар арасында сизелер-сизелмәс кенә тирбәнәм. Каршымдагы йолдыз да минем белән бергә тирбәнә. Мин югары менгәндә ул түбән төшә, ул югары менгәндә мин түбән төшәм. Шул йолдызга караган килеш уй дәрәжәсына чумдым. Минем өчен хәзер дөньяда шул каршымдагы ялтыравыклы ноктадан башка бернәрсә дә юк, дөнья онытылган иде. Ул, жем-жем итеп, бер кызыл, бер яшел, бер күк төскә кереп ялтырый. Менә ул якынлаша, якынлаша... Күземнең алдына ук килеп житкән төсле була. Тагын ераклаша башлый. Отыры ераклаша, отыры ераклаша... Әнә яңадан әллә кайда, күз ирешмәслек еракта, үзенә яшелле-кызыллы нурларын чак-чак кына чәчеп ялтырый.

Минем уйларым әллә кайларга киттеләр, йөгәрделәр, чаптылар... Гади тормыш еракта калды, тормыш югалды, тормыш бетте...

Менә жәйге жылы кич. Су бусе. Еракта болын буйлап, урман кырыялап бик юка гына, үтәләй күренә торган томан сузылып яткан. Су өсте, терекөмеш төсле тонган да, әллә нинди серле, караңгы ялтырау белән ялтырый. Әллә кая яшеренгән, күзгә күренми торган ай бөтен дөнъяны сихерле зәңгәрсу нурга чумдырган. Келт иткән тавыш юк... Мин дә шунда ятам, шул ерактагы, үтәләй күренә торган ап-ак томанга карыйм... Шул төрекөмеш төсле тонган суга карыйм. Колагыма һич дөньяда булмаган, ләззәтле, акрын гына күңелне тырный торган уен тавышы ишетелә. Уен тавышы акрынлана, уен тавышы эри. Менә әллә кемнең яшькелт күзләре минем күзләремә карыйлар. Алар карамыйлар — жанга үтләшәләр... Дулкынлы-дулкынлы ефәк күк чәчләр бу күзләргә күлгәләләр. Бу күзләр, бу дулкынлы чәчләр әлегә музыканың жанланып алга килгән сыны микән әллә?... Менә сизелмәслек дәрәжәдә йомшак куллар минем кулларыма чолганалар, акрын-акрын бөтен гәүдәмне чолгап алган күк итәләр... Юк, кул түгел икән бу — баягы урман буйлап сузылып яткан томан икән... Менә ул мине бөтенләй чолгап алды... Теге күзләр дә күз түгел — баягы сихерле күлнең суы икән... Шул күзләр минем жанымны илаһи ләззәт белән тутыралар... Ә томан һаман мине чолгый, томан һаман куера... Ул куерган саен мин хәлсезләнәм, хәлсезләнгән саен рәхәтем арта... Мин һаман тирбәнәм... Томан куера-куера, бер кыз сурәтенә керә. Бу сурәт бик-бик таныш миңа, тик мин аны кем дип атап әйтә генә белмим. Менә ул минем авызымнан үбә... Ә үзе томан күк (кебек) ак. Бу мәрмәр һәйкәл, ахрысы. Ник алай йомшак соң ул? Белдем: йомшак мәрмәр икән, томаннан булган мәрмәр икән... Ник алай булгач, аның шул яшькелт күзләре миңа карыйлар соң?.. Ник дулкынлы ефәк күк йомшак чәчләре битәмә төшеп капыйлар соң?.. Менә ул чәчләр мине бөтенләй чолгыйлар, бөтенләй баштанаяк төрәләр. Дөньяда шул ике күз дә шул чәчәк кенә икән. Башка нәрсә юк икән. Бу чәч шул баягы томан икән. Ул, хисапсыз күп булып жәлеп, бөтен дөнъяны

тутырған. Дөнъяда мин дә шул томан гына... Рәхәт миңа, рәхәт... Чиксез рәхәт... Әнә баягы һич дөнъяда ишетеп булмый торган матур, музыка ишетелә. Мин тагын шуның көенә тирбәнә башлыйм... Мин эрим... югалам... югалам...

Мин, кинәт әллә нәрсәдән куркып уяндым да, сикереп торып утырдым. Нәрсәдән курыкканымны үзем дә белмим. Бүлмә эче караңгы иде. Аякка басып, ишеккә таба барыйм дисәм, бүлмә эчендә, ишек янында, ишеккә аркан бер эт утырганын күрдем дә, лып итеп сәке почмагына утырдым. Дөрөс, мин аннан курыкмадым, бәлки гажәпләндем генә. «Каян кергән соң монда бу эт?» — дип уйладым. «Мин шул хәлгә төштем микәнни инде: минем өемә әллә нинди килмешәк этләр кереп йөри башлаганнар?» Әмма ишек әүвәлгечә ябык иде. Кем кертте икән соң аны монда? Эт исә бар иде, ул чын иде. Караңгылыкка карамый, мин аны бик ачык күрдем. Ул уртача зурлыкта, кыскарак йөзлә ала эт. Арт аякларына утырган да, колакларын очлайтып, авызын ачып, телен аз гына чыгарып, миңа карап елмая. Этләрнең ничек елмайганын, әлбәттә, белә торгансыздыр. Үзе миңа караган, үзе елмая. Әйтерсەң, миннән үзен сөйдерәсе килә. Мин аңар бик озак карап тордым. «Күземә күренә микән әллә?» — дип уйлыйм. Алай дисәң, ничек ул бу хәтле чын төсле булып иде. Әнә аның колакларының селкенгәнә дә күренә, хәтта сулаганы да беленә. Мин аның күземә генә күренгәнән беләм бит. Шулай булгач, күзгә генә күренгән булса, ул югалырға тиеш ич инде. Ә ул, мине котырткан төсле, һаман шул урында утыра да утыра. Кузгалырға да уйламый. Минем аңар ачуым килде: нәрсәгә инде, үч иткән шикелле, мине чыгармас өчен утырган күк, ишек янында утыра? Мин аны куар өчен: «Хәс!» — дидем. Һич кыймылдамый, бары көлә генә. Аягымны аңар таба селтәп: «Кит!» — дидем. Ләм йәлтәфит! (Илтифат итмәде.) Моңар бик ачуым килде дә, урынымнан торып, бер адым алга атлап, тегеңәр типтем. Аягым ишек янагына бәрелде, эт юк иде. Тиз генә ишекне ачып чыгып, салкынча саф һаваны рәхәтләнеп суладым. Әле дә булса гажәпләнәм: ничек мин шул вакытта, күземә күренгән хыял икәнән белә торып, бу эттән курыкмадым икән?..

Мин тагын әллә никадәр вакыт йокылы-уяулы яттым. Хәлем баягыга караганда начар, кызулык куәтле иде. Мин үз тәжрибәм белән эсселегемнең кырык градустан артык икәнән белә идем. Үземне ифрат яңгыз, бөтен кеше тарафыннан ташланган, онытылган, үлөргә мәхкүм кеше итеп хис иттем. Бик күңелсез иде. Минем тагын рәхәт саташу галәменә таласым килде. Мендәрем башымны, колакларымны пешерә иде. Тәрәзәгә карап ята торгач, тәрәзәдән берәүнең карап торганын күрдем. Ул, яхшылап күрер өчен, пыялага терәлеп, күзләрен ике яктан куллары белән ышыклап карый иде. «Тагын күземә күренә!» — дип күңелемнән кичердем. Чынлап та, төнлә кем килеп минем тәрәзәмнән карасын соң? Күз алдашын бетерер өчен, мин аңар текәлебрәк карарга тотындым. Карый торгач, исемә төште: тәрәзә янындагы миләш агачы ич соң бу! Чынлап та, яхшылап карагач, ул шул миләш агачы булып чыкты.

Күземне йомып, йокларга тырышып бактым, йокы урынына эч пошыргыч саташу гына башланды. Һаман бертөрле хыял йөдәтә иде: имеш, мин Иделнең теге ягында караңгы төн уртасында бер сазламык эчендә ятам. Әллә нинди үләннәр үскән, су да түгел, былчырак та түгел, бер быкырдык эчендә ваннада яткан шикелле ятам; бары тик башым гына чыгып тора. Былчырак су бик жылы, хәтта кайнар. Өстә бертуктаусыз безелдәп озынборыннар очалар. Гүя мин гомерем буенча шушы сазлыкка батып ятарга тиеш икән, гомерем буенча озынборыннар өстемдә безелдәп торачаклар икән...

Менә шул саташуның әллә бишенче тапкырында сазның былчырагы артыграк кайнарланып китте. Күбекләнеп быкырды башлады. Ул астан кайный, имеш. Мин пешеп үлүдән куркып, саздан чыгар өчен азаплана башладым. Ләкин саз жибәрми, мине һаман үзенә тарта, төпкә суыра иде. Күп азаплана торгач мин уяндым. Ифрат каты тирләгән идем. Бөтен

күлмәкләрем сыгарлык булган, чәчләрем юешләнеп, маңгайга ябышкан, битемә бөрчөк-бөрчөк тирләр чыккан иде. Кызулык сүрелгән, күкрәк рәхәт сулу ала иде. Бу тирләү бизгәгенә ахыры икәнән белгәнгә, мин шатланып киттем. Көн яктырган, кояш чыгарга якынлашкан иде. Мин рәхәтләнеп йокыга киттем.

Мин соң гына, көн яртысы булгач кына уяндым. Үземне төмам сау кеше итеп хис итә идем. Хәлсезлектән, сул як кабырга астында сизелә торган катудан башка кичәгә бизгәкнең әсәре калмаган иде. Чәй эчү өчен Идел кырыена төшеп су алып менү минем өчен бер бәла булды. Шундый хәлсезләнгән идем.

Бөтен көнне бакчада, өй тирәмдә йөрөп үткәрдем. Бернәрсә минем күңелемне чиксез шатлык белән тутырды. Тәрәзәм уртасыннанрак жирдә аунап яткан бер шпилька таптым. Мин аны таныган күк булдым. Алып кесәмә салып куйдым. Белмим, ихтимал, бу шпилька шул урында бик күптәннән бирле яткандыр, ләкин шулай да аны табу минем күңелне чиксез шатлык белән тутырды... Шунның шатлыгы миңа бөтен көнгә, хәтта артыкка да житте.

Кичкә таба көн бик матурланды. Нава исциткеч тын, фирәзә төсле күктә яшькелт болытлар таралганнар иде. Мин өй буендагы такта эскәмиягә утырган килеш хыялга бирелдем. Бу чагында мин үземне бөтенләй шагыйрь итеп хис итә идем, хәлсезләнеп утырган килеш эчемнән жәйнәң матурлыгына «һимн» (гимн) жырлый идем: «Аһ, жәй! Чыксыз, жылы төнле, чикерткәле, бытбылдыклы, тартарлы жәй! Ни чаклы яратам мин сине, нинди яратам! Юк, юк... алай гына түгел, гашыйк мин сиңа, чын-чыннан гашыйк!»

Күз алдыгызга китергез ки, йөз төрле яшел төсләрдән мөрәккәб (ясалган) урманнар, таулар, болыннар, сахралар уртасында мотлак бер тынлык, тынычлыкка талган гажәеп бакча эчендә утырган бер сарай! Әйе, «сарай» бу, нәкъ мөрмөрдән эшләнгән сарай! Аның жәя рәвешендә түгәрәкләнеп тезелгән, борынгы юнан рухында, үзе шикелле пакь һәм зифа баганалары арасыннан нава белән көн яктысы үтәләй үтлөшә. Караңгы, мәһабәт сәрвиләр арасында утырган, жиңеллеге белән жанга сөенеч бирә торган бу бина гүя үзе нурлана, үзеннән-үзе нур балкыта.

Бу бинаны мин юкка «сарай» дип атамадым. Әйе, чыннан да «сарай» ул! Дәрәс, аның эчендә падишаһ та тормый, башка бер бөек дәрәжәле зат та икамәт итми (яшәми). Ләкин аңар карамый, мин бу наваи бинаны «сарай» дип атаудан кайтмыйм. Чөнки анда торучы мин үзем, минем гали рухым, киң хыялым, канатлы иркем, корыч ихтыярым! Соң мин падишаһ түгелмени? Шул гали рухыма, киң хыялыма, канатлы иркемә, корыч ихтыярыма хаким түгелмени мин? Әйтәгезче зинһар: шуларга хаким булган вакытымда бөтен дөньяның падишаһлары минем каршында чүп булып калмыймы соң?..

Минем рухым дөньяның теге ягында булган дәрәяларда гизә; хыялым — шул канатлары бер офыктан икенче офыкка житә торган хыялым, матурлык, гүзәллек белән тукланып, икенче матурлыктар халикь кыла (барлыкка китерә), янадан-яңа гүзәллекләр көшеф итә (уйлап таба).

Өстенә күгелжем тамырлар йөгәргән ак мөрмөр баскыч минем навага очарга торган сараемны бакча белән тоташтыра. Аһ, бу бакча! Гади адәм кулы белән ясалган бакча түгел бу! Бу бер илһам, бер симфония, төрле чәчәкләрдән, хуш исләрдән мөрәккәб булган (төзелгән) музыка!.. Анда ал, кызыл пионнар, чит жирләрдән китерелгән, куш учка сыймаслык зур гөл чәчәкләре белән гүзәллектә, тулылыкта ярышалар, ясмин белән ак тәмәке хисне уята, рухны кытыклы торган исләрен бер-береннән уздырырга тырышып аңкыталар...

Илаһи, жилсез, тын төннәрдә никадәр сиррият, никадәр гыйшык... Әнә шул чәчәк дулкыннары арасында башын аскарак салып, акрын гына йөргән зат турысында мин ни әйтим? Әллә ул минем рухымдамы, тәнемнән

аерылып, хуш исләр дәрҗясында йөзә? Әллә исә ул, жанланып, минем күз алдыма килгән илаһи музыкамы?

Әнә ул кичке, батып бара торган кояшның алсу нурларында алланган мәрмәр баганалар арасында баскан килеш, шул баганалардан да зифарак бую белән күренә. Аһ, ник мин аның ал ефәк киёмнәр эчендә беленеп торган бер алиһә төнөн күрәм/дә, ник мин аның янына барырга да жөрҗөт итә алмыйм? Һич булмаса, аның гүзәллеген каплаган шул киёмнәр жиргә төшсә иде дә, ул мәңгелек таш һәйкәлгә әверелеп, шул урында гомерлеккә калсын иде...

XVII

Мин кенче көнне мин авылга төштем. Рәбига юлда очрап, минем белән искечә, бик ачык күреште. Гүя Иделнең теге ягында һичбер нәрсә булмаган иде. Ул әллә ничек гафу үтенгән сыман тавыш белән:

— Сезде бизгәк тоттымыни? Инде терелдегезме? — дип сорайды.

— Терелгән күк булдым инде, — дидем.

— Даруыгыз бар идеме соң үзегездә?

— Юк, даруым юк иде. Мин болай гына, дарусыз да терелдем.

— Ник ичмасам бездән төшөп сорамадыгыз? Бездә хинин да, аспирин да бар бит.

— Сизгә төшөрлек хәлем булмады инде минем. Кисәк килде дә, бәрәпекты.

— Мин белмәдем, белгән булсам, Сизгә дару менгергән булыр идем.

— Минем авырганны каян белдегез соң Сиз?

Ул уңайсызланды.

— Миңа кичә Вәлид әйтте. Карагыз әле, Сизгә хәзер обязательно дару кабарга кирәк, югыйсә бизгәгегез янадан килер.

— Юк, килмәс. Бер туктаганнан соң тиз генә килми ул. Минем шундый бизгәк.

— Алай да, саклык өчен кабарга кирәк, мин Сизгә бирермен, ярыймы?

Мин рәхмәт укыдым. Без әһәмиятсез генә әйберләр турысында сөйләштек. Күрешеп киткән чагында Рәбига:

— Иртәгә кич белән безгә кунакка рәхим итегез, бездә кечкенә генә мәжлес була, — диде.

— Нинди мәжлес? Кемнәр була?

— Юк... уйнап әйтәм: мәжлес үк түгел. Шушындагы кешеләр генә, үзебез генә... Килерсез, алайса, ярыймы?

— Ярый, рәхмәт. Килергә тырышырмын.

— Тырышмагыз, килегез, югыйсә үпкә, ишеттегезме?

Рәбига бик аз гына киткәч, мин кесәмнән теге шпильканы алып бик гади генә тавыш белән:

— Рәбига туташ, бу шпилька Сизнеке түгелме? — дип сорайдым. Ул әйләнен: «Кая?» — дип, берничә адым миңа таба кире кайтты. Мин аннан: «Каян таптыгыз?» — дип сорар дип көткән идем. Юк, сорамады. Мин ни хәтле аңар туры карасам да, аз гына булса да йөзенең үзгәргән сизә алмадым. Мин аның сораганын көтмичә:

— Мин аны шушында, урамда таптым, — дип ялганладым. Бу сүзләрем дә һичбер төрле нәтижә бирмәде.

— Әминәнеке тешкәндер. Китерегез, мин аны аңар бирермен, — диде. Ләкин мин хәйләнә аңлап алып, вещественное доказательствоны, аңар, әлбәттә, бирмәдем. «Мин бу сернең төбенә төшөрмен әле», — дип, эчемнән уйлап, шпильканы кесәмә салып:

— Юк, мин аны аңар үзем бирермен, — дидем. Рәбига моңар каршы сузган кулын кире алып:

— Ярый, алайса, калсын,— диде. Ул бу сүзне бик гади генә итеп әйтергә тырышты. Ләкин мин бер секундка гына аның күз карашын тотып алдым. Бу вакытта аның күзендә язылган мәгънә күптән түгел генә Иделнең аргы ягында булган вакыйганы минем исемә төшерде дә, бөтен күнелемне шатлык белән тутырды. Эчемнән: «Әйе, әйе, шулай, шулай...» — дип тәкрарлый-тәкрарлый өемә таба кайтып киттем.

Кичкә таба мин Әминәне очраттым. Ул мине күрә күрешкә, көлөп:

— Ну, апа кызык иткән дә соң Сезде, Ильяс абый! — диде.

— Әйе, миңа аргы якта төн уздырырга туры килде шул.

— Аннан соң бизгәк тотып авырырга да «туры килде»ме?

— Әйе, анысы да булды.

— Ник женләнде соң ул апа — юләр? Нишләдегез соң Сез анда?

Мин иңбашларымны күтәрәп:

— Үзем дә аңламыйм, Әминә туташ! Просто каприз булгандыр,— дидем.

Ул шаяртып миңа бармак янап:

— Менә Сез мине генә капризлы дип уйлыйдыр идегез, шулай бит? — диде.

Аннан соң мәгънәле елмаю белән көлөп карап:

— Апа шул көнне төн буе йокламый, урынында шыпырт кына елап чыкты. Анысы да каприз микән? — диде.

— Просто аның нервлары чуалган көне булгандыр,— дидем.

Әминә тагын баягыча:

— Шулайдыр шул,— диде дә:

— Иртәгә апаның туган көне, кич белән безгә килегез, яме,— диде.

— Ә, ул туган көн бәйрәме мени әле? — дидем.

— Әйе, әллә Сезде чакырганнар идеме инде?

— Әйе, Рәбига миңа әйткән иде.

— Ә, алай икән, Сез аны күрдегезмени әле бүген?

— Әйе, бая күргән идем...

— Карагыз аны, «туган көн» икәннен Сез белмәгәнгә салышыгыз, мин әйткәнне белмәсен.

Мин шпильканы Әминәгә күрсәтеп:

— Бу Сездең шпилька түгелме? — дип сорадым.

Әминә, үзе дә сизмичә, кулын күтәрәп, башындагы таракларын тотып карады да, мин күрсәткән шпильканы алып караганның соң:

— Юк, минеке түгел! Апаныкыдыр ул. Каян таптыгыз сез аны? — диде.

— Әле генә шушында, урамда тапкан идем.

— Китерегез, мин аны апага бирермен.

— Юк, мин үзем бирермен аңар,— дип шпильканы кире кесәмә салып куйдым.

Әминә: «Ник?» — дип сорады да, шуның артыннан ук үзе кулын селкеп, нәрсәдер аңлаганын белдерергә теләгән төсле итеп:

— Йә, ярый алай булса! Үзегез бирерсез! — диде.

Ул күрешеп китте. Мин, торган жиремдә басып, байтакка хәтле аның артыннан карап калдым. Шаян кыз! Менә аңла инде син аларны!..

(Дәвам киләсе санда.)

Неджиб Гасрый

ПРОБУЖДЕНИЕ РУССКИХ ТАТАР И ИХ ЛИТЕРАТУРА

Н. Гасрый (1876—1934) известный в свое время журналист, литературный критик, ученый. Он — ближайший соратник классика татарской литературы, крупного общественного деятеля Г. Исхаки. Материал о жизни и деятельности Н. Гасрый мы дадим позже, а в этом номере публикуем его статью, вышедшую в 1911 году в журнале «Современник» в Санкт-Петербурге. Это одна из интересных статей тех лет на русском языке об истории, жизни, литературе татар. Статья дана в «Современник» под псевдонимом «Неджиб».

Когда русские покорили Казань и вслед за тем Астрахань, на всем пространстве татарского мира воцарилась мертвая тишина, деятельность татар прекратилась, и духовный рост замер. Истощенный бесконечными непрерывными войнами и громадною потерей крови, особенно много пролитой при защите Казани, татарский народ дошел до состояния полнейшего бессилия и апатий. Удар попал ему в сердце, народ уже не мог больше оправиться и уже не делал попыток вернуть себе прежнее могущество и самостоятельность. Он вдруг почувствовал смертельную усталость, он как бы сознавал, как важен и необходим ему покой, чтобы оправиться от полученных ран и собраться с силами. И народ заснул на много лет непробудным сном.

Вместе с потерей самостоятельности татары лишились и того немногого, что получили от поволжских болгар; все культурное достояние народа — его книги — погибли под развалинами школ и медресе¹, и татары таким образом попали под власть русских с познаниями лишь немногим большими тех, которые были вывезены ими когда-то из Азии. Как ни малочисленны были тогда школы и медресе, только что начавшие распространяться в царствах татар, как ни незначительно было число грамотных людей, — с переходом под власть русских и эти начатки развития заглохли, не успев окрепнуть. Вопросы образования уступили место вражде и недоверию к русским, особенно после того, как русская власть стала вторгаться в дома татарского духовенства, забирать и жечь его книги, а когда татарским дворянам стали возвращать их дворянство только под условием перехода в православие, — недоверие еще больше возросло, и борьба приняла характер борьбы ислама с христианством. Народ проникся мыслью, что его хотят насильно обратить в христианство; эта мысль заставила татар теснее сплотиться вокруг своей веры, и ислам стал единственным содержанием всей духовной жизни, заполняя собою все кругом без остатка: на него были обращены все взоры и надежды народа. Татары отгородились ото всего окружающего толстой, крепкой стеною, которую не могли пробить ни пушки, ни ядра того времени. И хотя татарам часто приходилось сталкиваться с внешним русским миром в целях торговли, но все входившее извне, все находившееся за стеною крепости, тщательно процеживалось через целый ряд религиозных фильтров, и, конечно, все русское: русские нравы, обычаи, культурные завоевания — все рассматривалось как христианское и оставалось по ту сторону стены.

И когда, спустя долгое время, татары оправившись от поражения, отдохнули, они уже ясно сознали невозможность вернуть себе прежнее самостоятельное ханство и независимость, и тогда направили все свои силы на торговлю и земледелие. Пойти рука об руку с русскими, объединиться для совместной работы им не позволяло различие религии.

Торговые отношения с сибирскими татарами, а через них с Китаем, завязанные еще во время ханства, возобновились с новой силой. Возобновилась также торговля с Туркестаном — Бухарой, Самаркандом и т. д. Туркестанские изделия посредством татарских купцов стали

¹ Духовные заведения, семинарии.

расходиться среди русских, и через русских и в Западной Европе; русские изделия, в свою очередь, стали ввозиться в Туркестан опять таки через татар.

И очень скоро торговая связь татар с ханствами Хивой и Бухарой, превратилась также в связь духовную, так как населявшие их народы были родственны татарам не только по религии, но и по языку. Купечество стало посылать своих детей учиться в славящиеся в то время бухарские медресе, стали привозиться из Бухары массы книг, преимущественно богословского и мистического содержания. Мистические поучения туркестанских отшельников-дервишей, их поэмы, воспевающие красоту загробного мира и проповедующие отречение от жизни, как нельзя более пришлись по вкусу татарам, окончательно утратившим надежду на возрождение и бывшее национальное величие. Они отводили душу наслаждаясь чтением туркестанских песен и поэм, в которых реальный мир осмеивался, а мир потусторонний расписывался в ярких красках. И татарин с головой окунулся в сладкие грезы об ожидающем его рае, райских садах, гуриях, быстrokрылых конях и т. д. Былины и легенды о древних мусульманских героях, жизнеописания славных сподвижников пророка, приятно щекотали самолюбие, а мистические воззрения и фатализм заставляли мириться с горькой действительностью.

Вслед за литературой стали возвращаться из Туркестана лица, получившие там духовное образование: они принялись усердно распространять полученные там познания среди своих учеников и последователей. Татарские благотворители стали специально для них открывать медресе, считая это богоугодным делом. Эти медресе открывались преимущественно в деревнях, подальше от бдительного ока русской власти; и туда стекались массы народа — все, что жаждало света и познания, стремилось к нему. И науки, и язык, и способ преподавания — все было по туркестанскому образцу, его копия; схоластика и казуистика, которые и по сию пору еще процветают в Бухаре, пустили в этих медресе глубокие корни. Шакирды (ученики медресе) и представители духовенства, воспитанные в подобных рассадниках просвещения, были всецело поглощены разрешением мелких религиозных вопросов. Видную роль играли вопросы метафизики — существует время или не существует, конечно или бесконечно пространство? Все это поглощало энергию народа, отрывая его от действительности. Кругозор татарина начинался и оканчивался Туркестаном, и где-то далеко мерцала Турция, а за ней — Аравия.

Наконец, вслед за духовенством потянулись из Туркестана так называемые ишаны (святые мужи), мистики. Народ толпами стекался слушать их проповедь отречения от этого мира. Мистические воззрения на окружающее все росли. Появились уже собственные мистики, выходцы из народа: они, не довольствуясь устной проповедью, стали воспевать в стихах рай и тот свет, описывая мрачными красками этот. Их поэмы и песни проникли во все слои народа и распевались, хотя были написаны не на родном языке, а на узбекском-туркестанском наречии. Узбекское наречие стало, таким образом, языком мистической литературы, как арабский язык — богословской.

Между тем взаимная вражда татар и русских получила новый толчок: между русским духовенством и мусульманским завязалась борьба на почве обращения соседних народностей — чувашей, мордвы, черемис и других — в ту или иную веру: каждое из них всеми силами стремилось привлечь на свою сторону. Вмешались власти, за одно и то же деяние стали строго наказывать мусульманских духовных и поощрять русских священников: бывали случаи насильственного выдавания замуж татарских девушек за русских, а взятие обманных приговоров о якобы изъявленном согласии всей деревни перейти в православие — сделалось обычным явлением. Татарские села, в которых татары официально считались христианами (в действительности они упорно продолжали пребывать в мусульманстве), насчитывались сотнями¹. Отказ их подчиняться ложному приговору и исполнять обряды православия влек за собою карательные меры. Вражда к русским вырастала уже в ненависть.

Наступили времена Екатерины II. Она, в интересах своей политики, нашла полезным привлечь татар на свою сторону. Многим мурзам (дворянам) вернула их дворянство. Стала разрешать постройки мечетей и открытие медресе. Отдала приказ учредить мусульманское духовное собрание для заведования их делами и разрешила свободный выбор членов в это учреждение. Татары вздохнули свободнее; одна за другой стали открываться во многих городах медресе и мечети.

Между тем горговя с Китаем через Кяхту — преимущественно чаем — очень обогатила татар и все расширялась. С развитием промышленности в России татары стали открывать в Казани фабрики и заводы, а вместе с тем сношения с русскими увеличились.

С развитием торговли, с увеличением соприкосновений с русскими, вопрос о грехе или безгрешности обучения русскому языку, языку неверных, приобрел первостепенную важность. И хотя муллы поспешили ответить на этот вопрос отрицательно и даже наложили запрет на изучение русского языка — жизнь победила их: такое решение не по вкусу пришлось купцам и дворянам, вера в неизбежность авторитета мулл понизилась, пошатнулась. Некоторые богачи стали знакомиться и сближаться с русскими семьями. Мурзы — дворяне — стали определяться на военную службу, а детей своих начали отдавать в русские учебные заведения. Муллы предали мурз анафеме как неверных; народ, слепо веривший духовенству, бойкотировал мурз.

¹ После апрельского манифеста таких «православных», перешедших открыто в мусульманство, было 70 тысяч.

С наступлением XIX века и печатная книга вошла, наконец, в обиход татарской жизни: в Казани открылась первая татарская типография. Сперва печатались исключительно кораны, молитвенники и другие книги религиозного содержания. Но с течением времени, наряду с ними начали появляться в печатном виде и произведения разных мистиков, народные песни, сказки, легенды. Большинство из них было ничем иным, как простыми перепечатками произведений турецкой и туркестанской литературы, сохраняя во всей полноте особенности своих наречий. И таким образом татарский книжный язык того времени превратился в смесь всех этих наречий с большим числом персидских слов на придачу.

В середине XIX столетия появился в Казани татарский ученый Шигабуддин Мержани¹, который сыграл немаловажную роль в деле пробуждения татар от их спячки. Он был горячим сторонником европейской цивилизации и сближения с русскими, и первый своими рационалистическими толкованиями Корана и шариата пробил брешь в толстой стене религиозного фанатизма. Духовенство всполошилось, выдвинуло вопрос о допустимости или недопустимости с точки зрения шариата заимствований у Европы; ярые споры и прения пошли без конца. В такое-то время и вступил на литературное поприще Каюм эль-Насыри, которого татары, по справедливости, считают первым, кто положил основу татарской литературы, родоначальником идеи служения народу. Он начал с того, что выпустил настольный календарь с массой полезных сведений по различным отраслям науки. Это была первая книга на татарском языке, которая не имела ничего общего с религией, с метафизикой, это была первая светская книга². Выход этого календаря был встречен весьма враждебно духовенством. Несмотря на такой прием, Каюм эль-Насыри продолжал аккуратно каждый год выпускать свой календарь, все расширяя и увеличивая его отделы. Затем напечатал целый ряд научно-популярных брошюр, составил несколько учебников для начальных школ и, что самое главное, впервые собрал и издал татарские народные сказки, песни, былины и поговорки. Достоин также внимания его обширный словарь татарских слов, над которым он трудился в течение многих лет. Самой важной заслугой Каюма эль-Насыри было то, что он первый сделал попытку освободить татарскую печать от монополии туркестанской мистики и старался освободить татарский язык от чужого влияния.

Духовенство, авторитет которого был еще очень велик, возненавидело эти произведения, почуяв в них смерть схоластики, оно открыло против них и автора их беспощадную войну, объявило Насыри боготступником и миссионером-обрушителем, который за деньги продался неверным. И человек, который так много сделал для освобождения татарского народа из пут невежества, после пятидесятилетнего непрерывного труда умер в страшной нищете, почти с голоду.

В то время, как жил и работал Каюм эль-Насыри, а духовенство татарское было занято нескончаемыми спорами и диспутами, в русской жизни наступили большие перемены. Николай Первый скончался. Начались реформы Александра II. Развитие паровозного сообщения и открытие новых железнодорожных линий расширило татарский рынок, сблизило между собою многие области с татарским населением. Казань сделалась центром татарской промышленности. Татарские изделия как чаплашки, тюбетейки, калфаки — женской головной убор, сафьяновые сапожки и калоши стали расходиться по всей мусульманской России в большом количестве, а мыла и сукна казанских заводов расходились по всей России. Казань и все окрестные татарские деревни переполнились кустарями, женщины и девушки стали сами зарабатывать, вышивая женские и мужские головные уборы и обувь. Вслед за Казанью и другие большие города наполнились женскими рабочими руками. Положение женщины сделалось более независимым в семье, более устойчивым, она стала вести свободную открытую жизнь. Страх за завтрашний день исчез. Патриархальные устои семейной жизни татар стали мало-помалу уступать место свободе нравов. Крепкая стена религии, которою некогда отгородили себя татары, не могла теперь выдерживать напора изнутри и извне, татарская жизнь зашаталась на одном месте, не зная, куда бы повернуть. Так застали ее восьмидесятые годы.

Между тем турецкие книги, во множестве привозимые купцами из Стамбула на продажу, возымели свое действие, подготовили почву для возникшей затем борьбы старой жизни с новой и родившейся из этой борьбы татарской литературы настоящих дней. В 1883 году в Бахчисарае появилась, наконец, первая газета на татарском языке под заглавием «Тарджиман» — «Переводчик», основанная Исмаилом Гаспринским. Человеку этому суждено было сыграть крупную роль, он был первою ласточкой, возвестившей весну. Получив образование в кадетском корпусе и побывав в Турции и Париже Исмаиль Гаспринский сразу понял, что медресе с их мертвящей наукой и отсутствие светских школ являются главным тормозом для восприятия татарами европейской культуры. И с первых же номеров своей газеты он принялся настойчиво звать татарский народ в Европу, с первых же строк стал твердить о нуждающихся в реформах медресе, подвергать резкой критике устарелый метод преподавания и программу. Настойчивость и неутомимость, энергия этого человека и беззаветная преданность своему делу

¹ Мержани был историком и, состоя членом исторического общества при Казанском университете, читал много докладов и рефератов по истории татар и болгар. Все его труды были написаны на арабском языке.

² Народ прозвал эту книгу: «бисмиллясес китаб», т. е. книга, в заголовке которой не стоит: «Начинаю именем Бога, милостивого к мусульманам и неумолимого к неверным».

спасли газету от крушения под напором поднятой духовенством бури, и через десять лет газета окрепла настолько, что могла не бояться никого и ничего.

Учащаяся молодежь заволновалась, началось недовольство старой школой, критика ее порядков, недовольство старою жизнью, неопределенное стремление куда-то прочь из душной, затхлой атмосферы татарской действительности. Подросла молодежь, получившая образование в открытой русским правительством татарской учительской школе. Недовольство и брожение еще выросли, вопросы — куда идти, что делать — стали занимать молодежь все больше и больше. Появились сочинения молодежи, знающей немного по-турецки, немного по-русски, сочинения, представлявшие суровую критику медресе; в них говорилось о реформах, о новой школе, но путей как осуществить идеи и реформы никто из авторов не указал, не знал этого также и читатель. Литературы, в точном смысле, эти писания, конечно, не представляли; писатель, литератор не родился еще.

В конце восьмидесятых годов некий Загир Бигиев, начитавшись русских и французских романов, — в турецких переводах, — принялся писать романы на татарском языке. Эта форма литературы появилась на татарском языке впервые. Романы Загира Бигиева, сплошное подражание турецким и французским плохеньким романам, совершенно чуждые татарской жизни, не могли оставить глубокого следа в дальнейшем развитии татарской литературы.

Наступили, наконец, девяностые (девяностые) годы. Исмаиль Гаспринский со страниц своей газеты все продолжал будить, растолковывать, призывать народ к свету, твердить о необходимости новых школ, о реформе старой. Недовольство и критическое отношение к татарской действительности проникли уже во все слои общества, нужда в образовании с каждым днем стала ощущаться все настоятельнее, школьный вопрос стал уже злобою дня, вокруг него сталкивались и боролись два противоположных общественных течения, боролась старая школа с новой. Медресе распались на два враждебных лагеря, откуда волны расходились далеко кругом. Недовольные шакирды устремились в поисках за знанием в Турцию и Египет, так как все еще находились под влиянием старого воззрения на русских и все русское. К тому же и доступ в русские учебные заведения был для них сопряжен с большими затруднениями, слишком много требовалось.

Вслед за шакирдами стали отправляться в Турцию и другие. Поступать в турецкие гимназии и военные училища вошло в моду.

Еще с начала девяностых годов начал писать один мулла: Риза казы Фахрутдинов. Обладая обширными познаниями в богословии и истории мусульманских народов, он, уступая духу времени, принялся трактовать Коран и шариат в том смысле, что они не только не запрещают, а даже поощряют введение многих культурных новшеств. И чтобы доказать, что шариат позволяет женщинам получать образование наравне с мужчиной, написал биографии известных мусульманских женщин. Описал также жизнь и деятельность многих мусульманских великих людей. В написанных им двух-трех романах проводится тенденция, что мусульманская женщина может получать кое-какое образование, вести самостоятельные торговые и всякие дела, но, в то же время не должна выходить из рамок шариата и гарема. Подлинная татарская жизнь, понятно, в них отсутствовала так же, как и художественная правда. Не ограничившись этим, он написал несколько учебников по воспитанию, рецепт, по которому должно быть приготовлено молодое поколение, а в особенности — девушки и жены. В настоящее время Риза казы Фахрутдинов пишет исключительно очерки по истории мусульманских народов и сотрудничает в журналах.

Немногом позже Ризы казы Фахрутдинова выступил в литературе вернувшийся из Турции Фатих Каримов. Несколько бытовых его рассказов, представляющих собою злую сатиру на татарскую действительность, были написаны интересно и живо. Но он не дал развиваться, развернуться своему дарованию и скоро направил свое перо в область педагогики, составил несколько учебников для начальных школ, а затем посвятил себя всецело публицистике, чем и занимается по настоящее время.

Итак, все написанное до сих пор было весьма далеко от того, что заслуживало бы название литературы, как ее привыкли понимать в Европе. Татарская жизнь, окружающая действительность не отражалась в ней ни единой своей стороной, если не считать двух-трех рассказов Ф. Каримова. Она не преследовала никакой определенной цели, не затрагивала никаких болевших вопросов. Она отталкивала своей вымысленностью, грубостью формы и вычурностью языка; жаргон этих произведений, нахватанный из турецких, персидских и арабских слов, был непонятен массе.

В такое время, когда татарская литература не знала куда ей идти, за что ухватиться, и выступил на литературное поприще, в 1897 году Гаяз Исхаков. С его появлением наступает новая эра в истории развития татарской литературы, начало роста татарской художественной литературы, годы решительного поворота по пути реализма. Его первая повесть из жизни татарской женщины — работницы обратила на себя внимание всего общества: татарская действительность предстала вдруг перед всеми во всем своем ужасе и наготы. Чистый, легкий и всем понятный язык этого произведения и обыденность темы изумили всех: никто не подозревал до сих пор, что так можно писать, что у татар есть свой собственный язык и своя повседневная жизнь, полная вопиющего зла и несправедливости. Читающая публика набросилась на эту книгу, найдя в ней вдруг то, чего давно искала и не могла найти.

Под талантливым пером Гаяза Исхакова в татарской литературе зазвучали совсем другие ноты — негодующее возмущение против виновников молодой загубленной жизни и резкий протест против бесправного положения татарской женщины, позорного института многоженства, перешедший впоследствии под его пером в открытую оппозицию духовенству, с его схоластичною мудростью, непроглядным невежеством и фанатизмом. С истинным талантом

художника он продолжал рисовать одну картину за другой, вскрывать все социальные язвы татарской жизни, выставляя напоказ ее отсталость и убожество, прокладывая путь к новой, светлой жизни. Его перо не знало пощады, забиралось, вторгалось в такие области, писать о которых до сей поры считалось святотатством, посягательством на шариат. Все его произведения изобличают прекрасное знание быта и психологии своего народа, в особенности психологии татарской женщины, с ее горем, невыплаканными слезами и покорностью судьбе. Время, в которое жил и работал Гаяз Исхаков, время роста самосознания татар и общественной мысли дало обильную пищу его перу, полный простор для развития его таланта. Красота и гибкость его языка и художественной формы сделали его произведения ценным вкладом в разряд национального творчества.

Лучшими и характернейшими произведениями Гаяза Исхакова являются: «Вымирание татар через двести лет» — роман; «Брачный договор» — пьеса; «Светопредставление» — комедия; «Жизнь ли это?» — дневник шакирда; «Нищенка» — роман; «Дедушка-мулла» — роман; «Жизнь с тремя женами» — драма.

Гаяз Исхаков является не только родоначальником татарской литературы и единственным по сию пору крупным представителем ее — он отец татарского литературного языка; его чистый татарский язык, освобожденный от чужого влияния, окончательно вытеснил из печати вышеупомянутый, чуждый народу жаргон.

Конец XIX столетия был для татар разгаром борьбы двух противоположных течений. С одной стороны — строгие охранители шариата, во всеоружии догматической веры и фанатизма, с другой — приверженцы реформ. Тон задавало медресе. Фанатизм духовенства в этой борьбе дошел до крайних пределов, оно душило печатью запрета все, что хотя бы отдаленным образом напоминало новшество и, следовательно, посягательство на шариат. Молодежь, наконец, не выдержала давления этого прессы, и в начале XX века создается третье течение — радикальное, сразу объявившее войну и консерваторам, и реформаторам. Молодежь открыто встала в оппозицию духовенству, принялась выпускать сатирические журналы, распространять среди народа памфлеты на мулл, всячески высмеивая и беспощадно критикуя их темные стороны. В то же время подобного рода литература была подпольной, так как русское правительство не давало еще разрешения на открытие татарских газет или журналов. Во главе этого движения, застрельщиком его был Гаяз Исхаков, выступивший тогда со своей драмой «Жизнь с тремя женами» и символическим романом «Вымирание татар через двести лет», имевшим огромное воспитательное значение. Сатирические стихотворения вернувшегося из Германии Алмаева ходили по рукам шакирдов, передавались из уст в уста. Выступавшая в начале с малыми силами молодежь с каждым днем приобретала все больше приверженцев, перетягивая их из лагеря реформаторов. Все ждали чего-то, были полны надежд, как будто вот-вот что-то должно совершиться — важное и неизбежное.

Наступила японская война. Татары вдруг почувствовали, что политический костюм, сшитый им во времена Екатерины II, стал им тесен. Из всех городов с татарским населением потянулись в Петербург делегации с длиннейшими петициями, стали заваливать прошениями все присутственные места. В 1905 году движение среди татар приняло уже политическую окраску. Молодежь бросилась в разные политические партии. Консерваторы — татары после 17-го октября сделали попытку присоединиться к союзу русского народа, но скоро принуждены были отказаться, их затея вызвала всеобщее негодование народа.

Реформаторы присоединились к кадетам, образовав особую мусульманскую либеральную группу. Борьба партий между собою, образование новых партий и группы вытеснили все остальное.

Воспользовавшись манифестом 17-го октября, татары устремились к созданию органов печати, газеты: имея до 1906 года одно единственное издание на татарском языке — «Терджиман», спустя короткое время они имели более 30 изданий, не считая множества мелких журналов всякого рода и направления. Беллитристика была отодвинута на второй план, уступив место публицистике. Выдвинулся целый ряд журналистов и публицистов, из которых самые значительные Рашид казы Ибрагимов, Юсуф Акчурин, Фуад Туктаров, Фатих Амирханов, Хади Максудов и Алиаскар Камал.

Реакция закрыла, прикончила все татарские социалистические и радикальные газеты. Поле действия осталось за татарскими кадетами. А затем мало-помалу стали поднимать голову и ревнивые хранители шариата, опять заняв прежнюю свою позицию. Подозрительность и недоверие к русским и русскому было окончательно сломлено, смыто днями свободы. Купцы, а отчасти и муллы стали отдавать своих детей в русские гимназии, молодежь устремилась в университеты, где число их с каждым днем все увеличивалось, есть среди учащейся молодежи немало и татарских девушек на высших женских курсах.

Дни свободы были также началом татарского народного театра, он является единственным в мусульманском мире, где мусульманская женщина может выступать не только в качестве зрительницы, но и артистки.

В это же время окончательно разрешился вопрос, какой язык считать литературным — татарский ли народный или жаргон¹.

Исхаков и его последователи одержали полную победу: право литературного языка осталось за народным, и спор об этом уже больше не возникает.

¹ Противники Г. Исхакова считали его язык «уличным», а свой — с персидскими, турецкими и арабскими словами — называли «литературным».

Татарская беллитристика, выбитая из колеи революционным угаром, опять пошла своим путем. Г. Исаков, отдав дань революции своею повестью «Солдат» и пьесой «Борьба», опять ушел в самую глубь народной татарской жизни, отдавшись свободному творчеству. Вслед за ними повернули и другие.

В 1904—1905 годах появилась масса поэтов, но из их среды выделились только двое — Абдулла Тукаев и Сагид Рамиев. Абдулла Тукаев — поэт народа. Народный дух, народный образный язык метко схвачен им во всех его поэмах и сказках, воспевается в звучных, легких стихах. Абдулла Тукаев перевел также массу стихотворений Пушкина и Лермонтова, а также написал много подражаний русским поэтам, в особенности — Пушкину.

Поэзия Сагида Рамиева носит в себе уже дух индивидуализма и пессимизма. Вечно ищущий, вечно недовольный самим собою и окружающим, то возносящий свое «я» до небес, то проклиная его — таков Сагид Рамиев. Господствующий мотив многих его произведений — неудовлетворенная любовь. Поэзия Сагида Рамиева глубже, чем Абдуллы Тукаева, язык — утонченнее, богаче.

Основным мотивом и характернейшим отличием татарской литературы является борьба за освобождение татарской женщины от тяжелой унижительной роли, отведенной ей шариатом и всем укладом татарской жизни, и борьба с духовенством, борьба старой жизни с новой по всем линиям, и во главе этого движения крепко стоит Гаяз Исаков.

Крымские татары не выдвинули до сих пор талантливых публицистов; Исмаиль Гаспринский был и остался один.

Кавказские татары стоят совершенно отдельно, а потому не могут входить в наш очерк.

Перевод Г. СВЕРДЛОВА.

«Современник» (Санкт-Петербург), 1911, кн. 4 (апрель), с. 166—177.

Материал для журнала подготовил ХАНУЗ МАХМУТОВ.

Фәнил Мансуров

СОЛТАН КИРӘМӘТ

(Роман*)

IV

Житмәсә, үзләрәндә дә хәйран тамаша иде: утардан чыккан яшь үгезләрнең беришесе жир тырнап үзара сөзешә, беришесе, арт саннарын чөеп, ары сугыла, бире сугыла, чиләк-кисмәк кайсы кая тәгәри. Ихатада әйтерсең лә пәри туге иде.

— Бу ниткән нәстә? — дип, Коләхмәт карт капка төбендә үк туктап калды. — Нишләп көтүдә түгелләр?

Өйалды астына поскан Бурзай хужасының борчулы тавышын шундук шөйләп алды, юеш борынын сузып, иснәнеп тормады, ихатага ялт атылып чыкты, көдрәеп әлегә үгезләргә ташланды. Бөтен гәүдәсенә сузылып-тартылып өргәндә кояш нурында аның саргылт яңаклары, куге соры сырт буйлары бер агарды, бер каралды. Шулай да ул акылында калды, берсен бер тешләмәде, үгезләрне барчасын өереп утарга кертте.

Капка төбендәге Коләхмәт карт тагын шулай аптырап басып торды да, күңеле белән нидер барын сизенеп, жай гына утар алдына узды, аннары каерып ачылган салынкы капканы күтөрөп япты, үгезләргә йодрык селкеде.

Төнге борчылуына чарасыздан иртүк ул Торымтаудагы Арыслан улы каберенә зиярат кылып, күңеле бушанса да, урамда янадан икенче бер пошаманга тарыды, шуңа, ишкә куш дигәндәй, мондагысы өстәлдә.

Шунда өйалдының ачык ишегендә ак яулыклы Маһинурның башы күренде. Коләхмәт карт, гажәпләненеп, әмма бернинди гаепсез:

— Сөендек өйдәме? — дип килененә эндәште. Тик тегесенә тавышы ишетелмәде. Югыйсә бүтән чакны кечкенә буйлы бу яшь килене көтү куганнан соң өйдә түгел, ихатада әле тегесен, әле монысын кайнаштырып, бөтерчек кебек бөтерелә иде. Бүген исә ни булган аңа, кыланышы сәер, әллә Сөендек хәтерен калдырганмы, гомер булмаганны?

Карт ары түзмәде, бусагадан атлап эчкә узды да, шаккатып туктады. Ул, иске сандык өстендә елап утырган Маһинурны күреп, калтыранган йомшак тавыш белән аңа сак кына эндәште: «Нәрсә, килен?»

* Дәвам. Башы журналның 1993 елгы 3, 4 саннарында.

Маһинур аягына басты, каушаудан берни өйтә алмады, битләрен сыпыргалап, күлмәк жиңнәрен тарткалап, урыныннан кузгалды.

— Йә, ни булды?

Олы кайнатасына Маһинур килен, эчендәге киеренкелек хәттин ашса да, ихтыярын югалтып, үзен сынатмады.

— Үгезләр нигә көтүдә түгел?

— Председатель авыл көтүенә чыгармаска кушкан.

— Ә Сөендек кая?

Әлегә сорау чамадан чыгарды, ул күңелендәген ярып салды:

— Талаштык без!..

— Нигә?

— Колхоз үгезләре өчен.

— Аларның ни гаебе бар? — Коләхмәт карт кызмады, шулай да киленен юатыр рәвештәрәк шелтәләп куйды: «Ике жүләр!»

— Булырсың ике жүләр...

— Әле кайда үзе?

— Каралачыкка китмәде микән.

— Вәт әй, мине дә көтмәгән. Бакый әйтмешли, чыннан да Туры Тукай икән.

— Үзебез гаепле.

— Ничек?

— Берен тракторда, икенче чөгәндә, колхоздан терлек аламы кеше. Әллә аларның мәшәкәте азмы?! Ярый син булышасың, Каһарманның духы да юк, көн тудымы, атасы янында. Тәмам туйдым мин ул үгезләрдән. Житмәсә, авыл көтүенә дә чыгармаска, ди хәзер. Әнә Бакый мондый нәрсәгә бер дә кызыкмый, эшен читтән таба, кесәсен тутырып акчасын кайтара.

— Син, кызым, Бакый белән авыз чайкама, үзең дә беләсәң аның кемлеген.

— Анысы шулай, безгә хәрамнең инә очы кадәресе дә кәргәнә юк, Аллага шөкер.

— Сина Сөендек берни дә әйтмәдеме?

— Ю-ук!

— Әнә Аралбайның утын да кистерткән Сибгатуллин.

— Булмас ла?!

— Кичәгенәк Бакый монда: «Көтүче Аралбай өчен нигә председатель белән булышасың?» — дип Сөендеккә бәйләнгән иде, әллә, мәйтәм, берәр ни бармы?

Маһинур зур күзләрен ялтыратып йомгалады: «Белмим...» Коләхмәт карт, килен кеше — ким кеше, дип, беркайчан аңа каты бәрелмәде. Дөрәс, Маһинур да адәм баласы, көлгән мәле дә, елаган чагы да бардыр, шулай да ул сабыр табигатьле, кулы да бөтен нәрсәгә житеш. Өч килен арасында Коләхмәт карт бусын үз кызы кебек якын күрдә.

Маһинур олы кайнатасы алдында тартынып тормады, яңадан кабынды: «У-ух, шул зобаний Сибгатуллинны!» — сирәк тешләре арасыннан ачуын сөзеп чыгарды: «Ике кабып, бер төкерәсе генә аны...»

— Куй, килен, килешмәгәнне.

— Валлаһи газим, шулай итәм дә. Әнә үгезләрен үзе карасын, хәләр көчкәйләрәм жылгә очса очар...

Коләхмәт карт сүз көрәштермәде, сул кулын селтәде дә, тышкы ишеккә таба кузгалды: «Әйдә, кылан, атың Сибгәт булыр!»

— Тагын кая чыгасың, карттәй, әле ашамаганың да, чәй кайнаган, бары да өстәлдә.

Коләхмәт карт, кече килене кинәт кенә йомшарып эндәшсә дә, кире борылмады, эче пошып, борсаланып тышка чыкты. Күтәрмә төбәндә дә ул туктап тормады, утарда һаман сикерешеп уйнаган үгезләр янына жәһәтләде.

Колхоз үгезләрен бозау килеш алып үстерергә Маһинур үзе башлап

коткы салды түгелме соң?! Башта Сөөндөк риза булмады. Тракторда да эшлө, йортта да колхоз терлеген кара. Эмма соңыннан үзө үк жиң сызганып тотынды.

Э Колөхмөт карт моңарга куанды. Кайчандыр өөрө белән ат үрчетеп шөгылләнгән кеше лә! Улмы заманында бар галәмнең мал-туарын дөвала-мады? Ат, сыер гына түгел, көжә дә, эт тө калмады. Улмы авылдашларына эшлөргә ат биреп тормады? Кызганмады, үз көчө белән дә булышты. Улмы атларны яхшырту, нәсел яңарту турында хыялланмады? Тик хыяллары теләк булып кына калды. Атларын урлаткач, бүтөн ул хакта уйламады. Картаймыш көнөндө, кулыннан эш киткөч, Маһинур килене көтмөгөндө шушындый мәшәкәт кузгатты.

Хәзер моңа өченче ел инде. Дөрөс, Сөөндөк моңа тәүдә риза булмады, соңыннан күндө, авылда бер төрлө дә ферма юк. Бу жәһәттән Маһинурның коткысы хәерлө сыман, әгәр барчасы да колхозның иткә дигән мал-туарын алып үстөрсә — ике якка да файда. Шулай да башлап кемдер йөрөргә, кайсыдыр үрнөк күрсәтергә тиеш, менә шул исәп белән идарәгә барды, председателгә аңлатты. Сибгатуллин моны хуп күрдө, райондагы кешеләр белән дә кинәште, шуннан ул үзара килешү төзде.

Өйдә өлкәннәр өчөсә өч төрлө куанды: Маһинур моның файдасын акча белән исәпләде. Сөөндөк исә хатыны исәпләгәнне искә дә алмады, ул авылдашларына өлгө күрсәтергә теләде. Э Колөхмөт бу нәрсәдә яш чакларындагы кебек күңел юанычы тойды.

Тик Каһарман гына өлкәннөргә кушылмады, үз заманы балаларына охшап, булса ярый, булмаса ярый төслөрәк, битараф калды.

Аларның берсә дә зарланмады, бары да кирәген-тиешлесен эшләде. Үз нәүбәтендә бозау үгезләр дә күренеп үстө, майларына чыдый алмыйча, сикерешеп уйнап чиккә житте.

Маһинурның исәп-хисабы акланды, үгезләргә үстөргән өчөн аларга байтак акча тиде, колхоз да ярыйсы керем алды, хәзерлөләр пункты һәр баш терлекнең нормадан тыш авырлыгына да өстәмә хак түләде.

Бу хәлдән соң Тау-Илендә тагын берничә кеше шуңарга алынды. Моңа Сөөндөк сөенеп бетә алмады. Димәк, авылда ферма торлаклары төзелмәгән хәлдә дә бу ысул белән бар кеше эшлө була, колхоз терлекләрен күбрәк асрарга мөмкинлек зурая. Ул сөенеп кенә калмады, моны күплөргә сөйләп аңлатты.

Колөхмөт карт та яш чакларындагы кебек күңел юанычы гына тоймады, аннан да бигрәк кара баш Каһарман белән ешрак очрашу, озак-озак бергә йөрү бәхетләрен дә кичерде.

Эмма Сибгатуллин аларга уңга да, сулга да берни әйтмәде, ә икенче катка тагын шулай үстөрөп тапшыргач, рәхмәтләр әйтеп, кул кысасы урында азау-тешен күрсәтте.

Анысы менә болай булды. Сөөндөк, яңадан колхозның сигез баш үгез бозавын алгач, фураж да, комбикорма да кирәксенмәде, үзө житәрлек печән әзерләде, чокыр-чакырлардан алабута, кычиткан кебек үләннәргә чабып, киптереп, тозлап өйдә. Бәрәңгә бакчасының яртысына мал чөгөндөрө утырткан иде. Анысы да ишелеп уңды. Сөөндөктән күрмәмеш шул көсөпкә тотынган бүтөн авылдашлары боларын исләмәде, колхоз биргән фураж, комбикорманы кушкуллап алды. Ахырдә нәтижә үзө күрсәтте, ферма терлекчәсә һәр центнер үсөшкә уңбер сум алса, Сөөндөккә тракторны файдалану кебек чыгымнардан тыш та күпкә артык тиде. Сибгатуллин, хуҗа буларак, шул аерманың нечкәлекләрен игътибарлы тикшерәсә урында: «Нәрсә бу?.. Ну-у, бернинди калыпка сыймый!» — дип шик белдерде. Сөөндөк мәсьәләнең асылын аңлатырга тырышты: фермада яңа туган зәгыйфь бозауны кем аякка бастыра — терлекчә, аңа азыкны кем әзерли — механизатор, шуларга тагын төрлө жиһазлар файдалануны да өстәсәң, әллә ни баш катырасы калмый. Шулай да Сибгатуллин: «Тегә авылдашларыңныкы нигә алайса синекеннән азрак?» — диде. Анысына да Сөөндөкнең жавабы әзер иде: «Колхоздан күпмә фураж, күпмә комбикорма алдым? Бер грамм да!

Бакчада үстергән бәрәңгем, сыерымның сөте аларга китте». Шул көннәрне ниндидер йомыш белән Бакый да Тау-Иленә килеп чыккан иде. Ул да Сөөндөккә гаепләр маташа. Янәсә, шабашник дип, миннән көлө идәң, әнә үзәң кем — кулак калдыгы, нәпман! Моңы Коләхмәт карт башта аңына сыйдыра алмады, тегесә инде, председатель булса да, чит кеше, ни уйламас, бусы бит үз туганы. Күрәсәң, ул малай актыгы Сибгатуллин белән бердәмдер, югыйсә идарәдәгә сүзгә каян белсен дә, ничек алай әйтә алсын, ди. Ә бәлки ул үзәң үк председателгә котырта торгандыр? Сөөндөккә моңа исе дә китмәс иде, бу вакыт ул өченчә катка янә сизгә баш үзгә бозау алып өлгөргән иде. Соңрак председатель, Бакыйга охшаш рәвештәрәк, Сөөндөккә тагын бәйләнмәсенме: «Син, туган, кулак та, нәпман да түгел, бозауларны үзгә алгансың икән, үзгә генә үстер, кеше яллама». «Ничек алай, хатын да, малай да, карттәй дә миңа читмени?» — дип аптырады ул. «Көтүченә әйтәм, урам көтүчесен...» — Председатель аны тыңларга да, аңларга да теләмәде.

Бер заман Коләхмәт карт, Тау-Илен күчерү-күчермәү бәхәсеннән соң байтак гомер үткәч, урамда Сибгатуллин белән маңгайга-маңгай очрашкан иде.

— Син, аксакал, абруйлы кеше, картаймаш көнөдә ниңә авылыңны илдән аердың, исем-атыңны ямьсезләдәң?

Килеш-килбәтә белән тупасрак Сибгатуллин эчәндәгә ачуын тыя алмады, озын, юка гәүдәлә Коләхмәт картка текәлгән чоңыл күзләре усал елтырады, әмма бугаз киермәдә, кычкырмады.

— Әгәр хаталансам, мең кәдрә гафу! Син безгә хужа кеше, председатель. Бәс, шулай булгач, үзгәңне ник чак кына да хөрмәт итмисең? Якты акылыңны, улым, дошман томаламасын!

— Нинди дошман?

— Коләхмәт карт, әдәплә-инсафлы сыйфатта үз бәһәсен беләп, тыныч кына дөвәм итте:

— Якты акылыңның дошманы — ачу. Ул сиңа яхшылык эшләргә ирек бирми, сиңе сөөнеч-куанычтан мәхрүм итә. Ачу — агулы еланнан да яман.

— Ярый, ачуны — артка, акылны алга куйдым, ди. Сөйлә, аксакал, ни дип үзгәңне аклай аласың?

— Тагын да гафу, улым! Нәрсә өчен мине шулай чит-ят күрер булдың, үз алдымда да, сиңең алдында да нинди хәерсез эш кылдым? Йөзек кашы кебек авылыбыз, Ходайга шөкер, бүгән дә үз урынында, ил түрөндә. Әгәр аны, тамырыннан куптарып, Каралачыкка күчерсәк? Бусы таң син әйткәнчә — авылы илдән аеру булыр иде. Минә алай юк нәрсәдә гаепләр, үзгәңне гөһәңкә батырма.

Аннары ул, Батырай түбәсендәгә агачлар яфрак-азыкка дип кыркылганнан соң, Сибгатуллин белән тагын күзгә-күз очрашкан иде. Бусы Тау-Иле урамында түгел, Каралачыктагы идарә йортында. Сибгатуллин, ишектә аны күргәч, өстәл артыннан кузгалып, ай-кояшсыман елмайды.

— Әйдүк, рәхим ит, Коләхмәт бабай!..

Аның болай кыланышы картны шикләндерде, үзәң дә сизмәстән чыраен сытты, шунарга берәз сабырсызланып:

— Нәрсәгә чакырдың? — диде ул кыска гына.

— Кинәш, сүз дисәң дә ярыйдыр, сөйләшсә бар иде. Син Тау-Иленең аксакалы, бергә-бергә уйлашу зыян итмәс.

Алар ян як тәрәзә буена тезеп куелган урындыкларга янәшә утырды. — Без уйламыйчарак бер хата эшләдек, аны үзәң дә беләсәң, Батырай түбәсен әйтүем, шул хатаны төзәтергә кирәктер бит.

— Ни рәвешләр?

— Әллә дим, Коләхмәт бабай, шул Батырай түбәсен, тернәкләнәп киткәнчә, үз сагыңа аласыңмы?

— И-һи, улым, кызык кеше син! Чирлә атны әйбәт духтыр гадәттәгечә ашатып-эчәрәп түгел, башта төрлө төнәтмә — дару белән савыктырырга тырыша.

— Ягъни ничек?

— Аның хәзер нәрсәсен карыйсың? Үзегез гаепле икән, ачык төшләрәнә быел ук агач үсентеләре утыртырга кирәк. Югыйсә сез имгәткән агачлар тора-бара барыбер корыячак.

Коләхмәт карт, урыныннан жай гына күтөрелде дә, идән уртасында туктады, бертын башын селкеп торды, урыныннан һаман кузгалмаган Сибгатуллинга әйләнәп карады: «Кемнәр кулына калды бу дөнья!» — диде дә, ишеккә таба кузгалды.

Ул аптырады, кайтканда да, өйдә дә уйланды: нәрсәдер бар, югыйсә Батырай түбәсен сак астына ал, дип тәкъдим итмәс иде. Күпме баш ватса да, Сөендек эштән кайтканчы серенә төшенә алмады.

— Сине бәлагә урарга чамалаган ул.

— Ничек?

— Әллә, карттәй, шуны да аңламыйсың? Батырай түбәсе өчен районда аны кисәттеләрме? — кисәттеләр, гел макталып йөргән кешегә ул зур күсәк.

— Ә мине нәрсәгә?

— И-и, карттәй, һаман төшенмисең, исән булсаң, мин әйткән иде диярсең, өч-дүрт елдан андагы агачлар берсе дә калмаячак.

— Алай ук булмас!

— Ачуланма, карттәй, нахакны гомерендә аз татымагансың.

— Үткәннәргә салават!

— Шулай салават әйтә-әйтә төп башына утырдык та инде. Үзегез Сибгатуллин чакырткан бит әле. Әллә Батырай түбәсен кайгыртып дисеңме? Сине каравылчы итеп, ак эт бәласен кара эткә тагарга! Шул чакны ни дип әйтерсең?

Утар алдында Коләхмәт карт председателгә үртәлеп көяләнде, эчке яктагы үгезләргә карап тирән көрсенде.

Монда уйланырдай нәрсәләр бар: Сибгатуллин авылдагы ферманы бетереп, Тау-Илен эшсез калдырдымы? Әйе. Бусы — бер. Ата-бабалары нигезен төбә-тамыры белән актарырга күпме тырышты. Моңысы була — ике. Алай да барып чыкмагач, шул нигездәге кешеләрне мыскыл итәргә кереште. Бусы — өч... Хәер, бу этлекләр аның үзенеке генә микән.

Әмма Коләхмәт карт күңелендәгән үз-үзенә дә әйтеп бетермәде. Озын гомерендә ул, бер очрактан соң, зурдан кубып, кирәкмәгәнгә төкерек чәчүдән һәрчак тыелды.

Ай, булды бит котсыз заманалар! Бервакыт ул, Баязит баба үлгәннән соң биш-алты ел үткәч, иске алачыкта, Батуга жене кузгалып, кеше арасында тиешсез сүз ычкындырды: «Аңлап житкермим бу хөкүмәтне...»

Чамаламый авызын ачып, саесканнан яман шушындый кош очырырга аны нәрсә мәжбүр итте соң?

Бату, Бәшир каракларына бәйле рәвештә алты елга хөкем ителәп, шунан котылып кайткач, урамда ат тизәгә тибеп озак йөрмәде, ыңдыр табасында атлы эшкә алынды. Шул чактагы председатель Дүсәлим дә, болар арасындагы дошманлыкны бетерүдән бигрәк, чүп-чарны читкә туздырмау теләгә белән:

— Син, Әхмәй, аңа бәйләнәсе булма! — дип алдан кисәтте. Ул байтак уңга да, сулга да эндәшмәде, үз эшен генә белде — утарда атларга ашарына салды, Козыкка төшереп су эчерде, иртә-кич асларын тазартты, йөрәгендә ачу күпме кайнашса да, сер бирмәде. Әмма ул азак, председатель кисәтүен оңытмаса да, алачыкта уйламаганны ычкындырды.

Ир-ат дөнья хәлләрен тикшереп утырганда Бату ишектән килеп керде дә: «Син, Николай калдыгы, нигә миңа кечкенә камыт бирдең? Харап иттердең атны, муен асты чиләнәп чыкты!» — дип Әхмәйгә ябырылды.

Менә шунда Әхмәй күсәк кенә урыныннан кузгалды:

— Олы башың белән нигә тилерәсең? Аркалыгын ныграк күтәргәнсеңдер...

— Карале, кара, Жирән кашкаң белән Туратың булса, бер дә алай итмәс идең.

— Монда синеке, минеке юк...

Шундагы ир-атның берсе Әхмәйгә кинәш иткәндәй:

— Зинһарлар шул өтермәче белән булышма! — дип кул селтәде.

Бату аны да җавапсыз калдырмады:

— Авызыңны ипләп ач, мин акланып кайткан честнай кеше.

— Ничек? — диде Әхмәй, гажәпсенеп.

— Акка кара белән язылган печәтле кәгазь кесәмдә.

Әхмәй агарынып китте, өнсез калды, аннары гажизләненп, як-ягына кулларын жәйде:

— Менә әй-әй, аңламассың бу хөкүмәтне. Әүвәл жирле итте, аннары кире тартып алды. Инде өер ат урлаттырган бөндәне судан пакъ, сөттән ак ясады. Эш рәте белмәгән шушы хөрәсәнне хәзер кайсыбыз туйдырырга тиеш? Тфу-у!.. Бу хөкүмәтне аңлап җиткermим. Кем белән тигезләде бит... Башта атасының малын туздырып бетерде. Инде авылныкына уктала.

Бату һаман үзенчә чәрелдәде:

— Кара син аны, төрмәдә дә болай лакылдамыйлар, ә ул иректә нәрсәләр сөйли!

— Анда сез барыгыз да бер, ата караклар.

— Монда да бер...

— Кем әйтә?

Әхмәй, ишек төбөндәге яланаяклы малаен күреп, шып тынды, үзенә томырылып карап торган Арысланы аны айнытып җибәрде.

— Иптәш Сталин!..

Тик әлегә ул Батуның бу җавабын ахыргача аңлап җиткermәде, кисәк кенә борылды да, малаен аркасыннан этә-этә ишеккә әйдәде, күңелендә аңлаешсыз бушлык тойды, янындагы Арысланын сыңар кулы белән кочаклап, атлар утарына таба кузгалды.

Әхмәй шакмак күзле малаен, бердәнбер ир бала булганга гына түгел, борынгы гадәт буенча кызларына караганда артыграк якын итә иде. Шәмсия дә, шуңарга үпкәләп:

— Кыз бала ата йортында кунак кына, ә син исемнәрен дә бутыйсың, алар да үз бавырың ләбаса, — ди иде.

Әхмәй дилбегәнә өйдә дә кыска тотә иде:

— Син алай юк-бар белән ир-ат башын катырма!

— И, атасы, бармакның кайсысын тешләсәң дә авырта бит.

— Үзең дә беләсәң, безнең нәсел Батырай батырдан, буталма, аның дөвамы Арыслан атлы шушы малай...

Төртәнә беркайчан кирегә каерттырмады ул. Шәмсиянең Каралачыктагы туганнары, түтәйгә каты бәгырьлесен, дип ризасызлык белдергәндә дә ул йомшармады:

— Әллә мин, ыштанымны салып, аның алдында биергә тиешме?! — Шулайрак әйтеп, тегеләрнең авызын томалады. Берзаман ярыйсы ук кырку сөйләшү дә булды. Кемнең кемлеген Әхмәй шунда аларга ачыкләды:

— Теләсә нишләгез, мин үземчә яшим, ничек туганмын, шулай... Сезнең шикелле татарча сөйләшеп, башкортка язылып түгел. Иманым хыянәтсез!.. Койрык болгарга яратмыйм. Миндә ата-бабам холкы, Батырай батыр каны... Аны өч нәрсә — табигатендәге гаделлек, төпле акыл, сабырлык ил арасында олпатлы ир итте.

Ул, малаен кочаклаган килеш, үзалдына сызгыра-сызгыра, атлар утарына узды. Әмма аның бу ваемсыз халәте озакка бармады. Малае, алга табарак тартылды да, табаннарын ялтыратып, туры лапас астына — атлар янына йөгерде. Аның артыннан Әхмәй өч-дүрт адым атларга да өлгermәде, лапас астыннан Арысланның хәвефле тавышы ишетелде:

— Әти! Кил әле тизрәк, Сары бияне кара... абау, муены...

Әхмәй кинәт эсселе-суыклы булып китте, ачуы кузгалды, адымнарын кызулады. Сары бия лапас астындагы күлөгәдә, чуалган яллы башын түбән салындырып, мескен кыяфәттә, моңсу гына басып тора иде. Әхмәй аны күрүгә ах итте: атның ике як калак башы кып-кызыл булып уелган иде. Аны караганда ул хәтта малаен этеп җибәрде.

— Син дә буталмасана!..

Ул Батуны ата-анасына житеп, исеме-аты белән сүкте, малаеннан да уңайсызланмады. Аннары аптырап, аркасы белән лапас баганасына сөялеп, жиргә чүгәләде.

— Тере мал бит, тере! Синеке, минеке диясе түгел. Уртақ малны эт ашамас, дигәннәре шушыдыр, күрәсең. Алайса, бу атларның хужасы кем соң?

Баягынак Әхмәй, төенләнмәгән әлегә фикерен сиземләп, юкка гына үз күңелендә бушлык тоймагандыр.

Шунда Арыслан да аның каршысына басты:

— Әти, әти, нигә теге абзый алачыкта: «Иптәш Сталин!» — дип сиңа әйтте?

Батуның бу сүзе менә әле генә аның акылына житте. Ихтыярсыз үзе дә дертләп куйды. Бу жәһәттән кеше мал-туарга гына түгел, үз-үзенә дә хужа микән? Шушы уй баш миен ярып узды.

— Әй, улым! — дип Әхмәй зарланып куйды, анары чүгәләгән төшеннән өкрән генә күтәрелде. — Бар әле, Арыслан, келәттән кайчы белән карболканы алып кил...

Кичен Әхмәйне өйдә күңелсезлек көтеп алды. Күтәрмәдә чакырылмаган кунак — мыек чалгыйларын салындырып, иске эшләпәсен кулында бөгөрлөп, Дүсәлим утыра иде. Председательне күргәч Әхмәй, нәрсәдер сизенеп, эчтән бөреште:

— Бәй, бәй... нишләп болай?.. — Ул ни әйтергә дә белмәде, каушап калды. Дүсәлим исә, ярым пышылдап, утыр әле, диде, кул ишарәсе белән үз янәшәсеннән урын күрсәтте. Моңа Әхмәй сабырсызланып:

— Нәрсә бар? — дип үзе сорарга мәжбүр булды.

— Еландай телемне чыгарып кисәттем, бәйләнә күрмә шул бөндөгә, дидем, тәки тыңламадың, әй.

— Кит, шул хөрәсәнне, — дип Әхмәй гафу үтенгәндәй мыгырданды. — Өнә камыт тидереп, Сары бияне бөтенләй харап иткән.

Председатель борчулы бер киеренкелек белән мыегын серле генә сыпыргалап алды: «Дөрөсен әйткәндә, мин үзем дә аңардан шикләнәм. Аның кебекләргә тикмәгә чыгармадылар».

Әхмәй ни дияргә дә белмәде, бары аптыраудан:

— Кай арада житкерделәр? — дип сорады.

— Кәнсәләргә үзе килде, хөкүмәткә тел тидерә, ди, вредитель, ди. Авызында жыен тузга язмаган нәстә. Районга хәбәр итәм, ди, утыртсыннар, ди. Мин дә жүнле генә өшкерә алмадым каһәрне.

Дүсәлим, озын гәүдәсен турайтып, сикереп торды, күтәрмә алдында арлы-бирле йөрөнгәләп алды, Әхмәйне шөбһәле, буталчык уйлардан аерырга теләгәндәй, кинәт кенә аның каршысына туктады.

— Беләсеңме, Әхмәй, туганым итеп әйтәм, сиңа берәз югалып торырга кирәк, авылдан кит димим, әмма монда да калырга ярамый, башың бар, уйла, акылсыз түгелсең.

Аннары ул хушлашып та тормады, Әхмәйне күтәрмәдә ялгыз калдырып чыгып китте. Әхмәй әлегә хәлне өйдәгеләрдән яшерде, кичке аштан соң ихатада бернәрсәгә тотынмады, күтәрмәдә уйланып үзе генә утырды. Абзар-кура ягына да күңел күзе салмады, кызлары мал-туар арасында нәрсәдер кайнаштырды, хатыны алар янына кереп-чыгып йөрдә, тик ул берсен дә күрмәде: «Нишләргә? Малаем жәл, малаем ялгыз торып кала...» Ичмасам, ул да бу кичне өйдә түгел, атасына олы юаныч булып иде, атлар белән төнгә кунуда, Каралачык ягындагы ерак яланда. Күктә жем-жем килеп йолдызлар калыкты. Авыл арасындагы авазлар да тынды. Тирә-якны кара төн каплады.

Жиде төн уртасы узгач, таң сызылыр алдыннан ул агач караватта ястык-түшәк өстендә йоклап яткан хатынын уятты.

— Ни, тор әле, кем... мине юлга әзерлә!..

Боларны Коләхмәт карт әле дә нык хәтерләде. Шулай ук үз-үзенә дә

аптырады: капылт кына кая китәсен дә, сәбәбен дә хатынына әйтмәде. Ә ул үпкәләде, бер-ике ашарлык ризык төйнәп бирде дә, кире урынына менеп ятты. Турысын әйтергә кирәк иде. Азмы михнәт татырга туры килде аңа. Вагон түбәсендә кача-поса икенче көнне көчкә Өфегә барып житте. Ә анда тагын ниләр күрмәде, урам эте хөкемәндә йөрде. Ярый, үз ише кешеләр очрады. Аларга ияреп баржа бушатты. Шулай берәз акча юнәтте.

Беркөнне ул базарга барды. Анда куанып бетә алмаслык, гомере буена якты хатирә булып истә калырлык шатлыкка тап булды. Якташлар очрамасмы, дип мыжлап торган халык арасында буталганда, сәләмә генә киёмле берәү:

— Ахмей, Ахмей!..— дип, өне-тыны бетеп, аңа ябырылды.

Әхмәй каушап калды, күзләрен ныграк ачып караса, әлегә озын, ябык кеше фани дөньядан мәңгелеккә югалткан якыны иде, үзе дә сизмәде, аһылдап кочаклап алды.

— Сергей Иванович... әй, кадерле Сергей Иванович...

Әлегә кеше Әхмәй белгән әүвәлге офицер, комиссар Лебедевның бары тик шәүләсе генә иде. Тормыш ачысын артыгы белән татыганы килеш-килбәтеннән күренеп тора иде.

Лебедев аны үзенә алып китте. Агыйдел буенда иде аның фатиры. Кайтканда ук Әхмәй аның хәлләрен белеште.

Теге вакыт Миңлегөл котырыгы белән Өфегә килгәч, Кырымда Сивашны кичкәндә үлгән, ахры, дигән иде берәү. Чыннан да, ул анда, каты яраланып, чак дөнья куймый калган. Икенчесе Мәскәүдә ниндидер комиссариатта эшли бугай, дигән иде. Дөваланып, сәләмәтләнгәннән соң, ул анда да берничә ел хезмәт иткән.

Әмма Әхмәй үзенә монда ни сәбәпле килеп чыгуын аңа урамда түгел, өйгә кайткач, ике башлы агач йортның бәләкәй бер бүлмәсендә, каракаршы утырып чәй эчкәндә сөйләде.

— Да-а,— диде Лебедев азак,— син дә минем шикелле булгансың икән.

— Ничек?

— Соңгы вакытта ветврач буларак комиссариатта эшләгәндә, батя төсле мин дә языша башладым. Гаилә тормышына кинаяләп, газетада бер хикәя бастырган идем. Анда көз туган бүлтерек бәрәннең кыш буге анасын талый-талый имүе, яз житкәч, оятсыз рәвештә анасы өстенә атлануы сурәтләнә. Шуны берәү татар белән башкортка бәйләп, патша офицеры вак милләтләренә мыскыл итә, дип дөнья сасытты. Комиссариатта эшләргә кемне калдырмады, гариза биреп, баш исән чакта киттем.

— Мин дә хөкүмәтне гаепләүдән түгел...

— Хикмәт тә менә шунда, ил өчен байлыгымны— белемемне кызганмадым, сәләмәтлегемне дә сугышта бетердем, шулар исәбенә нәрсә алдым: ялгыз баш, өйләнергә соңардым, хатын да, балалар да юк. Алдагы көнгә нинди ышанычым калды, өметләнердәй нәрсәм бармы? Шулар уйландыра хәзер.

— Алайса, миңа кире кайтырга ярамый әле.

— Дөрәс әйтәсең, Ахмей. Калада хезмәт биржасы бар. Ленинградка кешеләр жыя. Иртәгә иртүк шунда бар...

Кеше олыгайгач истәлекләргә күбрәк бирелүчән була. Менә әле дә Коләхмәт карт әллә кайчан үткәннән бүгенгедәй хәтерләде. Утардагы үгезләр дә, капка ачылганны көтеп, аны уйларыннан бүлдерергә кыймагандай, тын гына торды. Ә Коләхмәт карт күнеле белән еракларда йөрде. Ленинградка китәр алдыннан Лебедевның кулга алынуы әле дә аның йөрәген әрнетте. Дөрәс, ул бер елдан кире кайткач, Өфедә берничә көн Лебедевны эзләп карады, күршеләреннән сорашты, вәкаләтле оешмаларга да керде, күрүче-белүчене тапмады. Аннары ашыгып авылына кайтып китте. Ленинградта чакта ук аңа өйдәгеләр, малай чирли, Арысланның күкрәгенә әллә ни булды, тизрәк кайт, дип хат артыннан хат яудырды.

Әхмәй читтә йөргәндә күргән төшләрен кызык итеп сөйләде:

— Тау-Илендәге йортым гел төшләремә керә. Янәсе, монда кайтам,

ишекне ачам, бусагадан түргә атлыйм... Беләсезме, еш кына бер нәрсә кабатлана: балаларны, күршеләрне күрәм, хатынны. Барына да күчтәнәч өләшәргә жыенам... Нәкъ шунда уянып китәм. Йөрәк сыкрап куя. Аннары икенче ягыма әйләнәп ятам, йокыга китәм. Тагын шулар кабатлана, янадан төшләремә керә...

Аннары ул авылны икенче нәрсә белән шаккатырды: кайтканына өченче көн дигәндә, олы табын әзерләп, төбәктәгеләрнең һәммәсен жыйды. Ә кызлары, баштанаяк өр-яңаны киенеп, матур күбәләк төсле, аш-су өләшәп йөрде. Шәмсия дә кимен куймады, ай-кояштай балкып, ризыктан рәхим итегез, дип, әледән әле барчасын кыстады, әңгәмәгә кушылды.

Шунда Әхмәй табындагы үзара сүзне туктатып:

— Агайне, алып кайткан күчтәнәчләремнән авыз итегез, күп рәхмәт,— диде,— сезнең өчен минем кечкенә бүләкләрем дә бар, жәле, хатын, котлы кулың белән китер әле монда.

Түр идәндә утырган табын бер мәлгә күңелле гөрләшәп алды. Әхмәй ирләрнең һәммәсенә көмеш ука белән чигелгән яшел түбәтәй кидерде, хатыннарга һәр почмагын алсу-кызыл чәчәкләр бизәгән ак жирлекле ситса яулык өләште...

Бу кичне малае өйдә күзгә-башка күренмәде. Чыннан да, аның хәле шәптән түгел иде. Әхмәй чарасына кереште: бер белешеннән алып кайткан бурсык маен казанда эретеп, бал белән бутады, малаена күңеле теләгән күләмдә көн дә кабарга кушты; аннары авылда андыз, аксыргак тамырлары табып, шуларны кайнатты, төнәтмә ясады, бусын өч-дүрт тапкыр берәр кашык эчәргә кушты.

Болары, әлбәттә, бар кешегә дә билгеле дәва иде. Ә менә икенче нәрсә белән ул өйдәгеләрне гажәпләндерде. Аларның утарында мал-туар өчен аерым читән абзар бар иде. Һәр жәйне Шәмсия аның эчен-тышын кызыл балчык белән сылады. Бөтен сыер, сарыклар шунда кыш чыкты. Хәтта бәрәннәр дә аналары янында жылыда үсте. Шул читән абзарның тиресе, Арыслан да чирләгәч, быел яз тазартылмый калган иде.

Әхмәй башта читән абзарда сәндәрә ясады, мул итеп иске салам түшәде, соңыннан гына өйдәгеләргә әйтте:

— Малайга читән абзарда сәндәрә әзер!..

Шәмсия аны аңлап бетермәде: «Нәр-сә?»

— Абзарда сәндәрә ясадым, төнгелеккә малайны шунда яткырыбыз.

— Син кайтканчы савыт-сабадан аерган идек, син кайткач, абзарга ку-абызмы?

— Башта карарга иде.

— Үзе гаепле, атлар белән яланда яңгыр астында төн кунарга кем кушкан, үзе белмәгәч.— Караваттагы Арыслан, исе китмичә, битараф бер халәттә шым гына аларны тыңлап ятты.

— Син, теге ни, малайның терелүен теләсәң, борчылма, мин ясаган нәстәләрне көн дә эчсен, исенә төшереп тор, алар күкрәкне ныгыта,— диде Әхмәй.— Ә абзардагы әче һава бөтен тын юлларын ача. Берәр бәрәннең йөткергәне бармы? Шул һава күкрәкне бөтен үлектән тазарта, син бер дә борчылма, мин алып кайткан гармунга да шунда өйрәнсен, егет булып.

Арыслан, терсәгенә таянып, әкрен-әкрен ястыктан күтәрелде. Томанлы күзләре дә, көн аязгандай, ачылып яктыра барды.

— Син әйтсәң, кем, зәхмәт тигән дип, ә нинди зәхмәт, башта шуны ачыкларга кирәк,— дип дәвам итте Әхмәй, үзе малаена карап-карап куйды.— Аның карттәе, һич уйламаган нәстә, урман талпаныннан үлдә. Сәбәбен беркем белмәде. Иптәшләре дә башына эссе капты, ахры, диделәр. Зәхмәтнең менә шундые да була. Чынын белсәләр, исән дә калыр иде.

Караваттагы Арыслан бөтенләй торып утырды, маңгаена борчак-борчак тир бәрде, зәгыйфь тавыш белән әнисенә әйтә салды:

— Ә син тотасың да мунча кертәсәң, сулыш алырга да авыр...

Шәмсия дә, үпкәләгән булып:

— Әнә, әтиң кайтты, ул гына карасын, алайса,— диде аңа.

— Карар шул! — Малай жәһәт кенә карават йөзлегеннән аякларын салындырды. — Әти, мине абзарга көндөз үк чыгар, хәзер үк.

Өйдә үз төбәкләре табынга жыелган кичне дә Арыслан шул сәндәрәдән төшмәдә, йомшак урында әтисе бүләк иткән тальянны кочаклап, тын гына ятты. Югарыда — ул, аста — сыер, сарыклар... Абзар эчендә аяк астындагы янган тиреснең исе хәтта аның борын тишәкләрен әчеттерде. Менә шуннан соң көндөzlәрән читән абзарда Арысланның гармун шыңгырдаткан тавышы тынмады, өзек-өзек авазлардан көй жыеп маташканы урамга кадәр таралды.

Бер көнне Дүсәлим, шуны ишетепме, капкадан килеп керде, үзе авызын ерып, туктаусыз сөйләнде:

— Кайтканына кайчан, күзгә-башка да күренми, зимагурлыкта йөрөп, әллә дим, гармунчы булганмы? — Әхмәй аны куанып каршы алды:

— Күрмәкчедән — чүлмәкче, дигәндәй...

— Кәнсәләргә дә килмисең, мин сине кеше артыктан жибәрмәдем бит.

— Йорт арасыннан бушап булмады.

— Табын жыеп, диген. Алай булмый, туган, иртәгә үк өйдә үз эшенә. Теге дә өйдә түгел.

— Ишеттем.

— Умарта үрчетергә исәп, укып кайтсын өйдә, базарда хәзер бал кыйммәт.

— Син киткәч, Миңлегөлне кәнсәләргә чакырттым да, иренәң ни кыланганын аңлаттым. Мин әйтәм, без бер авыл кешеләре, бер-беребезнең башын шулай ашый башласак, ничек дөнья көтәрбез. Усал хатын, күз дә йоммады: «Әгәр дә Коләхмәтне чага калса, үзен дә аның артыннан кудыртамы», — диде. Өйдә хатыны иман шартын укытты, ахры, ник ул жүнсез синең хакта бүтән авыз ачсын. Кайда кушсак та, башын иеп эшләп йөрдә.

Әхмәй аны исе китеп, хәйран калып тыңлады.

Тау-Илендә аның шикелле тагын берәрсә бар микән? Булыр да икән кеше. Мөмкин булса, Тау-Иленең эте белән пәсиен дә дуслаштырыр иде. Үзе кырыс та, гадел дә. Гомерендә аның берәрсен рәнжеткәне булды микән?

Әхмәй аны тәүге белешүдән үк якын итте.

Бер кышны, моннан дүрт-биш ел элек, аларга авылның теге башындагы Бүкәй бичәсенең Чаллы янындагы кияве килеп керде. Әхмәй аны салкын каршы алды. Белмәгән-күрмәгән бәндә! Кияү кеше, аның белән беркадәр танышкач, үзенә йомышын турыдан ярып салды:

— Шаран ягыннан бура сатып алган идек, шуны кайтартырга тагын бер-ике ат кирәк иде.

— Үзегезнең авылгамы?

— Тау-Иленә, әбинең өе төртсәң аварга тора, яңартырга уйлаган идек.

— Әллә монда төпләнергә исәплисез?

— Белгән юк әле, кайда да куыш кирәк. Безнең якта да кытлык, чәчим дисәң, жүнле жире юк.

— Килмешәк, димәсләрме соң?!

Бу сүз кияү кешенең намусына тиде, ахры:

— Көлмә, агайне, минем дә Дүсәлим атлы исемем бар! — Шулай диде дә ул, хушлашып тормады, ишеккә кузгалды.

Әхмәй аның артыннан, тукталып, ни, кем, дип өзгәләнсә дә, Дүсәлим озын гәүдәсен як-якка чайкалдырып китеп барды. Моңарга Әхмәй артык үкенмәдә, шулай да эче пошып калды. Ә тегеләр бура алып кайтып, жәй ахырында яңа өй бетереп керде.

Дүсәлим дә Чаллы ягына кайтып китмәдә, Тау-Илендә әбисе нигезенә төпләнде. Ләкин аңа беркем: «Килмешәк!» — дип төкерек чәчмәдә, бары да күрөп торды: өйне үзе салды, оста ялламады, түбәсен дә такта белән үзе япты, мичне дә, кирпичен үзе сугып, үзе чыгарды, алтын куллы кеше. Тау-Иле үз киявен яратты. Ул күрше-күләннең дә үтенечен кире какмады, кем нәрсәгә мохтаж, булдыра алганча, һәммәсенә ярдәм итте.

Әхмәй боларны күрөп-беләп йөрдә. Авылда, Дүсәлимне председатель

итеп сайлаганда, ул, ин беренче булып, халык алдында ана олуг хөрмәтен белдерде. Әле дә Дүсәлим, авылның алдагысын кайгыртып, күңелендөгөн чөчтө:

— Ни уйласаң да киңәшсез булмый. Корык буенда карап йөрдем дә... Әллә күпме жир исраф ята. Тот та бүгеннән яшелчә утырт. Кәбестә, кыяр, кишер, дисеңме... Котырып уначак. Әллә, дим, хатыннарын шунда төшерә-семе?

— Ярыйсы нәрсә...

— Менә дигән, шә-әп!

— Жае чыкканда, Дүсәлим туган, мин дә әйтим әле. Ленинградта да шуны уйлап йөрдем. Колхозда без атлар асрыйбыз, аларның файдасын, игелеген күпме генә күрәбез...

— Ничек?!

— Нәселгә дә аларны үрчетәсе иде. Токым начарайды. Ленинград янында бер хужалык бар. Нәсел атлары үрчетелә. Хәтта чит илләргә саталар. Шуннан бер өч баш буаз бия кайтарасы иде, дим. Бездә дә андый нәстәне үзөбезчә кайнаштырып булыр иде.

Дүсәлим, йөзе үзгәрәп, күңелсезләнде, эндәшмәде, тирән сулап куйды. — Кая безгә алай, — диде ул азак, — жигә торганнарын рәтләп карасак та ярый.

— Нишләп?

— Күңел биреп, үзөбезнеке, дип эшләү житми әлегә.

— Ачыграк әйт!

— Әнә синең Туратны, теләсә кемнән жиктереп, эштән чыгарып бетерделәр...

— Ә Жирән кашка?

— Анысына тидертмәдем, колынлады, менә дигән колыны бар.

Әхмәй, үзалдына уйланып чак кына торды да, янә жанланып, Дүсәлимне дә сихерләрдәй хыялый рәвештә:

— Кайгырма, туган, бөтенесе булыр, — диде, кулларын селтәп. — Төшөп калганнардан түгелбез, үзөбезчә кайнаштырырбыз!..

Әхмәй хәтта төшләрендә дә ат заты белән саташыр булды. Имештер, Батырай түбәсендә йөз яшәр имән, каеннар арасында бөләкәй генә бер алан бар. Анда йомыры тояклы, бакыр күзле акбүз толпар кайдандыр төннәрен килә, ди. Шул акбүз Батырай түбәсендәге аланда төн озыны үлән утлап йөри, ди. Таң алдыннан ул, Киленнәр тавы белән Торымтау арасында басулап, каядыр югала икән. Кем дә кем аның муенына корык салырга өлгәрә, толпар шуныкы булачак...

Көндөзләрен Әхмәй колхоз арасында күмәк атлар белән мәж килсә, өйдә төнгә йокыларында Батырай түбәсендәге аланда йөргән акбүз толпарны сагалап саташты. Ахырда ул идарәгә Дүсәлим янына барды.

— Йә үтерәсең, йә тергезәсең, туган!..

— Ни булды? — Дүсәлим борчылып, гажәпләнәп сорады. — Нәрсә бар?

— Тәкатемне корытты, каһәр, тфү-тфү, һәр кичне төшләремә кереп, йөрөгемне бетерде... — Син тегеләйрәккә әйләндеңме әллә?!

— Әйтәм бит, йә тергезәсең, йә үтерәсең, дип... Һәр кичне Батырай түбәсендә елкы мал коты — ач яңаклы, акбүз бер толпар йөри.

— Кем аты ул?

— Батырай батырныкы, ахры.

Дүсәлим бу җаваптан кычкырып көлдә: «Чынлапмы, юриме кыланысың?»

Аны Әхмәй аңламады, тынып калды. «Каян уйлап чыгардың бу әкиятне?» — дип Дүсәлим һаман көлдә.

— Син туган, алай итмә, жаны сәламәт кеше өнөндә уйламаганны төшендә күрми. Әгәр син Батырай батыр толпары ише котлы зат сатып алсаң, Тау-Илендә елкы өере жир каплап йөриячәк, тыңламасаң — үлөт чиреннән дә яманрак зыян күрелер.

— Ай-һай, тау ярырдай сүз сөйләсең.

— Көтү-көтү алаша урынына бер генә нәсел айгыры булсачы!

— Сина, чыннан да, ат жене кагылгандыр.

Әхмәй, күңеле жилкенеп, ишекле-түрле бер-ике урады да, өстәл артындагы председателгә карап туктады:

— Халык телендә Баязит бабаның гыйбрәтле бер хикмәте бар. Тыңлый-сыңмы?.. Аллаһы Тәгалә адәм баласына бәхетне ярты гына гомеренә житәрлек — яшьлегендә йәки картлыгында бирә икән. Жәбраил яңарак гаилә корган берәүләргә шуны житкерә, сайларга үзләренә куша. Ир әйтә: «Картлыкта, — ди, — ул чакта көч тә, кодрәт тә бетә». Хатын: «Яшь чакта гөрләтеп яшәмәгәч, нәрсәгә ул картлыкта», — ди. Шул икәү иркен тормышта, рәхәттә, кешеләр белән барын уртаклашып бергә яши. Бервакыт Жәбраил Аллага: «Боларның вакытлары үттә, нишләтәбез?» — ди. Аллаһы Тәгалә әйтә: «Без биргән бәхетне алар барча адәм белән уртаклашты, картлыкларында да әйдә бәхетле яшәсеннәр», — ди. Шуның шикелле, Баязит бабаның бу хикмәте безгә дә кагыладыр. Бушны сөйләмәдемме?..

Дүсәлим, берни әйтмичә, өстәл артынан кузгалды, калын иреннәрен кысып, Әхмәй шикелле, әрле-бирле йөрәнен алды:

— Алай, ал-ай... — дип кабатлады үзе.

— Хата түгелдер бит?

Кинәт ул, Әхмәй алдына туктады да, аның яшькелт күзләренә туры карады:

— Берзаман бүредән сораганнар: «Ник жилкән калын?»

— Үз эшемне үзем йөрткәнгә, — дигән, имеш. Миңа да жилкәне калынайтмыйча булмастыр.

— Үтермә, туган!

— Син хыялый гына түгел, сихерче дә, күрәсен... Өер башы булырдай нәсел айгырын беркайда һичкем бушлай тоттырмасын һәр икесе дә яхшы белә иде. Бу нәрсә турында озак кына киңәштеләр. Ниндидер жаен табып, нәрсәендер сатып юнәйтмәсәң, бүтәнчә мөмкин түгелен дә алар ачык белә иде.

Әхмәй белән Дүсәлим, нәсел айгыры алыр өчен, ике елдан артык, нәрсә генә кылмадылар. Дәүләткә икмәк тапшырудан жыелган керем күпме генә? Козык тирәсендә үстергән кәбестә, кишер, кыяр ише яшелчәне Әхмәй, ерак димәде, яңгыр димәде, Туймазы кибетләренә ташыды. Аның бусы ярый, куркасы юк. Ә менә келәттәге колхоз бодаен, үзләренекен үзләре төн караңгысында тегермәндә тарттырып, он төяп Шаран, Бакалы базарларына чабулары, әлбәттә, Әхмәйне шикләндерде. Аннары сыер суеп, Бөгелмәдә ит сатулары. Ничек итсәләр иттеләр, ике елдан соң бу икәү, Урал-тау төпкелендәге аю-бүреле Бөржән якларына барып, тычкан сыртлы кола айгыр алып кайттылар.

Әмма, күпмедер вакыт үткәч, кыш урталары тирәсендә башкорт токымлы шул айгыр аркасында коточкыч нахак бәлагә тарыячакларын берсе дә уена китермәде.

Әле дә Коләхмәт картның исендә: көзгә таба Арысланны абзардагы сәндәрәдән төшергәч, ул аны әүвәлгечә үзеннән калдырмады, атлар аранында эшләттә. Бу вакыт Арыслан да бит урталары кызарып, күзләре яктырып, борын астына кара мыек тирткән чын егеткә әверелде. Житмәсә, ул абзардагы сәндәрәдә әтисе бүләк иткән тальянны шыңгырдата-шыңгырдата, бала чагыннан ук күңеленә сеңгән татар моңнарын уйнарга өйрәненп, дәртле гармунчы да булып өлгерде. Авылның яше дә, карты да Арыслан янына — көтү кайтканнан соң капка төбенә жыелды, ә бу Коләхмәт картны борчуга салды — малай жиңел генә яшәргә гадәтләнмәсен. Шуңа ул аны үзеннән башка өйдә калдырмады, кайда барса да ияртте.

Ниһаять, ике елдан соң Әхмәй, үзенә юлдашка Арысланны алып, Дүсәлимнең фатихасы белән Урал-тау төпкелендәге Бөржән ягына тәвәккәлләде. Зур урманнар, күк түбәле таулар арасындагы кара башкортлар, колхоздан тыш, Ходай биргән табигать кочагында үзләре теләгән кадәр елкы малы асрый иде. Чөнки бу халыкның төп туклану азыгы — елкы ите дә

кымыз, алар иген игү түгел, бөрөңгене дә бүтөн халык аша «картуф» дип кенә белде.

Бөржөндә Әхмәй, Арысланны ияртеп, әлләни озак эзләнеп тилмермәде, барчасы аны Үтәбай исемле картка юнәлдерде. Табак битле, кысык күзле бу карт, ихлас күңелдән елмаеп:

— Узыгыз, кустылар, рәхим итегез,— дип аларны өй артындагы урман авызына әйдәде. Шундагы агач төпләренә утырышып алгач, карт алардан кемлекләрен сорады.

— Ал-лай,— диде ул сузып,— Ык суы типтөрләре икән, якин кардәшләр.— Аннары, кинәт уйланып, кара-кучкыл маңгаен жырды.— Кызыклы очрашу... Минем оләсәй шул яктан бит.

Үтәбай үзенә төбәп килгән кунакларны төп башында озак утыртмады, өйгә кыстады. Әхмәй, үз йомышын әйтеп, аны туктатмакчы иде дә, хужаның ай-вайлап кыставына ихтыяrsыз буйсынды.

— Йомышыгызны белеп торам. Андый нәрсәне табында сөйләшү хәерле. Көн дә кичкә сарыкты. Бу якларда аю-бүре дигәнне ишеткәнсездер... Безнең башкорт сабырлыгы белән затлы. Сөз дә кабалаңмагыз, олы кеше буларак әйтәм.

Үтәбай үзе дә, бичәсе дә гажәп кунакчыл кешеләр булып чыкты. Бәләкәй буйлы, йока гәүдәле карчык идәнгә тоташ берничә аю тиресе түшәде, сөяләр өчен кырыйга мендәрләр тезде, урталыкка зур ашъяулык жәйде. Ә карт кунаклар белән мәшгуль булды, ара-тирә бичәсенә эндәшкәләп алды. Табынга утырышкан та алар, береннән бере уздырып, кунакларны кыстады.

Шунда Үтәбайның карчыгы кымыз уртлап утырган Арысланга сөеп карап торды да: «Бу олан үзегезнекеме?» — дип сорады.

— Әйе, бердәнберебез.

— Без биш малай үстердек. Бишесен дә башка чыгарды карт.

— Берәрсен нигә нигездә калдырмадыгыз?

Бусына карчык жавапламады, картына борылып тынды. Үтәбай шундук авызын ачты: «Алар — калхуз, мин — кадимки адәм...»

— Анламадым?

— Нәсел атлары үрчәтәм мин.

— Сөздә аерым хужалыкны рәхсәт итәләрмени?

— Хәзер барын да бетерәләр, кустым,— диде Үтәбай, борчулы уфырып.— Минем атлар берсе дә бозынтык түгел, таза токым. Башкортның Кара юргасы нәселеннән. Менә шуларны ничек тә саклап калырга кирәк.

Сабыр, салмак карчык та телгә килде: «Шул Кара юрга бу якларга урлап апкайткан түгелме?»

— Нишләп борын замандагы Кара юрга булсын. Анысы бүтөн... Әй, ул олатайга ышансаң, әкиятчене...— Куй, алай яман әйтмә, атасы!

— Кая, сылуым, курайны китер әле, бишбармагың өлгергәнче азрак күңел күтәреп алыгчы, югыйсә кымызның бәсен китәреп утырабыз.

— Бездә гармун бар,— диде Әхмәй.

— Юк, анысы кирәкми, мин табигатьтәген, кеше кулы ясамаганны артыграк күрәм.— Үтәбай аякларын янә жайлабрак утырды да, карчыгы китергән курайны күкрәк сулышы белән гыжлатып алды, бар гәүдәсенә артка каерылып, күзләрен ярым йомып, сихри рәвештә сыздырып жибәрде.

Бу өйдә Әхмәй хужаларның ихласлыгына, киң күңеллелегенә тиз ышанды, бернинди кыенсыну кичермәде, үз йортындагы шикелле утырды. Үтәбайга кара, як-ягына жай, салмак чайкалып, моң кочагында курай тарта, кыска сакал-мыеклы йөзеннән нур сибелә. Әнә карчыгына игътибар ит, киң итәкле, озын күлмәген бөеренә кыстырып куйган да, олы табактан тирән эчле тустаганнарга бишбармак бүлә. Курай моңына, бишбармак исенә Әхмәй жиңелчә исергәндәй булды, әлегә хужаларга дуслык хисе кичерде.

Шулай да Әхмәй үзенә монда кунак кына булуын исеннән чыгармады. Заманында ул да курай тартты. Ырынбурда чакта көн саен диярлек сыздырды. Солдаттан кайткач кына кулына курай алмады. Әмма Үтәбайның уйнавы бөтенләй башка. Бу рәвешле моң тибрәлүен Әхмәй беренче кат

ишетте, болай оста уйнаучыны Тау-Илендә генә түгел, монарчы бүтән якта да очратмады. Шул арада Үтәбайның бичәсе тустаган тулы бишбармак өләшеп чыкты. Хужа үзе дә, кураен бер як кырыйга куеп, тирән бер канәгатләнү белән ризыкка үрелде.

— Әйдәгез, сез юл кешесе, рәхим итегез!.. Үтәбай атлар турында үзе сүз кузгатты. Бу карт әүвәл дә елкы өере асраган икән. Шулар белән заманында Агыйдел буйларын иңләп, күчеп йөргән. Хәтта ул оләсәе туган Ык якларына да тартылган. Андый жәйләүләр хәзер кайда бар? Шушы утызкырык ел эчендә жир кысылганнан кысылды, үзебезнең таулар арасындагы урман гына калды, диде ул. Шулай да атлар асравын ташламаган. Менә хәзер авылда колхоз, ә ул аерым хужалык булып, атлары белән ялгыз торып калган. Кайчанга кадәр болай яшәргә мөмкин булыр? Анысын Үтәбай үзе дә әлегә белмәде.

Әхмәй дә үзенң дөньяви хәлләрен ана сөйләде, мал-туар дөвалап йөргән чакларын да, атлар асрап, аларны урлаттырганны да калдырмады, шатлыгын, кайгысын бәян кылды. Карт аны бүлдермичә, игътибарлы, житди тыңлады. Аннары Әхмәй бүгенге ниятләрен — колхозда нәсел атлары үрчетеп сату мөмкинлекләрен уртаклашты. Әмма карт аның бу ниятләренә бигүк ышанып бетмәде, кире кагу рәвешендә башын селкеп-селкеп куйды.

— Гомерегез булса, үзегез дә күрерсез, кустым, — диде ул соңыннан, — озакламый ир белән атның кадере калмаячак.

— Нишләп?

— Чөнки хөкүмәт жиребезне тартып алды, ә жирсез ирнең дә, атның да кыйммәте юк.

— Карале, без ике чабата — бер киём ләбаса!.. — Үзенә ядкяр итеп «Кара юрга» көен тартыйммы? — диде Үтәбай, утырган жиреннән кузгала төшөп, аннары ул Арысланга эндәште. — Син дә тыңла, олан, күңеленә сәндәрә алырсың, бәлки.

Әхмәй, рәхмәтен белдереп, хуплаган рәвештә ана баш какты. Шунда Үтәбайның карчыгы да кабаланып сүзгә кушылды:

— Тукталә, атасы, син тәүдә ана «Кара юрга» тарихын әйтеп бир, югыйсә ничек күңеленә сәндәрә алсын ди бу килеш.

Үтәбай да, карчыгының кинәшен хуп күрдә, ана сөюле караш ташлап, риза төстә сүзсез генә елмайды.

Чыннан да, бу жыр кайчан тугандыр, ничәмә буын кешесе — кемнәр генә жырламагандыр. Аның турында сүз дә күп. Бер заман Ык буендагы бер типтәр бае Бөржән ыруыннан юрга сатып ала. Бу толпар гажәп сылу мал була: ялы ефәктәй, муены биек, тар бөөр, карчыга борынлы, басып торышы да без кебек. Байның бердәнбер кызы бу атны нык ярата, атасыннан үзенә бирүен үтенә. Ата кеше дә аның теләген кире какмый. Башта кыз Кара юргага менеп, үз кешеләре тирәсендә йөри. Тора-бара ул, тәмам ияләшөп беткәч, үзенекеләрдән аерылып, ераккарак китә. Елгыр толпарга шул гына кирәк тә, өстендәге сылуны төшермичә, күп сулар, күп урманнар аша үз өеренә качып кайта. Менә шунда Бөржән егете белән Ык суы кызы очраша, бер-беренә гашыйк була. Шуңа күрә «Кара юрга» жырын һәркем үзенекә итеп, үз нәселенә бәйлә сөйли. Чыннан да, бу изге моң кайсы гына егетне уйга салмагандыр да, нинди генә кызны сикерләмәгәндер.

Үтәбай, Кара юрга турында сөйләп, үзе дә жинелчә бер жылкену белән күңелендәген әйтә салды:

— Их-ма!.. Борынгыны юк-юк та әле искә төшерәбез, бездән соң калган буын — шушы олан кебекләр аны онытмас микән? Жирнең кысылуы адәм баласының мохитен тарайтып кына калмый, хәтерен дә кыскарта.

— И, атасы, баш-түбәндә чал, нигә шулай пәйгамбәрлек кыласың?!

— Син, сылуым, тел өстенә тел үстөрмә. Үзәң беләсәң, гомеремдә буш сүз сөймәдем. Бусы да хак: авыл тора-бара жырсыз-моңсыз калачак!.. Монарчы Әхмәй бу кадәрәсен уйлаганы юк иде. Тезгенне карт каты тотта: алдагы көннәрдә авыл жырсыз-моңсыз калачак!.. Мондый сүзгә авыз туты-

рып әйтү хөкүмәт каршында йөгәнсезләнү түгелме? Карчыгы да юкка чәпчеми. Кем-кем, Әхмәй моны үз башыннан кичергән кеше. Саклык тойгысы аның тиктормас телен ярыйсы нык бәйләгән иде.

Бу хакта Әхмәй дә жәелеп сөйләшәргә теләмәгәч, Үтәбай үзеннән-үзе сүрелде. Табынны каракошның кара шөүләсе каплагандай булды. Әмма моны хужа буларак Үтәбай да, кунак сыйфатындагы Әхмәй дә үзара сизмәмешкә салышты. Иртәгесен Әхмәй, Кара юрга нәселеннән токымлы мал килешеп, аны Арыслан белән икәү Тау-Иленә алып кайтып китте...

Әгәр дә авылда нәсел айгырына бәйле уйламаган-көтмәгән бәла килеп чыкмаса, Коләхмәт карт олыгаймыш көнендә Бөржәнне бүген килеп, бәлки, хәтергә дә алмас иде. Шул вакытта, үзәге өзелер чиктә иләрәп, гомерендә икенче мәртәбә елады ул. Шуннан соң Коләхмәт карт, рәнжүдән күңеле катып, күзләрен беркайчан яшыкка чылатмады. Хыялындагы толпарлары да, Тау-Иленең һиммәтле тауларын тарсынгандай, мәңгелеккә югалды.

Бу хәл Бөржәннән кайтып, байтак көннәр үткәч, кыш урталары тирәсендә булды. Тычкан сыртлы коланы Арыслан да охшатты. Атлар аранындагы аерым келәттә юрга белән көн дә булышты. Дәрәс, баштарак айгыр аны якын жибәрмәде, типченде. Күпмедер вакыттан соң Арыслан ашарына, эчәрәнә биреп, аны үзенә ияләштерде. Тора-бара өсләрен кыргычларга, озын ялларын тарарга да үрелә башлады. Шулай да Арыслан моңа гына канәгатьләнмәде.

— Кайчан ияргә өйрәтәбез, кайчан? — дип ул әледән-әле әтисен талкыды.

Бер көнне Әхмәй келәттәге айгырны аранның алгы ягына алып чыкты. Каеш йөгәнле кола, бакыр күзләрен алартып, аны янәшәсендә — кар өстендә буран уйнатып йөртте. Житмәсә, үзе алгы аяклары белән үрә ыргыды, арт санын чөеп тибенде, тимер авызлыгын туктаусыз чәйнәде. Хәтта Әхмәй, Дүсәлимгә ияреп, Туймазыдагы райсовет председателе белән НКВД кешесе килеп туктаганны да шөйләмәде.

Ә Арыслан ят кеше алдында әтисенең оятка калуын теләмәде, шундагы ир-атка томырылып карады, аларның һәрберсе йөзәндә борчулы, өметсез шөүлә күрдә, тик берни аңламады, аннары коланы чак-чак тыеп килгән әтисе каршысына йөгәрде.

— Каяла үзем, үзем!..

Әхмәй аны төшенмәде, баласытып, янтыгы белән читкә этәрде, бары култык астыннан ат өстенә аның сикергәнән күргәч кенә сизенде, әмма соңлады, каеш тезген кулыннан ычкынды.

Барчасы бер сулышта «аһ!» итте. Әхмәй дә артына утырды. Бары тик Дүсәлим янындагы Туймазыдан килгән икәүнең генә исе китмәде.

Кола толпар, жир өстендәге ап-ак юка карны туздырып, Батырай түбәсенә карап очты. Арыслан исә ат жылкәсенә чат ябышкан кара кеш сыман иде. Әнә кола, ап-ак өермә булып, Батырай түбәсендә бөтерелде дә, каш белән күз арасында гаеп булды. Әхмәй, аягүрә басып, берәз карап торды, берни күрмәгәч, күңеле ярсынып, ир-ат янына килде. Шунда кола айгыр Киләннәр тавы сыртында пәйда булды, тик ул анда да озак тормады, тагын югалды. Туймазыдан килгәннәрнең берсе — НКВД кешесе, бармак белән сәер генә ымлап, Әхмәйне ир-аттан кырыйгарак чакырып алды. Шул вакыт кола толпар Торымтауның ап-ак итәгендә күрәнде. Бу юлы ул кар өермәсә дә өерелдермәде, каш белән күз арасында да гаеп булмады. Ә ат өстендәге Арыслан исә Тау-Иленең Батырай батыры төсле иде.

Түбәндә аны, атлар араны алдында: «Ай, толпарына күрә алпары!..» — дип ник берсе шатланып — мактап каршы алсын. Һәммәсенә йөзә каралган, сөмсәре коелган иде. Кара, Дүсәлим абзыйсы да бөтенләй бүтән, хәтта күз карашлары үзәнеке түгел.

(Дәвам киләсе сәндә.)

ШИГЪРИЯТ

Эдуард Мостафин

Ятырша

Рәсәм Рәис Шәһи.

Үзләрендә булган тарихи чыганаclar белән ярдәм
иткән Татарстан Фәннәр академиясе фәнни хезмәт-
кәре Сәлим Гыйләҗетдиновка һәм Югары Карыш
авылы укытучысы Наил абый Хәҗиевга олы рәх-
мәтемне белдерәм.

(Поэма)

БАТЫРША МОНОЛОГЫ

Унике көн кистем богауларны,
Сулыш алды аяк-кулларым.
Арбамнан бер каерылып баксам,
Әллә кая бара юлларым.
Исәбе юк икән олауларның,
Драгуннар шәп-шәп атларда.
Жае чыгып, кача-нитә калсам,
Көчем житәр микән атларга.
Йа Ходаем, үзең ярдәмгә кил,
Тәкъдиремне сиңа тапшырам!
Ай югалып, дөм караңгы төшкәч,
Аяк белән жирне капшадым.
Сизмәделәр явыз кяферләр дә,
Чабып киттем, кайсы тарафка?
Болай житез кача алмагандыр,
Зур явызлык кылган карак та.
Ярсып чаптым тыным кысылганчы,
Атлый алмаганчы адым да.
Әй, Тәңрем, сиңең каргышыңмы?
Бер күл пәйда булды алдымда.
«Бу күл миңа Алла сынавыдыр»,—
Дигән уйлар килде башыма.
Богауларсыз мин бармакчы идем
Патша хәзрәтләре каршына.
Баш очымда козгын очып йөрде,
Карга каркылдады янымда.
Таң сызылып, сәер кояш чыкты,
Булган кебек кара янгында.
Корьән тотып әйтәм, кояш шундый
Кызгылт-кара иде,—шом басты.
Жир чайкалып тетрәгәндәй булды,
Котым чыгып, батырлык качты.
Ни гөнаһым, сиңең алда, Раббым!
Күрмисеңме безнең хәлләрне?
Туган илдә этләр мыскыл итә.
Мәчетләрне, мәхәлләләрне.
Падишаның залим димим һич тә.
Бәлки гаделдер ул, Тәңре.
Үзе куеныннан да китмәгән,
Гомер безгә килеп житмәгән
Гаделлекнең нинди кадере.
Динебездән чыгарырга, диеп,
Янараллар, башка түрәләр,
Мөнәфикъ старшиналар белән
Төрле хәйләләрен үрәләр.
Бер дәүләтнең халкы белән уйнап,
Үзе шунда золымлык кылган
Йорт мантымас, ул мәңгегә уңмас.
Безнең менә бәгырьләр тунган.
Бүгенгәчә әле мәрхәмәтнең
Тамганы юк тамчысы безгә.

Тик каһәр вә ләгънәт тамчылары
Гына тама гел өстебезгә.
Күк йөзәндә болыт кисәге бар:
Шуннан көн-төн яңгырлар ява.
Сусаганны ничек басалсын, ди.
Ул ут бөрки — мәчетләр яна.
Тора-бара шушы кара болыт,
Ташларын да яудыра башлар.
Үз аебыз тәгәрәп төшәр дә
Жиребезне каплар бу ташлар.

ХАТИРӘ ЯҢАРТУ

Ничек, кайчан башланды соң әле
Безнең кара, каһәрле тарих?
Хаклык дөгъва итеп кардәшләрем,
Иман белән кайларга барыйк?
Явыз Иван заманыннан бирле
Тынычлык юк безнең халыкка.
Кая булып беттеләр соң безнең
Ут уйнаткан батыр алыплар?
Тумадымы бездә Жансәетләр¹,
Жангалиләр², Карачуралар³,
Тирсә батырлары...⁴
Күпме алар,
Халкымның бу кара чорыннан.
Мал-мөлкәтен саклап калыр өчен
Чукунырлар мөртәт морзалар.
Карамзиннар⁵, Державиннар⁶ булып
Китәчәкләр алар бер заман.
Басачаклар урыс данын яклап,
Яшәрәчәк татар чыгышын.
Лексей Иванович Тевкелевлар⁷
Йөрер татар башын чабышып.
Чукунырга теләп үтенәчәк
Йосыф Аллаголов кебекләр.
Зур булса да дингез, яр кырыен
Сарып ала икән күбекләр.
Әйе, күптән сатлык жаннар чоры.
Алар ярдәмендә төзелгән
Русия дигән империя...
Татар тамырлары өзелә.
Йа Хода!
Үзе динен саткан — халкын саткан,
Бер баш игән — мәңге баш игән.
Ул хаиннар башын орган чакта,
Яньчелеп кала хәтта таш идән.

* * *

Русиягә берәр афәт килсә,
Татар кирәк, мәгълүм бу хакта.

Кырылсыннар шунда басурманнар —
 Барсын татар беренче сафта.
 Татар кирәк чакта татарчалап
 Бастырыла башлый манифест.
 «Туган ил»гә дошман янаганда
 Ташып торсын, ягъни, милли хис.
 Татар иң беренче башын сала,
 Татар соңгы булып чигенә.
 Урыс «батырлары» исемнәре
 Тарих битләренә чигелә.
 Ә аннан соң...
 Эшче көчләр кирәк.
 Гололобий татар чирүе
 Урман киссен, йорт төзесен безгә,
 Камыт кисен — шул бит иреге.
 Уны тулган татар балалары
 Денщик хезмәтенә алына.
 Болай алар тизрәк урыслашыр...
 Сабий илен, телен сагына...
 Котырына Канашевичлары⁸ —
 Үксеп яна изге мәчетләр.
 Урамда тотып чукындыралар,
 Өйгә кереп... Салкын базга салып.
 Һәр чат саен тора чит этләр.
 Суырлар безнең жилекләренә,
 Канны эчә килгән килмешәк.
 Телне бутап тамырны кисәләр.
 Ә куштаннар һәрчак килешә.
 Дин нигә дә милләт, тел нәрсәгә,
 Үзләренә корсагы тулсын.
 Кичә дә шул, бүген дә шул алар —
 Тик урыны, башы сау булсын.
 Зиратларда ташлар куптарылып
 Нигеземә ята чиркәүнең
 Нигезендә, димәк, мәселманлык.
 ...Хәтер генә яши чирканып.

ЛУКА КАНАШЕВИЧ МОНОЛОГЫ

Нинди фанатиклар бу татарлар.
 Тәре үпсәләр соң ни булган?
 Баш та, мал да исән калыр иде.
 Ә болай бит бар да югалган.
 О, боже!
 Бу нинди кыргый халык?
 Аракы да эчә белми бит.
 Изге дунгыз ана хәрәм, имеш.
 Ашый, күрчә, нинди шакшы ит.
 Сасы елки итен мактый-мактый
 Табынына куя хөрмәтләр. .
 Күрсәтермен сезгә, кабахәтләр.
 Чукунырсыз, небось, күмәкләп.
 Яндырырга барлык мәчетләрен,
 Мәдрәсәсен, китабын бергә.
 Муллаларын ябып черетергә,
 Юк, тереләй күмәргә жиргә!
 Зиратларын сөрәп тигезләргә,
 Чиркәү нигезенә — ташларын.
 Нигезенә аның, кирәк булса,
 Кызганмабыз такыр башларын.
 Жәлмени ул тавык милә башлар,
 Алла йорты өчен бик кулай.
 Бүгеннән соң долой Ислам, Нури —
 Иртәгәдән Иван, Николай.

Бары тәре, изге тәре генә
 Балкып янар дөнья күгендә.
 Нинди көкрә ай тора әле
 Бик биектә, әнә тегендә.
 Төшерергә һәм ватарга айны!
 ...Кинәт кенә яшен чатнады.
 Утлы камчы, шунда чак-чак башын
 Ярмый калды изге атаның.
 Дер селкендә дөнья, тетрәде күк
 Әллә кайдан чыккан болыттан.
 Күрәсендер, Канашевич күктә
 Илаһи көч барын оныткан.
 Бар икән шул, бар ул андый көчләр
 Күктә генә түгел жирдә дә.
 Андый көч ул — кеше, хаклык өчен
 Тәңре белән сала жирәбә.

БАТЫРШАНЫҢ УЕ

Әйткән идем кыргыз-кайсагына,
 Башкортына, типтәр, мишәргә.
 «Инде төмам кяфер йотканчы», — дип,
 Беләсезме нәмә эшләргә.
 Берләшергә кирәк мәселманнар.
 Ә сез көн-төн ызгыш-талашта.
 Күрдегезме инде, кылганыгыз
 Сукуыр бер тиен тормас табышта.
 Сез карт дунгыз Котломбәт морзалар,
 Неплюевлар⁹ биргән сөяккә
 алдандыгыз.
 Көкрә каенга ук
 Куйды алар сезне сөяп тә.
 Башкорт белән казакъ ыруларын
 Бер-берсенә алар, юккамы,
 Котыртты да читтән күзәттеләр.
 Кан сизенгән ерткыч йокламый.
 Алты йөз сум жалуниега
 Сатылган ич
 Кыргыз-кайсак ханы Нурали.
 Калмыкны да өстерә кайсакка.
 Неплюев, ул, беләп боргалый.
 Барына да хатны татарчалап
 Яздыра да
 Аннан юри бутапшырып бирә
 Бер-беренә дошман якларга.
 Шулай арага ут йөгәрә.
 Нәкъ аларча, алар теләгәнчә
 Килеп чыкты шушы тамаша.
 Мәселманнар нишләделәр, Тәңрем?
 Бер дин, бер кан халкы талаша.
 Барыбыз да әзер идек яуга:
 Нугай юлы, Гәйнә, Каргалы.
 Казан ягы Исмәгыйль дә килде...
 Әллә Алла үзе каргады.

Ашыкты шул Бөржән башкортлары —
 Брагинга¹⁰ тәкатъ калмагач.
 Түрәләр дә: «Башка борчымаслар», —
 диеп, ничә кабат алдагач.
 Асылташлар эзлим, диеп, кяфер
 Хатын-кызлар көчләп йөрегән.
 Ире диеп, атасы дип тормый,
 мир алдында.
 Төмам азып, шашып өлгергән.

Мал гына аз, жир генә аз ана.
 Кяферләрнен нәфесе туймас.
 Тәнендә жан булган нинди адәм,
 Шундый мәсхәрәгә чик куймас.
 Талкач күле¹¹ төпләрендә бер көн
 Эзләгән тапкан Брагин.
 (Кем батырган? Явыз тәкъдире шул.)
 Йә Сәеттер, бәлкәм Ибраһим?..
 Болай гына хаклык яулап булмас,
 Брагиннар Рәчәй тулы бит.
 Үз иманын байрак итеп, бердәм
 Баскан халык кына олы бит.
 Исегезгә төшәр мөселманнар
 Төрә кидерсәләр муенга.
 Сары чәчле пәри сурәтендә
 Кяфер ояласа куенга.
 Исем-жисемен дә онытылып,
 Онытылып ата-бабаң да.
 Өстәләндә «шайтан суы» торыр,
 Чучка ите чыжлар табанда.
 Онытылып Болгар нигезебез,
 Урда даны, Казан йортыбыз.
 Шулай икән, инде бүгеннән үк
 Изге әләмнәрне ертыгыз.
 Мине саткан Яныш¹², Сөләйманнар...
 Татар милләтенә тап кына.
 Шундый сатлык адәм актыклары,
 Яшәп калыйм, диеп талпына.
 Яшәүме шул, урыс артын ялап,
 Як-ягына карап, шикләнеп.
 Кояш бату белән биш йозаклы
 Биккә куеп бар ишекләренә.

Минем бүген хәләл жефетем дә,
 Янымда юк балаларым да.
 Аларны да урыс зинданында
 Тоталардыр калаларында.
 Чирмеш урманнарында калдырып
 Киттем сезне жәмәгатьләрем.
 Күземнең караларын да
 Йөрәгем парәләрен,
 Күңел жәрәхәтләрен.
 Балаларыннан аерылган кош
 кебек жәеп кочак-канатны,
 Жирне кочып егылдым да кабат
 Торып бастым тезне канатып.
 Өмет белән күккә карап дәштем:
 Барча галәм халкының вә барча
 Милекнең малиге, икмәктер.
 Барча бәлаң нигъмәттер дә синен
 Бар кылган эшләрең хикмәттер.
 Миңа мондый бәла-казаларны
 Үзең биргәч нишлим, Ходаем.
 Барына да разый булып калам.
 Югалмасын бары дин, аем.

КЕШЕ ЖАНЫ

Кешеләрдә күптән пәйгамбәр дә
 Бер вакытта яши шайтан да.
 Үз жаныма икеләнеп карыйм,
 Ераклардан йөрәп кайтам да.
 Ни гаебе таңның йә Кояшның,
 Таң атканда сайрар кошларның

Үләргә дә, яшәргә дә хаклы
 Фырт кешен вә бар йолкышларын.
 Таң атканда ул туарга хаклы,
 Пәйгамбәр йә Иблис буламы.
 Ә хәзергә таңда тавыш биргән,
 Ул кемнелдер матур оланы.
 Кояшлар да, чиксез, күптер, бәлки
 Ә жиһанда Алла бер генә.
 Әй, син, көчек, берни күрмәгәндәй,
 Дөньясына төкер, өр генә.
 Синдә дә ул сыешып яшидер
 Пәйгамбәре белән Иблисе.
 Жаннарыбызны этләрдән башлап,
 Бар, әлбәттә, шәпләп илисе.
 Барыбыз да табигатькә бәйлә,
 Көчкә бәйлә Алла коллары.
 Шулай икән нигә кемнен озын,
 Кемнен кыска була куллары.
 Төрле-төрле була юллары.
 Миндә кайсы хакимлек итә соң:
 Шайтанымы, пәйгамбәреме?
 Иблисенә өстенлекләр биреп
 Пычратмадыммы мөнбәремне?
 Ә кайсы дин хаклы, кайсы дәрәс?
 Урыс сурәтләргә табына.
 Чирмеш урманнарын изге саный,
 Ә тормышта бар да абына.
 Авыр чакта татар күккә карый,
 Күктә булган көчкә табына.
 Әйтерсен лә үзе күктән төшкән,
 Бабалары рухын сагына.
 Юккамыни ислам байрагында
 Ярымай да, йолдыз сурәте.
 Шул байракны Рейхстагга кадарга
 Житәр иде татар жөрәте.
 Кадаган бит татардан Заһитов,
 Операторны да кәтмиçә.
 Ә тасмада урыс, грузин калган.
 Тик,
 чын тарихка кереп китмиçә.
 Кадаган бит!
 Әй, син, тарих бигрәк шакшы үзең.
 Һәр битендә кан да явызлык.
 Бусы хаклык менә: халыкларга
 Яла яккан сатлык тарихчыга
 Кидерергә иде авызлык.

ЮЛ МӘСКӘҮГӘ ТАБА

Кул-аяклар кабат богауланды,
 Ирексездән күзгә яшь тулды.
 Бу гомердә эшнең яхшысымы,
 Яманымы икән еш булды.
 Сикәлтәле юллар бигрәк озын,
 Ялыктыргыч моңлы жыр сыман.
 Шушы юллардадыр көлү белән
 Бергә шатлык, шаян жыр сынган.
 Татар авылларын узган чакта,
 Күңел тетрәндергеч манзара.
 Мәчетләренң урынында кисәү,
 Кара жирдә ауный манара.
 Яңа чиркәү тора кураеп —
 Империянен бер терәге.
 Имеш халык үзе шуны сорый.

Ягъни,
Чукынганнарның шул теләге.
Ике-өчләп мәртәт куркак жаннар
Чукынганнар кызыгып акчага...
Тирә-якта урман тулы качкын —
Баш бирмәгән татар яу чаба.
Яу чаба ул һаман ирек даулап,
Тәрә бумаганда иманын.
Каян белсен халык, как арбада
Озатканын бунтарь имамын.
Питер каласына юллар озын,
Богау кисә аяк-кулларны...
Батыршаның юлын кабатларлар
Мулла Морат, Аит Уразмәтов
кебек иң чын татар уллары.
Богауларга, төрмәләргә бай ул
Россия дигән империя.
Бәхетсез ил гомер күрәлмәгән
Башлы хужа, юньле бер ия.
Төрмәләре анын төгәл эшли,
Хужалары чиксез законлы.
Шул законны төгәл үтәгәнгә,
Барында да гөнаһ — кул канлы.
Шаярырга яраталар алар,
Чит тормышлар, язмышлар белән.
Россиянең чиксез төрмәсендә
Күпме кеше үлгән? Кем белгән!
Безнең президентны да Мәскәүгә
Озатмакчылар ди, читлектә.
Зур бер түрә шулай ычкындырган.
Барып чыкмас брат киртек тә.

...Юл буенда трактирлары көтеп
Ала капрал, драгун, казакны.
Хужалары шундый исерек илдә
Иман югалтуың озакмы.
Мари урманнарын узган чакта,
Мәжүсиләр йөри тинтерәп,
Урманнарда табыну тыелган.
Һәркемгә дә
Тик үзенә кулай дин кирәк.
Бик күпләрнең, димәк, муеннарын
Кыса икән әле төреләр.
Табынганын тыя икән тиран,
Үлгән изгеләр дә терелер.

Алда Мәскәү, Рус дәүләтенен
Борынгы бер изге мәркәзе.
Патша белән ярыша алырлык
Бу каланың шактый кенәзе.
Мәскәү гөрли, кыңгыраулар суга,
Көн дә бәйрәм инде чиркәүдә.
Чиркәү белән берни ярышалмас
Башка динне суеп чикләүдә.
Гөмбәзләре бары да алтыннан,
Төреләрдән күк тә күренми.
Тәрә баскан айлар чалкан ята —
Христианның үче сүрелми!
Чиркәүендә генә булса да ул,
Динем өстен, диеп, әйтмәкче.
Шул тәрәсен тотып бар дөньясын
Үз диненең колы итмәкче.
Карга көтүедәй төреләре
Күнелләргә кара шом сала.

Менә нинди, гомер ирек биргән
Элеккеге канлы башкала.
Мәскәү тулы кабак, фәхишәләр...
Кая монда хаклык тавышы.
Шушы мәхшәргәме китеп бара,
Империянең зур табышы?
Менә ничек талый болар безне,
Падишаның үз исеменнән.
Әйе, чынлап торып уйлаганда,
Хакыйкәт жиле исми моннан.
Явыз Иван варислары көн-төн
Типтерәләр бер дә айнымый.
Кулдан килсә Мәскәү күгеннән
Алыр идем газиз айны мин.
Болай, Рәчәй, бик озакка бармас
Куәтең дә, байлык, малың да.
Шушы хакта мин әйтергә тиеш
Падишаның үзе алдында.

...Ай күргәндер, бәлки, урамнарда
Биегәннән татар атынын...
Әй, Батырша!
Син белмисең инде.
Мәскәү төрмәсендә иза чигә
Балаларың, газиз хатының.
Баһадиршаһ гомер белә алмас
Жәмәгәтьләренең тәкъдирен.
Тәмам өмет өзгән Зөлхәбирә
Урысчалап әйтер тәкбирен.
Зинданнардан исән чыгар өчен
Ул Мария дигән ат алып.
Кызы Зөләйха Наталья булып
Гомерлеккә чит диндә калып.
Үз диненә кире кайтмасын, дип,
Монастырьга бикләп тотарлар...
...Мәскәү тикле Мәскәүендә дә
Бик күбәеп китте татарлар.
Ирек бир син татаринга, бүген
Чал Мәскәүдә сыза кубызда.
Болай булса, урыс кешесенә
Эшләр килмәс микән тыгызга.
Әнә, татар ничек сату итә.
Алдамый да, алданмый да һич.
Сәүдәгәрләре дә Азиянен
Базарларын басып килә ич!
Уйнар әле, жырлар әле татар.
Мәскәүдә дә, Питерында да.
Татар каны кайнап чыгар бер чак,
Иванында, Петрында да.
Мәйданнарда, урамнарда чыгар...
Сөембикә эләр аен да.
Урысныңы гына булып калмас
Күкләр, урман, елга, каен да.
Үз чаманың белми жәелдең шул,
Бөек Рәчәй булып, кол итеп.
Халыкларны, аңны, ирекләрне
Син куймакчы идең көл итеп.
Күтәрелә ирек сөйгән халык —
Алып бара черек тәхетте.
«Жәннәт» дигән бу империянең
Күптән әзер инде ләхетте.

Империянең кысасында да
Туган илем, Ватаным, диеп.

Күпме тапкыр татар башын салган,
Күпләр калган чакта иелеп.
Татар жирендә качып ятканнар
Артык кызыл Бедный, Кумачлар...
Кан койганда Кутуй, Кәрим. Баян...
Алар ашап яткан күмәчләр.

Син үч саклый белмисең шул халкым.
Суларыңда бар да коенган.
Сине эт, дип сүккән Цветаева,
Авыр чакта,
Татарларга килеп сыенган.

МӘСКӘУ БЕЛӘН ХУШЛАШУ

Сау бул Мәскәү. Йодрыкларың саллы,
Камчыларың уттай кыздырды.
Чын йөзеңне күрсәттең, хакыйкать,
Көткәнемнән күпкә уздырдың,
...Петербург, ниләр күрсәтерсең,
Ниләр хәзерләдең тәкъдиргә?
Алла көчен тоеп яшәргә дип,
Килгән идем бит мин бу жиргә.
Нишләп әле минем халкыма гел
Зур казалар төште ишелеп.
Әллә Бөек Күктә безнең өчен
Бар сәальләр беткән чишелеп.
Алла каргаганмы?
Булыр, булыр...
Кайсы халык,
Йөз чөергән үз исеменнән?!
Татар түгел, имеш, безнең кавем.
Янәсе,
Килә вәхши, кыргый исе моннан.
Бу юлы да кяфер буташтыра,
Тарихчылар, елъязма алдый.
«Сезнең халык вәхши. Кил, чукин да
Православиебездә кал», — ди.
Монгол белән бер туганнар, имеш,
Безнең нәсел-ыруның башы.
Халкым минем болгар, кыпчак булган —
Жирдә затлы бер йөзек кашы.
Аның даны Урда, Бөек Болгар,
Ислам дине белән бәйләнгән.
Ә исеме тарих теләгәнчә
Шанлы татар булып әйләнгән.
Татар-монгол... Нинди уйдырма бу,
Кемгә кирәк мондый каралык.
Ничә гасыр яман атны сатып,
Урыс үзе бетте каралып.
Кулик кыры үзе бар да кебек,
Уйлап табу нигә сугышны.
Шуңа кадәр түгелме соң инде
Ачылып киткән урыс сулышы.
Чиркәүләре гөрләп эшләгәннәр,
Кыңгырау каккан мактап татарны.
Белгәнме соң безнең «өлкән туган»
Шул заманда чәчәк атарын.
Дәүләтләрен татар төзеп биргән,
Татар аның чиген саклаган.
Көнбатыштан дошман килгән чакта,
Иң беренче атка атланган...

Ә хәзер без явыз, кыргый халык,
Мескен кавем, надан, сәләмә...
Сәрхүш «туган» кулын суза икән,
Бер чакта да алма сәламен.
Айныгач ул барыбер үкенәчәк
«Поганийга кулны бирдем», — дип.
Кем кемгә бит, иманыбыз чиста,
Житәрлек лә бездә түзем, ип.
Жириновскийдай адәм актыгы,
Жыеп татар белән башкортны
Монголиягә олактырмакчы.
Анда сифилис, бет, ит кортлы.
Әй, син жир бит, сасы дунгыз заты,
Мунчага бар, чабын айнырсың.
Исең бетәр, бетәң булса бетәң...
Ярдәм итә кайчак кайнар су.
Уйлар, уйлар... Аның очы кайда
Вә ахыры бетәр кайларда?..
Яланаяк балачакка кайтып,
Йөрергә иде тугайларда.
Жилдерергә Карыш болынында,
Урманында ятып аунарга...
Янә шулай яшәп булмасмы, дип,
Чыккан идек тинсез яуларга.
Бүген, әнә атлар жилдерәләр
Петербург тарафларына.
Анда язмыш ни әзерли икән?
Зиһенемне таратма гына!

МӘСКӘУ — ПЕТЕРБУРГ

Каршы алчы гадел тоткыныңны
Томанлы, томаулы башкала.
Монда сине йә шөһрәт көтә
Яки бөтенләйгә баш кала.
Тоткыннарда шөһрәт бик билгеле,
Юл барганда күрдә Батырша.
Бергә күтәрелгән көрәштәшләр
Берсен-берсе ничек батырыша.
Яла яга алар бер-берсенә,
Имеш, аны кемдер котырткан.
Падишага каршы өстергән дә
Төп башына гына утырткан.
Менә хаклык, менә чын дәрәслек,
Башка тай типкәндә үкенү.
Муеннарда элмәк салган чакта:
«Балам хакына!» — дип үкерү.
Ә моңарча нәрсә уйлаган соң
Кеше атлы шул жан иясе.
Сасы кочагында яткан чакта,
Хужаның затлы жариясе.
Аңладымы икән мескен бәндә,
Нәрсә кирәклеген үзенә.
Ирек төшенчәсе оймак булып
Күренгәндер, бәлки, күзенә.
Ә хәзергә ирек бер татлы төш,
Күктәге кош, искән жил генә.
Ирек дигән авыр йөкне бергә
Күтәрергә кирәк ил белән.
Халык белән дөгъваларга кирәк,
Төшенчәсен түгел, ә төшен.
Бер кемгә дә бәйлә булмаенча

Ничек яшәр икән бар кешә?
 Әллә инде камчылауга гына
 Күнеккәнме Рәчәй кешесе.
 Рәхмәт, әле, империясендә
 Бетмәгән Батырша ишесе.
 Ирек даулап Ирек мәйданында
 Ач утырды Зәки, Фәүзия,
 Мәхмүди һәм Әхмәтжановлар,
 Газинур һәм Әхәт. Алар да бит
 Гап-гадиләр, түгел әүлия.
 Аларга да бары ләгънәт кенә
 Явып торды жыен мәртәттән.
 Ач мулланы да талап киттеләр
 Совет каршысында, бер шәптән.
 Милләт егетләрен кыйнадылар
 «Азатлык!» дип аваз салганга.
 Рәчәй читлегендә кем ышансын
 Демократия дигән ялганга.
 Вәгдәләре, ай-һай, мулдан иде
 Хәсрәт демократның, тамаша!
 Демократлар төзегән «жәннәттә»
 Баш әйләнә, күзләр камаша.
 Ачлыктанмы, алданганлыктанмы
 Ачуым зур буш куякларга.
 Буш шешә дә табып булмый хәзер,
 Без сайраган тал-куякларда.
 Батыршалар заманында, хәер,
 Хәлләр башкачарак булгандыр.
 Анда дин — ышаныч, иман — тотка.
 Безнең тормыш төмам болганды.
 ... һәм Батырша тоткын кебек түгел,
 Үз халкының Вәкиледәй тота үз-үзен.
 Ул әйтергә тиеш падишага,
 Чынбарлыктан торган бар сүзен...
 ... Тик дөбердәп кенә калды артта
 Сөякләрдән калыккан мәркәз.
 Кансыз Петр үзе дә монда
 Яшәп караган диләр бик өз.
 Бәхетсез син, каргалган син кала.
 Каргыш булып төшә күз яше
 Ничә тапкыр сине туфан басты...
 Табигатьнең, хәер, үз эше.
 Вәхиш идеяләр синдә туган,
 Кан күп күргән урам-чатларың.
 Еракларга кул сузган тиранны
 Кая жилдермәкче чаптарың?
 Кала белән кальга арасында
 Юллар чокырлы да чакырлы.
 Татар улы, Баһадиршаһ мулла,
 Нинди язмыш бире чакырды?
 Патшаларда сиңең кайгыңмыни,
 Күңел ачу кирәк аларга.
 Мирдән талап, йолкып алган байлык
 Житми кала көнлек балларга.
 Сиңең язмыш күптән хәл ителгән —
 Гомерлектә төрмә, тоткынлык.
 Күпме тапкыр инде тәкъдирләрең
 Тираннарга ялгыш оттырдык.

ШЛИССЕЛЬБУРГ КАЛЬГАСЫНДА

Кара кайгы булып басып тора
 Ачык кала — Шлиссельбург үзе.

Тоткыннары белән һәрвакытта сакта,
 Русиянең төньяктагы күзе.
 Данлы кальга, шомлы, серле төрмә.
 Кандаалар, күселәр тулы.
 Тышкы якта дулкын шавы гына,
 Тоткыннарның киселгән юлы.
 Шведлар да монда хужа булган.
 Чикләвекне Петр ватканчы.
 (Кальга «Чикләвек» атауында бит.)
 Тирә-юнь су, бозлар катканчы.
 Кемнәрнең рухлары йөри икән
 Төңнәр бус, йокы бирмичә.
 Петр хатыны да яткан зиндан,
 Алтынчы Иван монда зар эчә.
 Бәлки күрше камерада гына
 Ятадыр ул бәхетсез патша.
 Патшалар да чери төрмәдә, дин.
 Нинди уйлар килмәс баш катса.
 Димәк, ярамаган эш кылгандыр,
 Ягъни кемгәдер бер киртәдер.
 Нәсел жебе белән кемнәрнендер
 Борынына, бәлки, чиртәдер.
 Алар эше, алар бүлешсеннәр
 Тажларын да, тәхетләрен дә.
 Ләкин
 Төкердем мин андыйларның
 Канга баткан бәхетләренә.
 ... Бишенче ел патшага хат яза,
 Моң-зарларын теркәп кәгазьгә.
 Уй-фикерен әйтеп бирер иде,
 Кемне чакырсын соң вәгазьгә.
 Бу күселәр нинди диндә икән?
 Аларгамы инде укырга.
 Нәсаралар кебек бик усаллар,
 Боларыннан кирәк куркырга.
 Ямьсез уйлар килә, төшләр керә,
 Акыл ягы әллә сакты.
 Булмас,
 Кичә генә бер көферне
 Лөзүм лөгәтәй әйтеп мин ектым.
 Кемне дигән әле жибәргәннәр
 Ахун дәрәжәлә кешегә.
 Динем буенча мәгълүмат сорап,
 Керәсем юк минем күршегә.
 Петр белән Павел сабурының
 Ключаре Ычтапан, имеш.
 Кем килер, дип, тагын баш ватканмын,
 Ә яныма бер ахмак килмеш.
 Әнә, ничек сукалый бит әле:
 Алар, имеш, өстен диндәләр.
 Бар икән шул бер Алланың сүзен
 Үз тарафка боручы бөндәләр.
 Ничек итеп дөгъваларга була
 Өстенлеген урыс диненең.
 Көчләп кысып чукуындырып килгәч
 Халыкларын ипсез иленең.
 Көчләп таккан дәрәс булаламы,
 Нинди өстенлегә исламнан?
 Почмаклары саен аллалары,
 Ә минем бер күктәге аллам.
 «Өстенлеген әйтеп күрсәтәлсәң,
 Динегезгә күчәм», — дидем мин.
 Ул чагында шайтан котырттымы,
 Алдар битлегендә идем мин.

Һәр диннең дә изге китаплары,
 Изге кануннары бар барын.
 Дин беркайчан начарлыкка дәшми.
 Адәм генә боза юлларын.
 Нәсаралар да бит
 Кеше белән кеше туган, диеп,
 Гамәлдә эшлиләр киресен.
 Һич тә мин дә кабул итәлмимен
 Ычтапаннан килгән тир исен.
 Ходайга шөкер, монда ятсам да
 Калдырган юк биш намазымны.
 Булдыралган кадәр тәһарәтле,
 Әйтә алмыйм тик азанымны.
 Тәңре үзе шундый тәкъдир кушкан,
 Ни эшләсәң адәм баласы.
 Таш капчыкта тере мәет булып
 Гомергәме инде каласы.
 Болай гына башны биреп булмас.
 Ә хатларым бар да жавапсыз.
 Туган халкым нинди хәлдә икән.
 Иштергә иде жавап сүз.
 Ачлык микән, муллык микән илдә,
 Корылыкмы, яңгырмы икән.
 Кибәннәрен болыннарға тезеп,
 Елның жиденче ае житкән.
 Житер дә ул вә узып та китәр.
 Көннәремне кемнәр урлыйлар?!
 Тоткын саклатканчы, бер эш бирсә...
 Хәер, монда иген урмыйлар.
 И-и-их!
 Бер селтәнәп саллы чалгы белән
 Карыш болыннарын урарга.
 И-и-их!
 Кыш килер бит, жылы житсен, диеп,
 Тугарылып утын турарга.
 Булмас инде, булмас, күрә алмам!
 Балаларны бигрәк сагынам.
 Зөлхәбирә, жаным, таш капчыкта
 Аллага вә сиңа табынам.
 Ә үзем бит Аллам бер генә, дип,
 Әйткән идем нәсаралегә.
 Кичер, Хо́да, жәмәгәтләрсез
 Хәлләр бигрәк начар әлегә.
 Түземлекнең чиге бетте кебек,
 Инаныч юк патшасына да.
 Чыдамлыкны болар әүвәл тәндә,
 Аннан килеп башта сынады.
 Акылыңнан язмаганмы диеп,
 Кире беткән татар имамы.
 Ключар беләр мине чәкештереп
 Сынадылар тагын иманны.
 Юк, сынмабыз, сынатмабыз, Тәңре.
 Безнең нәсел каты токымнан.
 Әллә күпме байлык, чиксез ирек
 Бирсәгез дә чүкмәм, чукинмам.
 Үлгәндә дә динем, кавемемә
 Тугрылыклы булып калырман.

Гүргә яткачтан да тыңгы бирми,
 Каныгызга мин тоз салырман.

Йә Ходаем, ярлыкагыл гөнаһларны.
 Түзмәдем дә түгел, бик күп түзем.
 Бу төнне язмышны кулга алып
 Хәл итәрмен ялгызым үзем.

Төн. Сакчы йокымсырый. Эт өрә.
 Ишек ачык нинди сәбәптән.
 Мин йә үле, йә ирекле булам
 Алла биргән шушы сәгатътән.
 Онытылып калган балта кулга
 Әллә каян килеп эләкте.
 Шушы төндә, Ходай ярдәм итсә,
 Мин өзәргә тиеш элмәкне.
 Уяулармы, йоклыйлармы икән?
 Сакчы дүртәү, патша этләре.
 Шулар инде бөөк Рәчәйнең
 Сынатмый торган бөркетләре.
 Нинди кыяга бит оялаган,
 Үгез ега алырдай ирләр.
 Аларны бит зарыгып көтәдер,
 Сөрелмичә яткан чи жирләр.
 Болар монда көн-төн көрттә уйнап,
 Эчеп-косып суза хезмәтен.
 Шөгыльләре саен әшәкелек,
 Әйтми калдырмыйлар бер матын.
 Юк, боларга яшәү, дөнья харам.
 Кичерерсәң шуңа, Ходаем.
 Балта кулда, инде бер кизәнәп
 Кайсысына башлап сугаем...
 Капрал Никитиннан башлыйк әле.
 Зуррак түрә, димәк, гөнаһ күп.
 Шулай икән, әйдә, дөмөгә бир.
 Туң балтаның йөзен башлап үп.
 Ярдәмгә кил, Аллам, мин башладым
 Соңгы тапкыр, соңгы алышны.
 Ә, Хомутов солдат! Син дә бер эт
 Хужасыннан һич тә калышмый.
 Башлар челпәрәмә... Әллә чүлмәк,
 Йә пыяла савыт уалды.
 Батырша кисәк тартышып куйды.
 Күз алдыннан,
 Чынбарлыкның йөзе югалды.
 Кулларына балта тоткан килеш
 Батырша да ауды идәнгә.
 Түзәлмәде йөрәк, туктап калды
 Падишаны күрәм дигәндә.
 Туктап калды йөрәк. Ярылдымы,
 Күтәрәлми жиңү шатлыгын.
 Әллә Ходай тугры мулласына
 Бирде куәтенен актыгын.
 Биш якта биш мәет төгәрәшә,
 Таш кальгага дулкын бәргәли...
 ... Авыр чакта төшкә Баһадиршаһ
 Шуңа заманнан килеп кергәли...

ИСКӘРМӘЛӘР

¹ *Жансәет* — 1553—1557 еллардагы восстаниеләр житәкчесе.

² *Жангали* — 1616—1619 ел крестьяннар хәрәкәте житәкчесе.

³ *Хәсән Карачурин* — Степан Разинның якин көрәштәше.

⁴ *Тирсә (хәзерге Әгерҗе районындагы авыл) батырлары* — 1742—1744 ел һәм 1764—1767 ел Тирсә крестьяннары восстание.

⁵ *Карамзин Николай Михайлович* — рус язучысы һәм тарихчысы, татар морзасы Караморза нәселеннән.

⁶ *Державин Гаврила Романович* — рус шагыйре һәм жәмәгать эшлеклесе, Әбрәхим морза нәселеннән.

⁷ *Тевкелев Алексей Иванович* — генерал-майор, чын исеме Котлуг-Мөхәммәд Мәмәшев.

⁸ *Лука Канашевич* — Казан архиепискобы, татарлар арасында христианлыкны тарату буенча иң реакцион дин өһеле.

⁹ *Неплюев И. И.* — Оренбург губернаторы, колонизатор.

¹⁰ *Брагин* — 1754 елда Башкорт якларына жибәрелгән тау-тикшерү экспедициясе начальнигы.

¹¹ *Талкач* — Башкортстандагы күл.

¹² *Яныш* — Карыш авылы.

Тышлыкның 4 битендә: **ШӘМАИЛ**

Мөккәдә басылган Коръән аятләре.

Ризаэддин бине Фәхреддин

سەلبىيەت ۋە ئەھل ۋە ھاكىد

**«ӘҺЛЕ ХӘЛ ВӘ ГАКЫД», ЯГЪНИ
АҢЛАШЫЛМАГАН НӘРСӘНЕ АЧЫКЛАУЧЫ
ҺӘМ СӨЙЛӘШЕП КИЛЕШҮ ТӨЗҮЧЕ КЕШЕЛӘР
НИНДИ ЖӘМӘГАТЬ?**

312. Бер кәгъбәгә юнәлгән, бер Коръәнне үзләренә изге иткән Мөхәммәдне (Ана Аллаһы Тәгаләнең хәер догасы һәм сәламе булсын!) туры юл күрсәтүче итеп таныган ислам жәмәгәте эчендә халыкларга яхшы эшләр белән әмер итү вә начар эшләрдән тыю, юк итү эшләре өсләренә тапшырылган бер жәмәгать булуы лязим. Дини, әхлакый, әдәби вә ижтимагый эшләр дә шул жәмәгать тарафыннан берләштерелгән, савап күрелеп карар бирелгән маддәләргә мөселманнарның итагать итүләре вә ярашулары тиешле. Болар ошбу эш белән мәшгульләр.

«Әһле хәл вә гақыд» дип шул жәмәгәткә әйтәләр. Коръән Кәрим телендә болар «өлел-әмер», ягъни «зур түрәләр» дип әйтеләдер.

سەلبىيەت ۋە ئەھل ۋە ھاكىد؟

313. «Әһле хәл вә гақыд» расулулла заманында башланып, ислам дөнъясында дәвам итте. Расулулла хәзрәтләре үзе дә ижтимагый вә мәдәни эшләрендә вә гомумән «вәхи» булмаган хосусларда болар кинәшләре белән гамәл дә кыла иде. Расулулланың хәлифәләре дә шул һәйәтне, ягъни миссияне сайлап куйдылар. Коръән Кәримне китап рәвешенә китереп жыңо да боларның мәслихәтләре белән булды. Гомумән, шәригатькә хилаф килми торган рәвештә хәл вә рәхәт уңаена күрә төзелә торган низамнар вә тәртипләр боларның хезмәтләре белән буладыр иде.

314. «Әһле хәл вә гақыд»ның хезмәте — үз заманында булган ислам жәмәгатен бер гақыйдәгә, ягъни иманга жыеп, ислам нигезләрен аңлатып, динне бозарга тырышучыларны туктату вә аларга юл бирмәү. Дини кагыйдәләрне үзгәртеп, арага аермалык салуны теләүчеләрне тыярга. Мөмкин кадәрле әсәрле вәгазьләр вә гыйльми куәтләр һәм гақыллы чаралар. Яхшы мөгамәләләр. Мөселманнарны бер максатка юнәлдерү вә туры юлга салу, һәртөрле дини шөбһәләрне хәл итү. Кирәк вакытта дингә вә дөнъяга мөнәсәбәтле кануннар төзү.

315. Иске заманнарда сузылып килгән сәбәпләрдән ислам дөнъясы бу көндә артык дәрәжәдә зәгыйфьләнде. Хәтта инде «ислам хөкүмәте» дин, дәрәжәдән дә түбәнгә төште. Әхлаклы милләтләрне йодрык, чукмар көче белән үзенә итагать иттереп тә шулар хисабына кәеф-сафа корып, симереп ятучы Европаның әмере астында вә васыятендә калды. Хәлбуки бу аксәяк кавем ошбу дәрәжәгә төшүгә лаек булмас иде. «Әһле хәл вә гақыд» өстендә булган вазифа бу милләтне әлегә залимнәр вә жәберләүчеләр әсирлегеннән котылдыру чараларын күрү вә ахырына барып чыгудыр.

316. «Әһле хәл вә гақыд» ислам дөнъясында бу көнгә кадәр ачыктан-ачык рәвештә дәвам итеп килде. Боларның юкка чыгачаклары хақында ачык дәлил китерүче барлык беленми. Бу көннән соң ачыктан-ачык рәвештә үз хезмәтләрендә булырлар. Вәгъдәле көннәргә килгәнгә кадәр вазифаларында дәвам итәрләр.

317. «Әһле хәл вә гақыд» һәйәте, ягъни миссиясе бу көнгә кадәр бары кимчеләкләрне тану ысулы белән генә дәвам итеп килде. Элек заманнарда булган хәлләр вә шартлар эчендә бу ысул ярыйдыр иде. Бу соң заманнарда фикерләрдә, әхлак вә иманнарда зур үзгәрешләр булганлыктан, моннан соң инде ислам жәмәгате тарафыннан рәсми рәвештә сайлап алу ысулы гамәлгә куелу тиешле. Сайлап алу ысулы нык вә нигезле булу өстенә, сайлап алу белән төзелгән һәйәтнең, ягъни миссиянең хезмәте нәтижәле вә карарлары да әсәрле, хезмәте дә дәвамлы буладыр. Шунның өчен дә моннан соң бу һәйәт, ягъни миссия гомерлек сайлану ысулы белән төгәен ителер. Әмма холкы, фигыйльләре бозылган әгъза һәйәттән чыгарылу кагыйдәсе белән дәвам иттерелергә кирәк.

318. «Әһле хәл вә гақыд»ның мәркәзе вә идарәсе дәрәс мәгънәсе белән «хөр» булган мәмләкәттә вә читләренең тәәсире булмаслык иркен бер өлкәдә дәвам итәргә, һичбер мәмләкәт вә хөкүмәт дәрәжәсенә иярмәскә тиеш. Әмма төркемнәрә һәр мәмләкәттә булуы мөмкин.

319. Һәрхәлдә, бу көннән башлап бөтен жир йөзәндәгә мөселманнар өчен «Әһле хәл вә гақыд» һәйәте тәртипкә яраклы сайланырга вә тәртипкә яраклы рәвештә дәвам иттерелергә тиеш. Мөселманнарны бер сүзгә жыңо вә башкаларга да сүзне ишеттерүнең бердәнбер юлы шул булачактыр.

320. «Әһле хәл вә гақыд» һәйәте мөселманнарның ошбу сыйфатларынан тәшкил ителергә тиешле: Коръән вә сөннәт гыйлеменнән хәбәрдар укымышлы галимнәр. Гарәп телендә осталыгы булган әдипләр. Фикъһе фәнендә, ислам дине белемендә вә дәлилләр белән аңлату ысулында киң мәгълүматлы мөжтәһидләр. Хокук фәнендә маһир остазлар. Кешеләрнең горефләре вә гадәтләре һәм дә үлекләренң хәлләре вә хасиятләре вә бәгъзе кавемнәрнең өстенлеккә ирешкән хәлләре белән таныш булган тәҗрибәле вә хәбәрдар затлар.

Монда телгә алынган камиллек берәм-берәм шәхесләрдән жыелмаса да, хәтта жыелу мөмкин күрелмәсә дә, һәйәттә шул камиллекләренң жыелуы мөмкин.

321. «Әһле хәл вә гақыд» тарафыннан бирелгән вә куәтенә кергән карарлар фәкыйһлар каршында «ижмагъ» исеме белән билгеле булып, Коръән белән сөннәт соңында шәргый хажәтләрдән санала. Мәгәр дә Коръән белән сөннәт һәр бабта хажәт булганнары хәлдә, «ижмагъ» иман вә гыйбадәткә башка булган ижтимагый вә мәдәни мөгамәләләрдә генә хажәт була.

(Дәвамь бар.)

Мен дә бер хәдис

(Мөхәммәд пәйгамбәрнең үгет-нәсихәтләре)

106. Байлык жыподан үзенне тый, Аллаһы Тәгалә үзенне яратыр. Башкалар кулындагы малга күзең кызмасын, шунда кешеләр дә сине яратыр.

107. Аллаһы Тәгаләдән чын-чынлап оялыгың, чөнки Ул сезнең алдыгыңга ризыкны ничек бүлгәләп куйса, әхлакны да нәкъ шулай ук күңелләрегезгә бүлгәләп салган.

108. Соңгы сәгатъ сукканын көтмә, алдан ук үлемгә әзерлән.

109. Аллаһы Тәгаләдән гелән сорап тор — Ул сине мохтажлыктан, мәшәкате күп, ә килере аз булган эштән, берәүлөргә жәбер китерүдән һәм үзенне жәберләнүдән сакласын.

110. Аллаһы Тәгаләдән гадәткә әверелеп китәрлек комсызлыктан үзенне саклавын, шәригать хәләл дип тапмаган нәрсәне башкаларга тәкъдим итүдән, кешене үзе өнәмәгән нәрсәгә ымсындырудан тыеп калуын сорагың.

111. Кешеләргә хажәтең күп төшмәсен, хәтта мисвәкъ (хуш исле махсус агачтан ясалган теш казыгыч) кебек әйберне дә кешедән сорап алырга язмасын.

112. Берәр нәрсәгә дин әһелләре фәтва (фатиха) бирсәләр дә вә ул хәтта мөфтинен үзеннән булса да, башта үз күңелен белән киңәш.

113. Дин кушканны хөрмәт итеп яшә, кешеләргә карата холкың яхшы булсын.

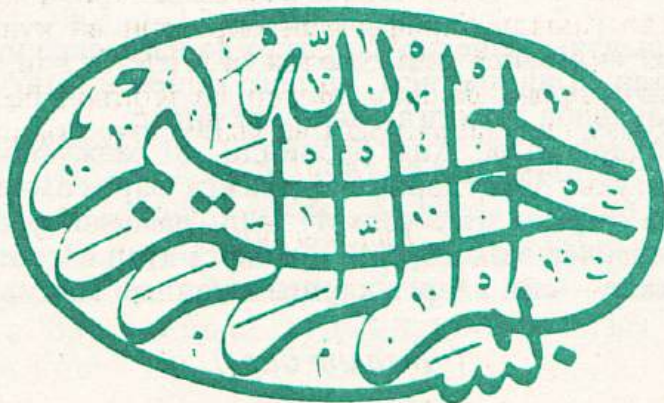
114. Әсирләргә карата һәрчак яхшы мөгамәләдә булыгың.

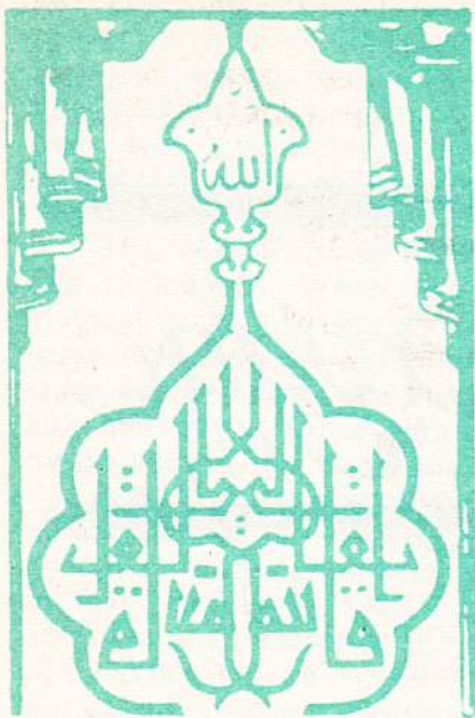
115. Гафу итә торган булыгың, шунда үзегезне дә гел гафу итәrlәр.

116. Йөзем кебек кенә бәләкәй башлы, үзе дә нәкъ шул йөзем кебек йомшак бер кара кол сезгә башлык итеп куелса, аңа карата итагатьле булыгың.

117. Шаһиншаһмын дип уйлаган адәмгә Аллаһы Тәгаләнең ачуы каты булыр, чөнки бөтен милек Алланыкыдыр.

118. Дөнъяда адәмнөргә иң каты газап китергән кеше ахирәттә Аллаһы Тәгалә тарафыннан иң каты жөза алачак.

119. Кыямәт көнөндә иң каты газәпкә тартылучы кеше — залимлыкта яманаты чыккан башлык булыр.

120. Адәмнәрнең яхшылыгына рәхмәтләр әйтүче кеше Аллаһы Тәгаләгә дә барыннан да күп шөкрәнә кылучы булып исәпләнәр.

121. Шагыйрьләр әйткән иң хак сүзләрнең иң дә хагы Ләбид исемле шагыйрь сүзедер: «Әй-йә, Алладан башка бөтен нәрсә ялган ул!»

122. Ахмактан саклан!

123. Биш шөгыйльне төп-төгәл үтәсәгез, жәннәткә керүгезгә бернинди шик калмый. Ә ул биш шарт түбөндөгедән гыйбарәт:

1. Мираска калдырылган малны бүлешкәндә бер-берегезне рәнжетмәгез.
2. Адәмнәргә карата инсафлы булыгыз.
3. Дошман белән сугышкан чакта куркаклык күрсәтмәгез.
4. Табышны үзара бүлешмәс борын аңа кул тыкмагыз.
5. Залимнәрдән изелгәннәрнең-кыерсытылганнарның хакын, көчлөүчедән көчсезнең хакын алыгыз.

124. Һәрбер башлыкка итагатьле бул. Һәр имам артыннан намаз укы. Сахәбәләремнән берәрсенә суга күрмә.

125. Кешеләргә аш бирегез, аларга изгелек теләп, яхшы сүзләр әйтегез.

126. Кытайга барып булса да гыйлем алыгыз, һөнәргә өйрәнгез — бу һәр мөселман кешесе өчен фарыз.

127. Бөтен изгелекне өммәтемдәге игелекле кешеләрдән үзегезгә үрнәк итеп алыгыз. Алар үрнәгендә үткән тормышыгыз күңелле дә, рәхәт тә булыр. Таш бәгырьле кешеләрдән яхшылык өмет итмәгез, чөнки аларга Алланың каһәре төшкән. И, Гали, Аллаһы Тәгалә изгелекне яратканда аңа лаеклы кешеләрен дә дөньяга китерде һәм бөтен изгелек сыйфатларын аларга сәндереп калдырды һәм, изгелек кылуны хуш күреп, кешеләр янына гел изгелек теләгәннәрне генә жибәрде. Бу инде барган жиргә су жибәргәндәй тәәсир итте. Нәкъ жирне су белән терелткәндәге кебек, изгелек әһелләрен дә изгелек теләүчеләр янына жибәреп, изгелекне гамәлгә ашырды.

Дөньяда изгелек кылучы кешеләр ахирәттә дә изгелеккә ирешүчеләр булыр.

128. Табылган малның иң чистасы, иң паге кешенен маңгай тире белән тапкан малыдыр һәм гадел сәүдәдән табылган хәләл акчадыр.

129. Аллага гыйбадәт кыл. Аңа бернинди дә мәжүсилек жибәрмә. Фарыз кылынган намазларны укы, зәкятләрне бир, хажга бар, гомәра (хажга бару вакытыннан башка барыла торган изге сәяхәт) кыл, рамазан уразасын тот, кешеләр синең үзең нинди изгелекләр эшләсә, син дә аларга атап изгелек кыл. Кешеләр сина нинди яманлык кылсалар — син аларга каршы яманлык кылма!

(Дәвамы бар.)

Хәләл һәм хәрам

Без «Мирас» журналын укучыларга 1992 елда Махачкала шәһәрндә гарәп теленнән рус теленә Заһир Арухов һәм Расул Гаджиев тарафыннан тәрҗемә ителеп басылган Йосыф әл-Кардавиниң «Ислам динендә хәләл һәм хәрам» дигән китабының татарчага тәрҗемәсен тәкъдим итәбез.

ХӘЛӘЛ ҺӘМ ХӘРАМДА ИСЛАМ ДИНЕНЕҢ НИГЕЗЛӘРЕ

1. Рөхсәт ителгәннең башлангычы.
2. Фәкать Аллаһы Тәгалә генә рөхсәт итә һәм тыя.
3. Рөхсәт ителгәнне тыю — гөнаһ.
4. Бозык һәм зарарлы нәрсәләргә тыю.
5. Хәләлне хәрам белән төгәлләмиләр.
6. Хәрамга илтүче нәрсә — үзе хәрам.
7. Тыелган әйберләрдә хәйләкәрлек.
8. Изге ниятләр һәм хәрам.
9. Шикле әйберләрдән ерак бул.
10. Хәрам — бөтен кешеләр өчен гөнаһ.
11. Тыюлар һәм зарурлык.

Ислам динендә хәләл һәм хәрам шәригать диненең унбер нигезендә төрлүгә салына. Хәзер аларны жентекләбрәк карыйк:

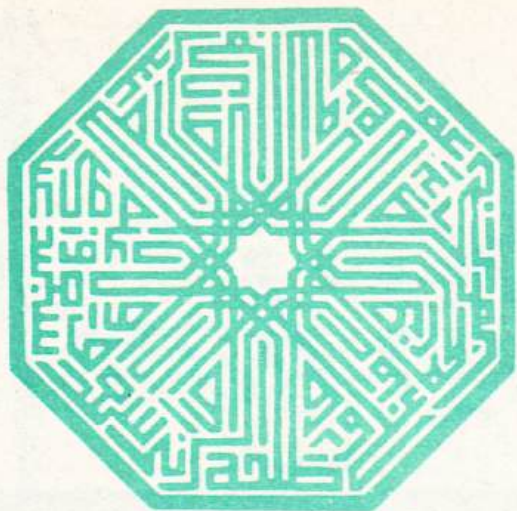
Беренче нигез — әйберләрнең башлангычы.

Әгәр әйберләр иң беренче булып кеше өчен Аллаһы Тәгалә тарафыннан барлыкка китереләләр икән, ул вакытта алар гөнаһсыз булалар. Әгәр моның киресе икән һәм аның өчен дәлилләр юк икән, ул вакытта алар гөнаһлы булалар. Галимнәр әйберләрнең беренчеллеге турында Коръән Кәрим сүзләренә нигезләнеп нәтиҗәләр ясыйлар: «Ул (Аллаһы Тәгалә) шулдыр ки, кайсы сезнең өчен жирдә барлык нәрсәне барлыкка китерде» («Бәкарә» сүрәсе, 29 аят).

«Һәм Ул сезгә күктәге булган нәрсәләргә һәм жирдә булган нәрсәләргә буйсындырды» («Әл-Җасия» сүрәсе, 13 аят).

«Аллаһы Тәгаләнең сезгә күкләрдә һәм жирдә булган нәрсәләргә буйсындырганын һәм сезгә Үзенең күзгә күренеп торган һәм яшерен мәрхәмәтен койганын күрмәдегезмени?» («Локмән» сүрәсе, 20 аят.)

Мөхәммәд пәйгамбәр (Аңа Аллаһы Тәгаләнең хәер догасы һәм сәләме булсын!) «Кешеләрнең вазифаларына Аллаһы Тәгалә йөкләгән нәрсәләргә һәм Ул билгеләгән чикләргә югалтмагыз! Тыелган нәрсәләргә бозмагыз, берәр нәрсә турында Ул әйтмәгән булса, аны бозмагыз, аңа Аллаһы Тәгаләнең кодрәте бар, моның турында онытмагыз һәм моны тикшермәгез!» дип әйткән иде.

Әйберләрнең беренчеллеге билгеле бер әйбер белән чикләнми, ә үзенен эченә дини вазифаларны үтәү белән бәйле булмаган хәрәкәтләрне дә, кылган эшләрне дә ала. Бу инде, без, горейф-гадәтләр, йолалар, кешеләр арасындагы үзара мөнәсәбәтләр кагыйдәләре дип аталган нәрсәләр була. Әйберләрнең беренчеллеге күренешә хәләлне дин тарафыннан тыелмаган кануннар, әлегә йолаларны, горейф-гадәтләрне үтәү дип саный. «Ул инде сезгә нәрсә тыелганын аңлатты» («Әл-Әнгам» сүрәсе, 19 аят).

Йолалар, тәртип кагыйдәләре, кешеләр арасындагы үзара мөнәсәбәтләр кагыйдәләре дини канун чыгаручы тарафыннан таратылмаганнар. Аларны кешеләр үзләре булдырганнар. Ә кануннар чыгаручы аларны әхлаксызлыктан гына коткарган. Әйберләрнең беренчеллеге күренешә — беренчел, ә йолалар — икенчел, кешеләрнең аларда ихтыяжы булган һәм аларны дингә яраклаштырганнар. Диндә беренчеллек фәкәть Аллаһы Тәгалә тарафыннан гына канунлаштырылган, анда Аллаһы Тәгалә кушмаган нәрсәдән гайрә бернинди артык нәрсә юк.

Аллаһы Тәгалә тыймаган йолалар, горейф-гадәтләр хәләл булалар: «Сез Аллаһы Тәгаләнең сезгә жибергән нигъмәтләрен һәм алардан тыелган һәм рөхсәт ителгән нәрсәләр эшләгәнәгезне күрдегезме инде?» («Юныс» сүрәсе, 59 аят.)

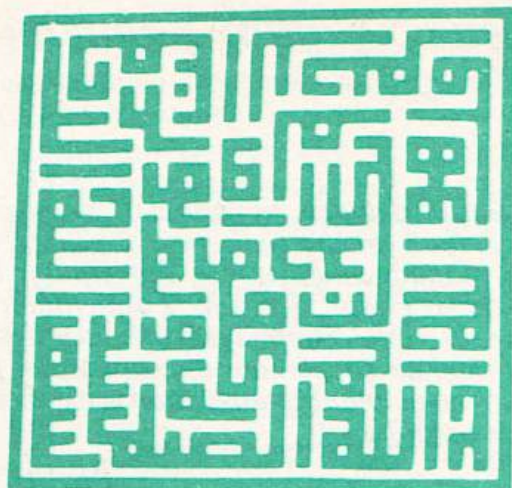
Менә бу инде нигез ташын тәшкил итүче кагыйдә булып тора. Әгәр шулай икән, ул вакытта без сату-алу, бүләк итү, кемнәндер бурычка алу һәм башка эш-гамәлләр — кешенең жәмгыятьтә ризыкта, суда, киёмдә ихтыяжы булган кебек тәртип кагыйдәләре булып тора, дип әйтәбез. Менә мондый эш-гамәлләргә шәригать ихтирам белән караган, әмма ләкин шәригать әдәпсез әйберләргә һәм эшләргә ярамаган әйберләргә хәрәм тамгасы сулкан.

Икенче нигез — хәләл һәм хәрәмның билгеләү хокукы фәкәть бер Аллаһы Тәгаләгә генә карый.

Галимнәр дә, дәншәтле хөкемдарлар да, корольләр дә, солтаннар да Аллаһы Тәгаләдән башка Ходай колларына тыю урнаштыра алмыйлар. Әгәр дә аларның берәрсе шуңы эшләсә, ул вакытта ул үзенен хокукын арттырган, шәригатьтә өстенлек хокукына дошманнарча караган булып чыга. «Әллә аларның Аллаһы Тәгалә рөхсәт итмәгән нәрсәләрен дәресләүче иптәшләре бармы?!» («Әш-Шура» сүрәсе, 21 аят.)

Аллаһы Тәгаләнең теләгеннән башка хәләл һәм хәрәм хокукы белән файдаланган кешеләр турында Аллаһы Тәгалә болай дип әйтте: «Син әйт: «Аллаһы Тәгаләнең сезгә жибергән нигъмәтләрен һәм алардан тыелган һәм рөхсәт ителгән нәрсәләр эшләгәнәгезне күрдегезме инде?» Син әйт: «Сезгә моны Аллаһы Тәгалә рөхсәт иттеме, әллә сез Аллаһы Тәгаләгә ялган уйлап чыгарасызмы?» («Юныс» сүрәсе 69 аят.)

Аллаһы Тәгалә әйтте: «Сезнең телләрегез ялган итеп тасвирлаган нәрсәләр турында «бу — рөхсәт ителгән, бу — тыелган» дип Аллаһы Тәгаләгә

ялган уйлап чыгарыр өчен сөйләмәгез. Чыннан да, Аллаһы Тәгаләгә ялган уйлап чыгаручылар бәхетле булмыйлар!» («Нәхел» сүрәсе, 116 аять.)

«Ул инде сезгә тыелганлыкны сезгә аңлатып бирде» («Әл-Әнгам» сүрәсе, 199 аять.)

Өченче нигез — Аллаһы Тәгалә теләге белән рөхсәт ителгәнне тыю һәм тыелганны рөхсәт итү.

Рөхсәт ителгәнне тыю мәжүсиләрдә гамәлдә булган. Шуңа күрә, Коръән Кәрим мәжүсиләрнең һәм потка табынучыларның кайбер рөхсәт ителгән эшләргә, мәсәлән Коръән Кәрим рөхсәт иткән игенчелек, йорт хайваннары, диңгез байлыклары кебек ризыкларны ашауны тыюларын гаепләп чыга. Алар надан булганнар, чөнки, әгәр дә ана дөя биш бала дөньяга китерә икән һәм аларның соңгысы ата хайван булса, алар ана дөянең колакларын өзгәләп бетергәннәр, анарда атланып йөрергә тыйганнар һәм ана берни дә төяп тә йөрмәгәннәр.

Андый ана дөяне үз алласы өчен калдырганнар. Коръән Кәрим мондый тыюны юкка чыгарган. «Ә аларга «Аллаһы Тәгалә индергән нәрсә янына һәм аның расуле янына килегез» дип, әйтсәләр, алар «Безгә үзебезнең аталарыбызны тапкан нәрсә дә житә!» — диләр. Чынлап та, әгәр аларның аталары берни дә белмәсәләр дә һәм туры юлдан бармаган булсалар да шулай әйтерләр идеме икәнни?» («Әл-Майдә» сүрәсе, 104 аять.)

«Әл-Әнгам» сүрәсендә ризыкның кайсысы хәләл булу турында жентекләрәк әйтелгән: «Сигез пар: сарыклардан да ике, һәм көжәләрдән дә ике». Син әйт: «Ул (Аллаһы Тәгалә) ата хайваннарны тыйдымы, әллә ана хайваннарнымы? Әллә ана хайваннарның аналыкларында булган әйберләрнеме? Әгәр сез дәрәсә сөйләсәгез, миңа менә шуларны белеп хәбәр итегез». «Һәм дөяләрдән дә икәү, һәм сыерлардан да икәү». Син әйт: «Ул (Аллаһы Тәгалә) ата хайваннарны тыйдымы, әллә ана хайваннарнымы? Әллә ана хайваннарның аналыкларында булган әйберләрнеме? Әллә сез Аллаһы Тәгалә моны васыять итеп калдырганда шаһитлар булдыгызмы?» Кешеләрне бернинди белемсез туры юлдан яздыру өчен Аллаһы Тәгаләгә ялган уйлап чыгаручы кешедән дә хаксызрак кем бар соң? Чыннан да, Аллаһы Тәгалә халыкны туры юлдан алып бара!» («Әл-Әнгам» сүрәсе, 143—144 аятьләр).

«Әл-Әгъраф» сүрәсенең 33 нче аятендә әйберләргә, гамәлләргә карата булган хәрәм төшенчәсенең төп тарафлары турында болай дип әйтелгән: «Син әйт: «Минем Тәңрем фәкатә әшәкелекләрне, аларның ачыктан-ачык булганнарын һәм яшерен булганнарын, гөнаһ һәм хокуксыз явызлыкларны тыйды, һәм Аллаһы Тәгаләгә Үзе хакимият индермәгән кешеләрне тиндәш итеп чагыштырганны, һәм белмәгән нәрсәләрегезне Аллаһы Тәгаләгә каршы сөйләгәнне тыйды».

(Дәвам бар.)

Равил хәзрәт Гайнетдин

Без «Мирас» журналын укучыларга 1991 елда Мәскәү шәһәренең җамигъ мәчете тарафыннан әлеге мәчетнең имам хатыйбы Равил хәзрәт Гайнетдин җитәкчелегендә бастырылып чыгарылган «В молитве спасение» дип аталган русча китабының татарчага тәрҗемәсен тәкъдим итәбез.

РЕДАКЦИЯ.

Барлык дини йолалар арасында намаз уку — мөселман белән Аллаһы Тәгалә арасында тоташтыручы бер буын булып тора. Күпгасырлык тәҗрибә нәтижәсендә кеше намазның Аллаһы Тәгалә хозурына һәрвакыт ачык булып торучы ишек икәнен аңлады. Намаз уку — Коръән Кәрим тарафыннан кушылган. Ул кешенең жанын тынычландыра, рухын күтәрә һәм хак диннән аерылгысыз булып тора.

Намаз укыганда диндар мөселман һәркөнне Аллаһы Тәгалә каршында баш ия, табына һәм Аның изге теләкләренә юлыга.

Әлеге китапта намаз укуның үрнәкләре тәкъдим ителә. Әйтергә кирәк, кайбер шартлар аркасында намаз уку йолаларында һәм аларның эчтәлекләрендә төрлө юнәлешләргә, мәзһәпләргә һәм башкаларга бәйле рәвештә кайбер үзенчәлекләр дә яшәп килә. Бу китапка кертелгәннәре гарәп илләрендә һәм безнең илебездә яшәүче ислам динен тотучы күпчелек мөселманнарның кануннарына һәм горәф-гадәтләренә туры килә.

НАМАЗНЫҢ АСЫЛЫ

Намаз уку — мөмин-мөселманнарның Аллаһы Тәгаләгә табынулары вакытында башкарган йолаларының берсе ул. Аны башкару — Аллаһы Тәгаләгә якынаюның үзенчәлекле бер күренеше булып тора. Намаз уку сүzlәрдән һәм хәрәкәтләрдән гыйбарәт һәм мөселманның диндарлыгына, изгелегенә, аның жанын, рухын саклап калуға юнәлдерелгән.

«اول ما يحاسب به عبد يوم القيامة الصلاة فان صلحت
صلح سائر عمله ، وان فسدت فسد سائر عمله» .

«Кыямәт көнөндө Аллаһы Тәгаләнең колы нәкъ менә үзенә намаз укуына карап хөкөм ителәчәк. Әгәр аның намазы изге булса, башка төрлө кылган гамәлләргә дә изге була, әгәр инде аның намазы кимчеләклә, бозык булса, кылган гамәлләргә дә кимчеләклә, бозык була». (Хәдисләрден.)

Аллаһы Тәгалә мөселманнарга намаз уку вакытында чиксез мәрхәмәтлеләгә өчен Үзен мактарга куша. Мөселманнарга шулай ук Аллаһы Тәгаләнең тормыштагы авырлыкларны һәм кыенлыкларны жинүдәгә ярдәмчелләгә турындагы үгет-нәсихәтләрен истә тоту да йөкләтелә.

Ислам динендә намаз уку искиткеч мөһим урын алып, дин терәкләренә берсе булып тора. Бу фикер Коръән Кәримдә раслана:

«ان الصلاة كانت على المؤمنين كتابا موقوتا» (سورة النساء ، ١٠) .

«Чыннан да, намаз уку — мөэмин-мөселманнар өчен билгеле бер вакыт эчендә үтәлгә кушылган». («Ән-ниса» сүрәсе, 10 аять.)

«فويل للمصلين الذين هم عن صلاتهم ساهون» (سورة الماعون ، ٤ ، ٥) .

«Үзләренә намазларына салкын караган мөэмин-мөселманнарга олы хәсрәт». («Әл-мәгунә» сүрәсе, 4,5 аятьләр.)

«فان تابوا واقاموا الصلاة وآتوا الزكاة فإخوانكم في الدين» (سورة التوبة ، ١١)

«Әгәр алар тәүбә итсәләр, намазларын үтәсәләр һәм зәкят бирсәләр, ул вакытта алар сезнең дин кардәшләрегез булырлар». («Әт-тәүбә» сүрәсе, 11 аять.)

«وامر اهلك بالصلاة واصطبر عليها لا نسألك رزقا ، نحن نرزقك والعاقبة للمتقوى» (سورة طه ، ١٣٢) .

«Үзенә гаиләгә намаз укурга әмер бир һәм аңа сабырлык күрсәт. Без синнән ризык, өлеш сорамыйбыз. Без сине ризыкландырабыз, ә азагы — тәкъвалыкта, ягъни Аллаһы Тәгаләдән куркуда». («Таһа» сүрәсе, 132 аять.)

Намаз укуның мөһимлеген күрсәтеп, пәйгамбәребез ислам диненә биш терәктә таянып торганын әйткән иде: шәһадәтлек бирү (шәһадә), намаз уку, зәкят, Мәккә шәһәренә Кәғбәтуллага хаж кылу һәм ураза тоту. Пәйгамбәребез болай дигән иде:

«بين الرجل وبين الكفر ترك الصلاة»

«Чын мөэмин-мөселманның кяфердән аермасы — аның намаз укуында». (Хәдисләрден.)

ИСЛАМ ДИНЕНЕҢ БИШ БУРЫЧЫ

1. Шәһадәтлек биру, шәһадә — ислам диненә ике төп кагыйдәсенә эчтәлеген тәшкил итүче һәм мөселман догаларында киң кулланыла торган күренеш.

Ул болай дип әйтелә:

«اشهد ان لا اله الا الله واشهد ان محمدا رسول الله»

«Әшһәдү әллә иләһә илләл-лаһү вә әшһәдү әннә Мөхәммәдәр расүлул-лаһи».

«Мин Аллаһы Тәгаләдән башка Тәңре юк икәнәнә һәм Мөхәммәд пәйгамбәр Аллаһы Тәгаләненә илчәсә икәнәнә таныклык бирәм».

2. Салат — мөселман диненә кануны буларак кабул ителгән, һәр көнне мәжбүри үтәлә торган биш тапкыр намаз. Төнлә яки көндөз өстәмә намазлар да укылырга мөмкин.

3. Сыйам — ураза, ул мәзмин-мөселманның иң зур вазифаларының берсе булып тора.

4. Зәкят — елга бер тапкыр фәкыйрьләр һәм ярлылар файдасына хәллә, бай мөселманнар тарафыннан мәжбүри рәвештә бирелә торган хәер, иганә.

5. Хаж — мөмкин булганча һәр мөселман тарафыннан үтәлә торган иң зур ислам динә йолаларының берсе. Зөлхиджә аеның беренче ун көнлегендә уздырыла һәм Корбан бәйрәмә белән төгәлләнә.

НАМАЗ УКУНЫҢ ШАРТЛАРЫ

Намазлар фәкать кешенә уй-фикерләренә саф, тәненә, киemenә пакь, намаз уку урынының чиста булганда гына укылалар. Бу унайдан «Әл-бәкарә» сүрәсендә болай дип әйтелә:

«ان الله يحب التوابين ويحب المتطهرين»

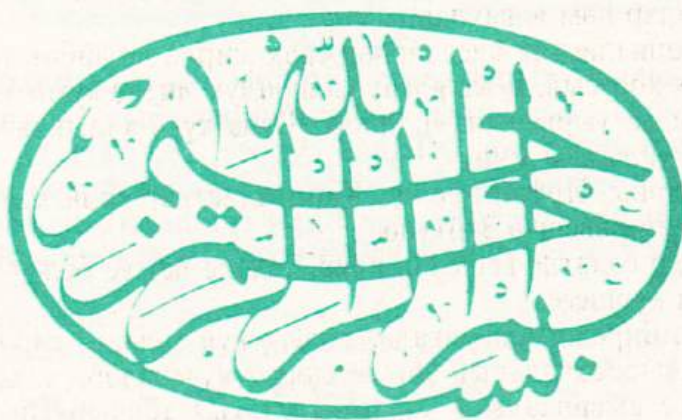
«Чыннан да, Аллаһы Тәгалә тәүбә итүчеләргә һәм таһарәт алучыларны ярата!»

Намаз укыганда намаз укучы чиста киём кия. Ә хатын-кызлар исә йөзләрен һәм кулларын гына ачык калдырып, башка жирләрен капларга тиешләр.

Намазлар шәригать тарафыннан билгеләнгән катгый бер вакытта укылалар.

Намаз укучы йөзә белән Мәккә (кыйбла) тарафына юнәлә.

(Дәвамь бар.)

Мактаулар

АМЕРИКАДА

Соңрак «озын» Питер, мин аны үзалдыма шулай дип атадым, Казанда минем өемдә кунакта булды, хәтта бакчамдагы мунча белән дә «сыйланды». Шулардан башка америкалыны тагын ни белән сыйлап була соң?

Агиш йортында нигездә олы яшьтәге кешеләр жыелган иде. Ни турында гына сөйләшмәделәр алар.

— Татарлар Россиядә ничек яшиләр? Мәктәпләрдә балаларын татар телендә укытып буламы икән? — дип сорый өстәл артында утырган олы яшьтәге ханым. Билгеле, мин ислах (реформа) башлангач бездә нинди үзгәрешләр булуы, мәктәпләр, театрлар жәмәгать оешмалары һәм туган телебездә басыла торган гәзитләр турында сөйләдем. Ислах, социализм, тормыш шартлары барысын да кызыксындыра.

Кунаклар социализм һәм капитализм турында гәпләшә башладылар. Минә ике күршемнең бәхәсе аеруча кызыксындырды. Зәйтүнә капитализмның социалистик фикерләр һәм социал-демократлар йогынтысы астында үзгәрүе турында сөйли. Чамадан тыш табышка прогрессив налог салу, капитал өстеннән дәүләт контроле һ. б. шундый чаралар капиталистик мөнәсәбәтләр белән идарә итәргә мөмкинлек бирә, ди ул.

Ирфан исә социализмның бөтен Европада тар-мар килүен сурәтләргә маташа. Мисал рәвешендә ул производство артка китә һәм анда эшләүчеләрнең тормыш дәрәжәсе түбәнәя башлаган Швецияне китерде. Гәрчә шведлар капиталистик житештерү ысулын кооператив хәрәкәт белән кушуның гажәеп формасын уйлап тапсалар да, алар хәзерге конкуренциядә оттыралар, күп нәрсә югалталар. Хосусый милек идеяләре житештергән товарларның сыйфаты дәүләт предприятиесендә эшләнгән әйберләр сыйфатыннан күп тапкыр югары.

— Ни өчен шулай килеп чыга, — дип кызыксынам мин.

— Чөнки социалистлар күп законнар кабул иттеләр, эшчеләргә эш урыны гарантияләнә, профсоюзлар ялкау, булдыксыз кешене эштән куарга ирек бирмиләр... Кешеләр андый шартларда тыныч яши башладылар һәм ялкауландылар...

— Ләкин биредә дә, социалистик идеяләрдән ерак жирдә дә әйбәт яшиләр ич?!

— Биредә бөтен милек хосусый, хужа ялкауны шундук эштән куып чыгара һәм аны берәү дә якламый. Чөнки барысы да тырышып эшлиләр. Шуңа күрә халыкның 80 проценты әйбәт эшли (бездә киресенчә, дип уйладым мин).

— Бик мактамагыз аларны, Ирфан әфәнде. Капиталистлар ярлы кешеләрне эксплуатацияләп байыйлар, — диде катгый рәвештә Зәйтүнә.

Эш башында торучылар сәләтле кешеләр алар, үзләре намус белән эшлөгәч, алар ничек баемасыннар инде, — ди ана күршесе.

— Бик гади байыйлар. Биредә, Америкада, эшчегә күп түләргә кирәк. Ә ул исә отышлы түгел. Шуңа күрә эшмәкәрләр акчаларын чит илләргә күчәрәләр, анда заводлар төзиләр. Мексикада, мәсәлән, эшчегә америкалыга караганда тугыз тапкыр кимрәк түлиләр. Бөтен табышны хужалар үз кесәләренә салалар, — дип җавап бирде Зәйтүнә.

Бездә бу турыда экономистлар гына сөйләшә, дип уйладым мин. Бәхәс дәвам итте.

— Сезнең бабаларыгыз кайсы якта яшәгәннәр,— дип сорадым күршемнән.

Әтием белән әнием Идел бие татарлары булсалар да, без Симферопольдә, Крымда яшәдек,— дип җавап бирде Ирфан Таби.

— Немецлар безгә тимәделәр. Әмма партизанның ярдәм итмәгәннәрен КГБ Себергә жиборә, дип куркыттылар. Әткәй курыкты һәм без немецлар артыннан Германиягә киттек.

Белмим, ни дәрәжәдә дәрәсән сөйләгәндер Ирфан. Бәлки, атасы немецлар белән хезмәт-тәшлек иткәндер. Ә бәлки карт татар сугышка барудан үзенең биш улын шулай саклап калгандыр. Без янәшә утырдык, Ирфан сүзен дәвам итте.

Гаиләдә жиде бала идик, бишесе ир балалар. Без Германиядә начар яшәмәдек. Бер танылган кеше, хәтерем ялгышмаса, аның фамилиясе Исхаков иде бугай, аны әти бик ихтирам итә иде, аңа Төркиягә китәргә киңәш бирә. Без күченеп киттек, ләкин анда яшәү бик авыр булды һәм әткәй әлегә киңәшчесенә каты үпкәләде. Соңрак без кабат Германиягә күчеп килдек. Теге кеше белән очрашу вакытында әткәй аңа үпкәсен белдерә. Ә ул исә әтигә әйтә:

— Син нигә миңа үпкәлисең. Улларын немец кызларына өйләнсә, син кем булыр иден? Мин гаиләнне каферлектән коткардым. Хәзер син бөтен улларын татар кызларына өйләндерден. Кайда теләсәң, шунда яши аласың.

Чыннан да, без барыбыз да татарлар бик күп яшәгән Төркиядә өйләндек. Бер туганым төрек кызын алды. Алар барысы да татар-төрек телендә әйбәт сөйләшәләр.

Безнең белән утырган бер татар хатыны чыннан да шулай сөйләшә иде. Аның бабасы 20 нче елларда Йәмәндә беренче совет илчесе булган икән...

Ирфан профсоюзларны да, социализмны да яратмый. Алар, аның фикеренчә, бары кешене генә аздыралар.

— Әгәр кешене бөтен мәшәкәтләрдән азат итсәң, ул мәче кебек бозыла; хужа кулыннан гына тукланарга гадәтләнә, тычканнар тотмый башлый,— дип үз фикерен кабатлый Ирфан. Андый кешене инде яхшы эшләргә мәжбүр итеп тә булмый, ди Ирфан. Хәтта аңа акча бик кирәксә дә, ул ялкаулыгыннан арына алмый. Социализм Европада үзен акламады, шуңа күрә ул тарихи факт буларак кына калды.

— Социализм үзен акламады, дисез, кемгә соң ул капиталистик Европада зыян китерде?

— Швеция үз эшчеләренә яхшы тормыш шартлары тудырды, иң югары социаль тәминатны бирде, компанияләр хәтта авырып эшкә чыкмаган көннәр өчен дә эшче-хезмәткәрләргә акча түлиләр. Хәзер Швеция авыр хәлдә, күбесе көчәненп эшләргә теләмиләр, хезмәт житештерүчәнлегә төшә бара. Ә бик югары хезмәт хакы исә производствоның файдасын киметә.

— Ә Америкада ничек соң, бит бөтен кибетләр югары сыйфатлы товарлар белән тулган ич?— дип сорыйм мин.

— Монда табыш, файда китермәгән предприятиеләр бөлгенлеккә төшәләр, ябылалар. Эшсез кемнең каласы килә? Берәүнең дә килми, шуңа күрә барысы да тырышып эшлиләр, укыйлар, квалификацияләрен күтәрәләр. АКШта эшмәкәрләр зур табыш артыннан куып капиталны башка илләргә дә чыгаралар. Америкада, мәсәлән, теләсә нинди эш өчен кимендә сәгатенә 4,5 доллар түләргә кирәк, ә Мексикада исә ул нибары 1,5 доллар гына тора. Ә товарларны бирегә кайтаралар да шул ук бәяләр белән саталар.

Ирфан гасабилана башлады: чүп жыючы, урам себерүче елына 44000 доллар ала, үз йортында яши, өч-дүрт машинасы бар һәм ... эш хакын күтәрүне таләп итә?!

— Башбаштаклык!— диде өстәл артында утыручы берәү. Укытучы елына 22000 доллар ала һәм тир түгеп, нервлары бозылганчы эшли.

Ирфан: гомумән эшчеләрнең профессорларга караганда эш хакын күбрәк алуы ул үз мәгънәсезлек. Ярым белемле эшчегә караганда, университет дипломы кеше бездә начаррак яши.

— Сездә, Советлар илендә бу мәсьәлә ничек тора?— дип кызыксындылар миннән.

— Әйе, бездә дә андый күренеш күзәтелә. Минем гыйльми хезмәткәрләрем институтта айга 140—200 сум акча алалар, ә ил буенча уртача эш хакы 240 сумга житә. Автобуслар йөртүче шоферлар исә Мәскәүдә 600—700 сум алалар.

Илдар Агиш Америка университетын тәмамлаган. Аңа 40 яшь, ул үсеп килүче түрә: Нью-Йорк шәһәренең автобус хәрәкәте һәм метрополитен идарәсе бүлегә начальнигы. Мин анда булган көннәрдә ул идарәнең киләсе елдагы бюджеты өчен кайгыра иде. Бик күп эшли, барысына да өлгерергә кирәк, юкса компания сина алмашны тиз таба... Мин аңардан хезмәте

Шәмсия ханым Апакай (АКШ) һәм аның Казандагы туганы Нури Апакаев.

Профессор Кемаль Карпат (АКШ, Медисон).

Равил Сәлихмәт (АКШ, Сан-Франциско).

өчен күпме алуы хакында сорадым. Америкада бу турыда сөйләшү гадәткә кермәгән: кем күпме эшли, шул чаклы ала.

Илдарның жәмәгәтә Нәркис тә университет тәмамлаган, ул эшмәкәрлек белән шөгылләнү эшен өйрәнгән. Ләкин хәзер башка белгечлек буенча «Панамерикан» авиакомпаниясә агентлыгында эшли, үз һөнәре буенча эш таба алмаган. Әмма бу урынның да ул кадерен белә: эшкә иртәнге дүрттә чыгып китә, соң гына кайта. Балаларны әнисә карый.

Иртән барысы да эшкә киттеләр. Илдар берәз соңрак кайтып мине вокзалга озатып куярга вәгъдә иттә. Без аның әнисә Фатыйма ханым белән икәү генә калып сөйләшәп утырдык. Ул миңа улы белән килененәң һәр көнне эштән арып-талчыгып кайтулары хакында зарланды.

Илдарның әнисә Фатыйма ханым үз тормышы турында бик теләп сөйләде. Ул универмага 20 ел сатучы булып эшләгән. Хәзер аңа компания ай саен 1000 доллар пенсия түли.

— Бу акчалар житәмә соң? — дип сорыйм мин, АКШтагы тормыш дәрәжәсен якинча чамалап.

— Әгәр үз йортың булса, пенсия житә. Ә ике-өч бүлмәле уртача фатир тоту өчен Нью-Йоркта айга 600 дән алып мең долларга кадәр акча түләргә кирәк.

«Иртә торган тешен казый, соң торган башын кашый». Шуңа күрә америкалылар иртә торып эшкә чабалар, һәм табигый, яхшы яшиләр. Нәкъ менә безнең дәүләт хезмәт ияләренә хөкүмәт сезне тәэмин итәр, дәүләт сезгә анысын бирер, монысын бирер дип (һәм бирде дә!), булдыксыз, ялкау халыкка да чиксез хокуклар биреп, аларда читтән килгән ярдәмгә исәп тоту психологиясе тәрбияләде. Эшләгән эше булмаса да «хакым бар» дигән сүзләр гел ишетелеп торды. Ә бу «хак» аңа матди яктан кем тәэмин итәр, анысын үзе генә белә. Хәзер икътисад базар шартларына күчерелә башлады. Базар тәртипләре кәргәч кайберәүләр муллык безгә күктән явар дип өметләнәләр. Ә базар мөнәсәбәте үзе генә беркемне дә туйдырмайчак; базар—яхшы сыйфатлы товар дигән сүз, товарларны кешеләр ясый. Безнең кешеләрнең квалификация дәрәжәсе шундый түбән, күктән бәхет төшүенә бары сабыйлар гына ышанырга мөмкин.

Уртача алганда илебездә эшче-белгечләрнең квалификация дәрәжәсе хезмәт катлаулыгы таләпләре югарылыгынан бер баскычка түбәнрәк. Бу ни дигән сүз? Экономикада бөтенләй надан булган кешеләр өчен—бу буш сүзләр. Ә Көнбатышта, әгәр эшчеләрнең квалификация дәрәжәсе хезмәт катлаулыгы белән чагыштырганда 0,4 процентка ким була икән, андый предприятие табышка эшләми, бөлә һәм ахыр чиктә эшче-хезмәткәр халкы эшсез кала. Кибет киштәләре товарлардан сыгылып торсын өчен кирәк булган көч-күәтне без кайдан алырбыз соң? АКШтагы кешеләрнең производстводагы эше һәм хезмәт хакы, теге яки бу системаның өстенлегә хакындагы сүзләргә тыңлаганда минем башта шундый фикерләр бөтерелде.

Американың байлыгы, күәте—аның гражданны кулында, квалификация дәрәжәсенә югарылыгында. Фәндә, идарәдә, производствода, хезмәт күрсәтү өлкәсендә—һәркайда да югары квалификацияле, үз профессиональләрен яратып сайлап алган компетентлы кешеләр эшли. Белем дәрәжәсе илдә бик югары: халыкның 43 проценты югары белемгә ия! Безнең хәлебез мөшкел: Татарстанда мең кешегә югары белемле 76 рус һәм нибары 42 татар бар!

Америкада эшче белгеч һәм хезмәткәрләрне кайда һәм ничек әзерлиләр соң? Әлбәттә, күпсанлы университетларда һәм коммуналь колледжларда. Колледж нәрсә соң ул? Ул профессиональ уку йорты. Анда хезмәткәрләрне, эшчеләрне, эшмәкәрләрне өйрәтәләр, анда ихтыяжга карап теләсә нинди белем бирәләр. Әгәр сез кытай телен өйрәнергә, яки кулинария сәнгәтен үзләштерергә, автобус, автомобиль, мотоцикл йөртү хокукын алырга теләсәз икән, рәхим итегез. Шулай итеп, АКШның коммуналь (община) колледжлары токарьлар белән слесарьларны гына әзерләми. Ул теге яки бу завод, район, шәһәрнең зур ихтыяжларын канәгатьләндерә алган күп профильле уку йорты.

Мәсәлән, Сент-Луис шәһәрәндәге колледжда 80 меңнән артык олы һәм кече яшьтөгә кеше белем ала, шул жөмлән, 22 мең студент көндәз укый, ә 60 мең кеше исә ике көннән алып ике елга чаклы вакытка исәпләнелгән төрле формадагы белем алуға омыла. Аларның күбесе—12 еллы гомуми урта белемле халык. Америкада шулай, кем яхшы эшли, шул әйбәт яши. Андагы фәнни-техник прогресс, товарларның һәм тормышның сыйфаты—болар барысы да эшчеләрнең югары квалификациясә нәтижәсә. Шуңа күрә анда һәм урта, һәм югары профессиональ белем алуға зур әһәмият бирәләр.

Миңа колледж халыкка профессиональ белем бирүнең зур мөмкинлегенә ия булуы, яхшы әзерлекле зыялы укытучылары белән бик ошады. Укытучыларның кайберләре фән докторы дәрәжәсенә ия. Андый колледжлар Казанда, Татарстанда ачылса да начар булмас иде. Андый тәкъдим белән хөкүмәтебезгә кәргән идем. Безне базар үзе түгел, ә хезмәт ияләренә профессиональ осталыгы ашатыр, эшкә өйрәтер. Безгә базар түгел, бәлки сатып алучының холык-табигәтен, психологиясен яхшы белгән итагәтле, әдәпле-тәрбияле кешеләр тормыш-көн-күрештә хезмәт күрсәтер.

Нәкъ менә оксан артында яшәүче кешеләрнең характеры, гадәтләре аларның үзара мөнәсәбәтләргә хакында бер-ике сүз әйтсә килә. Сөз безнең урамнарда, трамвайда, чиратларда, хәтта өйдә булган сөйләшүләргә колак салганыгыз бармы? Кешеләрнең күбесе сөйләшмиләр ич, бәлки кычкырышалар, әйтерсез лә тирә-юньдә саңгырау кешеләр яши. Бу акыру-бакыруларда шул хәтле явызлык, тупаслык ки, хәтта тыныч табигәтле кеше дә борчыла, нервлана, ачулана башлый. Гүя кырыс халык, салкын караш чиратларда, трамвайларда, автобуларда, базарда үзгә кебекләргә белән гел көрәшеп, тарткалашып яшәү өчен махсус рәвештә тәрбияләнгән.

Боларның барысын да мин америкалыларның бер-берсе белән аралашулары вакытында күрмәдем, сизмәдем. Гажәеп йомшак, салмак тавыш. Хәтта начальник үз кул астында эшләүчене берәр гөнаһы өчен орышса да, һич тавышын күтөрмәс. Әңгәмәдәшенә мөрәжәгать итүгә аның йөзгә дустанә елмаю чагыла. Әгәр син аңа ун тапкыр мөрәжәгать итсәң, сиңа ул ун мәртәбә елмаячак һәм сабыр тавыш белән җавап бирерчәк. Ясалма түгел, ихлас рәвештә елмаячак. Күрәсәң, аларны шуңа балачактан ук өйрәткәннәрдер, тәрбияләгәннәрдер. Елмаю шундук дустанә мөнәсәбәткә чакыра, беренче мәртәбә очрашу вакытында була торган унайсызлану хисен бетерә. Аралашкан кешенең сине күптән яхшы яктан белә һәм ул сиңа ярдәм күрсәтергә әзер дигән фикер тудыра. Яхшылык теләү, һинди дә булса игелек эшләргә әзер торыш сыйфаты америкалыны совет кешесеннән аерып тора, гомумән, америкалыларны бездән, кечкенә генә сәбәп өчен дә низаг куптарырга әзер торган кешеләрдән, әдәп, тәүфикъ нык аера.

Шушы игелеклелек сыйфаты биредә яшәүче татарларга да хас. Аларның күбесе бездән, планнар, йөкләмәләр, бүлекләр, чиратлар өчен канга батышып көрәшкән татарлардан, шундый ук күркәм яклары белән дә нык аерылалар инде. Тормышыбызны уннарча ел көйли алмау безнең психикага тәэсир итте, безнең яшәү рәвешбез дөньяга карашларыбызга нигез салды, гадәтләребезне, характерларыбызны, зәвыкларыбызны формалаштырды. Халкыбызның шактый өлеше диярлек, «ташучы»лар дип оялып исемләнгән каракларга һәм вак каракларга әйләнде. Дәүләткә һәм аның куәтле атрибутларына каршы чыгарга берер дә кыймады, хәтта каршы сүз әйтсә дә жөрәт итмәде.

Америкада ачулы кешеләр юк дип әйтү бик үк дәрәс булмас булуын. Анда яман итеп сүгенә дә беләләр. Ләкин сез боларның берсен дә урманда, жәмәгать урыннарында ишетмәсез. Бары сирәк очрый торган хулиганнар гына кылырга мөмкин ямьсез гамәлләрне. Бездә исә — хәтта университетлар коридорларында да «зыялы», интеллигент адәмнәр сүзләрен тәмсезлиләр, кайчакта ачусыз, болай гына, «пар чыгару» өчен генә әшәке сүгенеп алалар...

... Әле «Ватан» жәмгыятеннән Америкага барганчы ук күп кенә татарларга Казанга сабантуйга килсәң чакыру хатлары жиберелгән иде. Телефон аша сөйләшкәндә мин чакыруның килеп житүе белән кызыксындым. Чакырылган кешеләрнең күбесе килүдән баш тарттылар, ерак, вакыт юк, чакыруны соң алдык, диделәр. Чыннан да, Америкадан шул елның июнь аенда сабан туга бәйрәменә Казанга бары Надыйр Дәүләт белән Равил Сәлихмөт кенә килделәр.

— Татарлар арасында бай эшмәкәрләр күпме соң? — дип сорарым мин Агитш әфәнде өендә өстәлдәш күрешмән.

— Гомумән, Америкада яшәүче татарлар бик бай түгел. Аларның күпчелеге бөләкәй бизнестә — сәүдә, контораларда хезмәткәрләр булып эшлиләр. Биредәге үлчәү буенча байлар безнең арада юк. Ләкин безнең халык тырыш, галимнәр һәм эшмәкәрләр үз икмәкләрен туйганчы ашыйлар. Татарлар арасында эшсезләр юк бугай, — дип аңлатты миңа Ирфан.

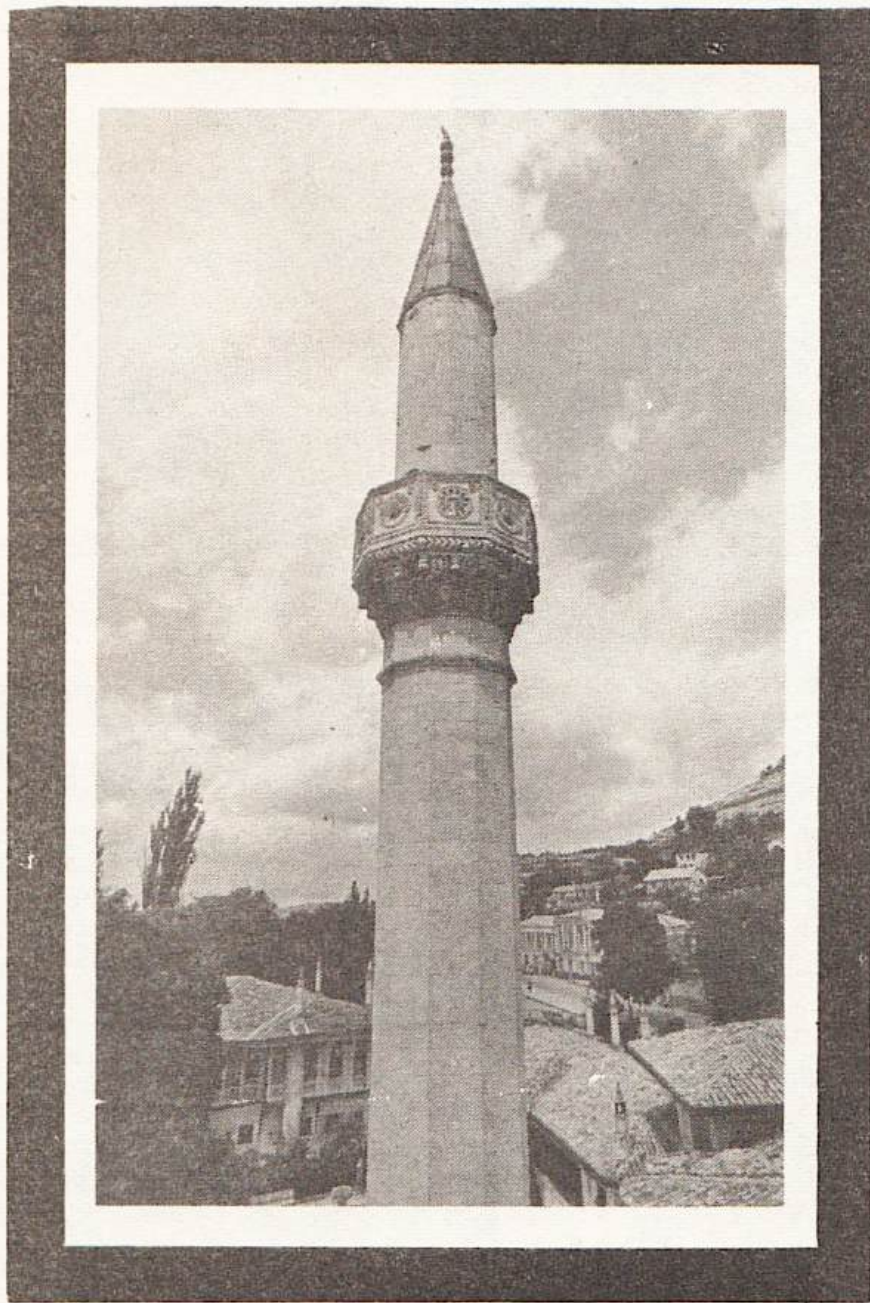
— Ә рухи тормыш мәсьәләсендә ничек соң, — дип сорарым мин өй хуҗаларыннан. — Чит илләрдә яшәүчеләр Ватаннарын бик сагыналар дип ишеттем.

— Ватанны сагыну хисе бар-барын, ләкин ул шулай ук чагыштырмача төшенчә, Америкада яшәүче татарлар арасында Россиядә туып-үскән кеше бик аз. Өлкән буын нигездә Кытайда, Харбин шәһәрәндә туган. Анда алар татар башлангыч мәктәпләрендә укыганнар. Ата-аналары, ыру-кардәшләре аларга ерак Ватаннары — авыл-шәһәрләре хакында сөйләгәннәр. Урта буын нигездә Төркиядә һәм Америкада туган. Россияне, Татарстанны алар риваять рәвешендә ишетелгән сөйләүләр аша гына беләләр.

— Шулай булса да туган телгә тартылу көчле, менә сез дә әйбәт кенә сөйләшәсез, бер дә онытмагансыз, — дидем.

МИРЗА МӘХМУТОВ, академик.

ТАТАРЛАР КЫРЫМГА КАЙТАЛАР

Сталинның яшерен әмере буенча (Постановление ГКО №5859сс «О крымских татарах» от 11 мая 1944 г.) 1944 елның 18 маенда кырым татарларын берсен дә калдырмыйча туган илләреннән кудылар, чит җирләргә сөрделәр. Бу канлы геноцидтан соң 49 ел вакыт узса да, кырым татарларының туган җирләренә кайтуы әле һаман да зур каршылыкларга очрый...

З. БӘШИРОВ фотоочеркы.

Кырым татарларының гасырлар буенча жыелып килгән материалъ, тарихи, мәдәни мираслары жиимертелде, юк ителде. Тик Бакчасарайда гына, туристларга экзотика булсын өчен, күрәсен, Хан сараен калдырганнар. Алдагы биттә—шул сарайның Бөек хан Жамигъ мәчетенен манарасы.

Бакчасарайда ханнар зираты. Алда Гөрәй хан каберенен ташы.

Рестаурация эшләрен монда татарлар алып баралар. Шуларның берсе бригадир Субьян Хәлилов Бөек хан Жамигъ мәчетенен бизәкләрен яңарта.

Искәндәр Хакидов һәм Рәсим Мөстафаев мәчетнен түбәсен төзәтәләр.

Бакчасарайдан ерак түгел Салачик дип аталган жирдә бөтөн дөньяга мәшһүр «Зын-жырлы» (чылбырлы) мәдрәсәсә бар. Ишек өстөндә асылынып торган тимер чылбыр шөкөртлөргә фани дөньяны онытып, Аллага баш иеп керергә кирәклеген искә төшөрөп торган.

Мәдрәсә 1500 елдан бирле билгеле. Диварына беркетелеп куйган чуен тактада мәдрәсә хөкүмәт тарафыннан архитектура һәйкәле итеп игълан ителгән һәм ана зыян китерү закон нигезендә эзәрлекләнә дип язылган.

Бу хәрабәләр — шул «саклана» торган мәшһүр «Зынжырлы» мәдрәсәсе, тик аның эчке күренеше. Мәдрәсәне теләгән кеше кереп карый алмый, чөнки монда әле һаман да псих-больница, капкасы бикле, сакчылар торалар...

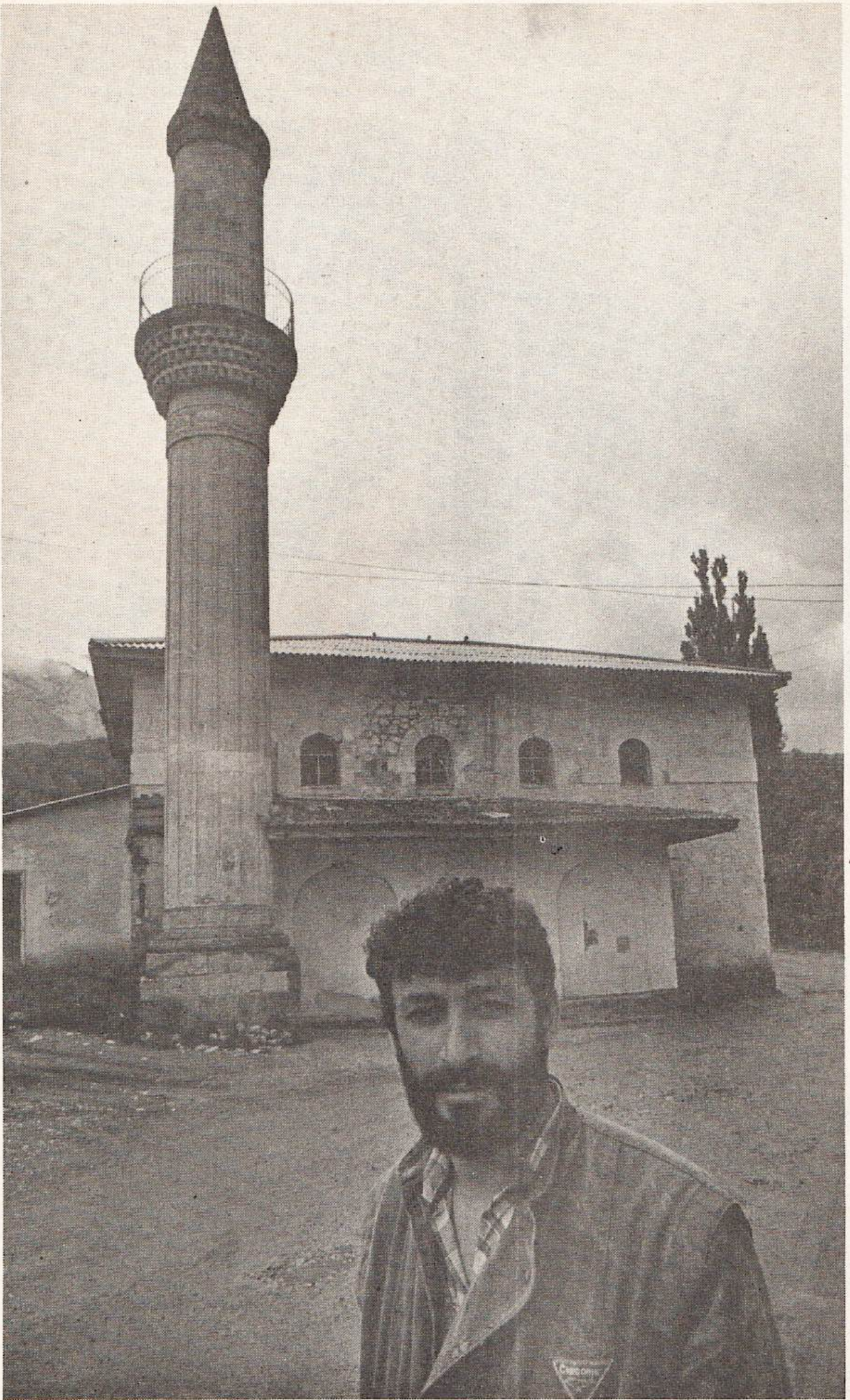

Кырымда чын татар өйләре, архитектура үрнәкләре бик аз сакланып калган. Рәссам Әнвар Карслиев Бакчасарай шәһәренен иске урамында борынгыдан калган татар капкасы янында.

Татарлар сөрелгәч чишмәләр, борынгы кое-лар кипкәннәр, чөнки аларны караучы инде булмаган. Керменчик авылы янында Руджит Якупов янадан чистартылган борынгы татар коесыннан су ала.

Көккүз авылында (руслар ана Соколиное дигән исем кушканнар) Жамигъ мәчет. Нурый Абдурамановның бабасы шушы мәчет-нең соңгы мулласы булган.

Туган иленә кайткан татарның ин төп, изге эше — йорт салу. Бакчасарай шәһәре читендә татарлар өчен 6 нчы микрорайонда жир бүлөп биргәннәр. Усманбей Зәйтуллаев үз йортының нигезе өчен траншея казый башлый.

Йортны өмә ясап тиз өлгертәләр. Көн азагына Тахтаровлар гаиләсе өчен йортның стеналары инде торгызылган булып.

Ул йортта Тахтаровлар: Морад һәм Эльвира, балалары Зәйнәп һәм Сәрвәр яшәрләр. Аларга туган жирләрендә бәхетле тормыш, иминлек теләп калабыз.

Риззәддин бине Фәхрәддин

Бәрәкә хан

* Чын исеме Бүркә. Ислам дине кабул иткәннән соң Бәрәкә исемен ала. 1266 елда вафат була.

1241 нче елларда төн тарафы мохит, ягъни төньяк диңгезләрен, көн тарафы Тунә, ягъни Дунай елгасы, Кара диңгез, Әзәрбәйжан шәһәрләренә аръягын, кояш баешы тарафы бүгенге Русия чикләрен, көнчыгыш тарафы Төркестан вилайәтләрен эченә алып уралган әлеге кич урында бөөк бер Төрөк дәүләте төзелгән иде. Фәкатъ Польша белән Русиянәң иске кенәзлекләре генә бу мәмлөкәттән аерымрак дип хисап ителәр, аннан башкалары исә турыдан-туры идарә кылыналар иде.

Бу мәмлөкәт Жужи улусы, Бату йорты, Бәриятел-Бөрөкәт, Үзбәк иле, Алтын Урда, Татар мәмлөкәте исемнәре белән йөртелсә дә, иң мәшһүр вә билгеле булган исеме — Дәште Кыпчак иде.

Бу мәмлөкәтнәң башкаласы Әстерхан белән Саратов арасында Иделнәң сул тарафындагы Актүбә исемле жирдә бина ителгән һәм шул гасырның гарәп тарихчылары тарафыннан бик макталып телгә алынган Сарай шәһәре иде.

Исеме мәшһүр вә һәркемгә билгеле булган Чыңгыз хан үзе сәламәт вакытында мәмлөкәтне дүрткә аерып, безнәң югарыда бәян иткән олуг мәмлөкәтне «Саин» кушаматы алган Жужи (Души) исемле улына вә аның нәселенә биргән иде. Чыңгыз низамнары, ягъни законнары буенча, бу дүрт бүлем жирдә дүрт ханлык булып, барысы да бер хакан (каан)га буйсынырга тиешләр иде.

Чыңгыз вә аның балалары магул булсалар да, гаскәрләре татар һәм иң күбесе төрөк халкы булмыштыр. Бигрәк тә Дәште Кыпчак искедән кыпчак вә болгарлар белән тулы булып, магул ханнары командасында булган төрөкләр шушы кыпчаклар, башкорт вә болгарлар белән кушылып бетмешләр.

Магул ханнарының үз гаскәрләренә күбесе төрөкләр булып, бу жирләргә килгәннән соң үзләреннән ничә өлеш күп булган төрөкләргә катышулары сәбәпле, телләрен һәм күп гадәтләрен ташлап, төрөк теле кабул итмешләр. Бары тик гаскәрдә булган татарлар сәбәбеннән генә хөкүмәтләре татар хөкүмәте вә ханнары татар ханнары исемендә йөрмештер. Шушы гадәт Кырым вә Казан ханлыкларына кадәр дәвам итте. Шулай итеп, Дәште Кыпчакның исемен дәрәс атарга теләсәк, аның Төрөк хөкүмәте дип аталуы дәрәсрәк булыр.

Жужи (Души) хан атасы Чыңгыз хан сәламәт вакытта вафат итте (кайбер тарихларда Жужи 20 яшьтә, кайберләрендә — 30 белән 40 арасында үлгән дип язалар. «Чыңгыз тарихы». Язма нөсхә), һәм шуның өчен моның өлешен (Жужи улусын) Чыңгыз хан Жужиның улы Батуга биреп, аны Дәште Кыпчак мәмлөкәтенә хан итте. Ошбу вакыт бу жирләргә «Бату йорты» дип йөртәләр иде (Тарихе Әбел-Гази, 172 б.).

Бату хан руслар белән сугышып җиңгәннән вә Киев шәһәрен жир белән тигезләгәннән соң үзенә башкала сыйфатында Сарай шәһәрен бина итәргә кереште. Ләкин тәмам итәргә муафыйк булмыйча, 1252 елда (дәрәсрәгә, 1255 елда.—Р. Ә.) вафат итте.

Бату вафатыннан соң Чыңгыз законы нигезендә Мөңгу каан Бату хан улы Сартакны, ә аның вафатыннан соң Батуның икенче улы Улакчыны хан итеп куйса да, һәр икесе аз вакыт эчендә дөнья куйдылар, хәтта Сартак хан булып тәхеткә дә утырып өлгөрмәде, диләр. Сартак хан булган чорда русларның мәшһүр кенәзләреннән Александр Невский бигать бирер өчен, ягъни яңа ханның хакимиятен тануын белдерер өчен Сарайга килмештер (Мөстәфадел-әхбар. Т. 1, 99 б.).

БӘРӘКӘ

Падишаһ Жәгъфәр бине Габдулла кебек, Дәште Кыпчак хөкүмәтендә Чыңгыз балаларынан («Саин» фамилиясеннән) иң элек ислам белән мөшәррәф булган, ягъни кадерлеләнгән зат шушы Бүркә хан булмыштыр.

Улакчы хан вафат иткәч, Мөңгу каан Дәште Кыпчак мәмләкәтенә Жужи хан улы Бүркәне хан итеп куйды. Бүркә дә, Чыңгыз законнарына муафыйк рәвештә, Мөңгу каанга күп бүләкләр жибәрде һәм зур туйлар ясады.

Аллаһы Тәгалә һидаять биреп, ягъни туры юлга кертеп, Бүркә хан ислам динен кабул итте һәм исемең дә Бәрәкәгә алмаштырды. Юкса элек исеме Бүркә угылан иде. Бәрәкәгә ияреп, хатыны Чәчәк вә үзенә бер тума энесе Тукай Тимер, башка татар олуглары вә кечеләре ислам кабул иттеләр. Мөселман булганнан соң, Бәрәкә Багдадта булган Габбас Мөстәгъсим хәлифәгә бигать бирде һәм һәрвакыт аның белән хат алышып торды (Ибне Халдун. Т. 5, 529 б.).

Бәрәкә хан заманында Жужи улусы (Дәште Кыпчак мәмләкәте) «Бәриятел-Бәрәкәт» исеме белән танылды. Сарай шәһәрән бина итеп, төмам итүче дә Бәрәкә хандыр.

Мөшһүр һулагу хан белән Бәрәкә ханның аталары бер тума иде. һулагу Тули улы, Бәрәкә Жужи улы булып, Тули белән Жужи Чыңгызның солби, ягъни үз улларыдыр. һулагу хан хәлифә кул астында булган жирләргә яулап алу мәслихәт икәнән Мөңгу каанга сөйләп, сугышырга рөхсәт сорагач, каан рөхсәт биргән иде. Бәрәкә хан моны ишеткәч, Мөстәгъсим белән дус булу сәбәпле, Бату ханга шикаять итте. (Бу вакыт Бату сәламәт һәм Бәрәкә дә ханлыкка әле утырмаган буладыр.) Бату исә Бәрәкәнең хәтерән саклау йөзеннән каанга илче жибәреп, хәлифә мәмләкәтенә керүдән һулагуны манигъ иттерде, ягъни тыйдырды.

Бату вафат булып, Бәрәкә хан хөкүмәт башына килгәннән соң, һулагу кааннан хәлифә мәмләкәтенә керү хакында яңадан рөхсәт сорады һәм каан рөхсәтенә таянып, Багдадны харап итте, хәлифәнең үзен дә үтерде (Ибне Халдун. Т. 5. 569 б.).

Үзе мөселман булганлыктан, Бәрәкә хан өчен бу вакыйга гаять авыр булды һәм ул, гадәттән тыш ачуы килеп, үч алу чараларын эзләргә кереште. Чыңгыз законы буенча барлык диннәр тигез булып, хөкүмәт дин белән вә дин хөкүмәт белән мөкайяд, ягъни бәйләнмәгән иде. Шуңа күрә Багдад һәм хәлифә вакыйгасына каршы төшәргә Бәрәкә ханның закон буенча хакы юк иде. Тугрысы — сәясәт мәжбүр иткәнгә күрә һулагу тарафыннан эшләнгән эшләр барысы да Чыңгыз законына муафыйк иде. Шуның өчен Бәрәкә хан хәлифә һәм әһле ислам үчен алып өчен башка юллар эзләргә кереште.

Мөңгу каан вафат булганнан соң каанлык мәнсабы, ягъни дәрәжәсе өчен Кублай белән Артык Буга бер-берсе белән сугыша башладылар. Бу хәбәрне ишеткәч, Мисырны яулап алу фикере белән йөргән һулагу Каракорымга кайтырга мәжбүр булды. Бәрәкә хан әһле ислам өстендә жәрад, ягъни саранчадай каза булган һулагу гаскәрен туктатырга һәм әһле исламга ярдәм бирергә көче житмәслеген белеп, сәяси юллар белән чара кылырга кереште. Артык Буга белән Кублай сугышы Бәрәкә хан тарафыннан күрелгән бер чара иде. Шул рәвештә ике арада сугыш чыгарып өчен Бәрәкә хан махсус бер адәм күндерде, диләр.

Һулагу кайтып киткәннән соң аның урынына калган Кәтбуганы вә гаскәрен Гаен Фалут дигән урында Мисыр гаскәрләре төмам кырып бетермешләр (Тарихе Әбел-Фидан. Т. 3, 205 б.). Әгәр дә Кублай белән Артык Буга арасында каанлык низагы чыкмаган булса, һулагу ханның рәхәтләнеп Мисыр мәмләкәтен вә шуның аркылы Хижаз вилаятьләрен һәм соңыннан бөтен ислам галәмен яулап алачагында шөбһә юк иде. Әһел исламның мондый хараплыктан котылуы бары тик Бәрәкә ханның ислам галәменә иткән хезмәте бәяләп бетергесез бер хезмәт булды, диярләр.

Шушы вакыйга һәм мажаралар сәбәпле Бәрәкә хан белән һулагу арасында дошманлык тагын да артты вә ахыр чиктә алар арасында зур сугышлар булды. 1261 елда Бәрәкә хан гаскәре белән һулагу хан гаскәре Кавказиядә Ширван янында йөзгә-йөз очрашты. Башта Бәрәкә хан тарафы җиңгән булса, соңыннан һулагу гаскәре өстен чыкты. 1261 елның мөхәррәмендә Дербент янында һулагу гаскәре Бәрәкә гаскәрен яңадан җинде. һулагулылар Бәрәкә гаскәре артыннан аның мәмләкәтенә кереп таладылар, үтерделәр вә күп зарарлар иттеләр. Шул вакыт, гаскәре белән, артта килгән Бәрәкә хан үзе килеп житеште һәм һулагу хан

гаскәренә һөжүм итте. Һулагу гаскәре бу вакыт, каршы тора алмыйча, кире чигенде вә качып барганда Терек елгасы аркылы кичәргә туры килгәнлектән, боз өстенә керде. Шул чакны боз жимерелеп, гаскәрнең бик күбесе суга батып һәлак булды. Дәште Кыпчак (Бәрәкә хан) гаскәре куып килгәндә артта калган Һулагу гаскәре жиңүчеләр тарафыннан үтерелде. Нәтижәдә Һулагу хан бу сугышта төмам жинелде. Тарихларда бу сугыш «Тимер кану сугышы» буларак мәшһүрдер.

Бәрәкә хан тау-тау булып өелеп яткан Һулагу гаскәрненә үләксәләрен күргәч: «Аллаһы Тәгалә Һулагуның жөзасын бирсен! Магулны магул кылычы белән туратты, әгәр дә арабызда бердәмлек һәм оешканлык булган булса, магул гаскәре бөтен дөньяны яулап алачак иде!..» димештер. Бәрәкә бу сүзне ханнар һәм күбрәк мәмүрләр, ягъни башкаручылар, чиновниклар вә байтак гаскәр магул булганлыгы өчен әйтә, юкса аның гаскәре тулысы белән кыпчак, болгар төрекләре, финнар вә башкортлар булуы мәгълүмдер.

Шулай итеп, Багдатта Коръән шәриф, хисапсыз вә сансыз хәдис вә башка китапларны Дижләгә тутырып, ничә мең исламны нахакка кырдырып, елгалар рәвешендә кан агызучы, каләм белән язучы мөмкин булмаган вәхшәтләр кылучы Һулагудан бөтен дөнья мөселманнары өчен үч алганнар — бүгенге Русия мөселманнарының Бәрәкә хан командасында булган ата вә бабалары булмыштыр. Дөньяда һичбер ислам гаскәрненә кулыннан килмәгән вә килмәячәк бер эшнә бу каһарман һәм арысланнар эшләделәр.

Шушы вакыйгадан соң кайгыдан хәстәләнгән Һулагу 1264 елда рабигыль-ахирдә вафат булды. Аның урынына улы Абака хан утырды. Абака хан атасының үчен алу өчен Бәрәкә хан белән сугышкалап караса да, атасы кебек жинелүдән башка нәтижәгә ирешә алмады.

Бәрәкә хан гасырында Дәште Кыпчак хөкүмәте Русиядә икенче мәртәбә перепись ясатты, жан хисабын дәфтәр иттерде. (Беренче перепись Бату заманында булган булса кирәк.) 1257 елда Суздаль, Рязань кенәзлекләрендә перепись ясап йөрүче Бәрәкә хан чиновниклары моңарчы ясак түләмичә, мөстәкыйль рәвештә хөкүмәт сөрәп яткан Новгород мөмләкәтенә кереп, жан хисабын ала башладылар. Шул вакыт Новгород халкы Бәрәкә хан чиновникларына каршы торып, үзләренә хисапларын бирмәс өчен гыйсьян чыгардылар, ягъни баш күтәрделәр. Ләкин Новгород кенәзе булган Александр Невский Бәрәкә хан чиновникларына каршы баш күтәрү фәна, ягъни һәлакәт икәннән белгәнлегә сәбәплә гыйсьянын бастырды вә Бәрәкә хан чиновникларына буйсынырга өндәде. Бәрәкә хан адәмнәре Новгород шәһәре һәм бөтен Новгород кенәзлегенә жан хисабын төмам иткәннән соң 1259 елда Новгородтан Сарайга кайтып киттеләр. (Бу мажарадан соң Новгород кенәзлегенә дә Дәште Кыпчак хөкүмәтенә буйсынуы үзеннән-үзе мәгълүм булып.)

Бәрәкә хан, үзенә ислам динен кабул итүен бәян итеп, 1263 елда Мисыр падишаһы Мөлек Заһир Бәйбарска илче жибергән иде. Моннан соң ике арада һәрвакыт илчеләр, хатлар йөрәп торды.

Бәрәкә хан исламда нык иманлы булып, дингә һәрвакыт ярдәм бирә, галимнәренә ихтирам итә, гадел, сабыр вә гүзәл әхлаклы, кан түгү һәм шәһәрләренә харап итүдән сакланучы, акыллы һәм зирәк, гаять гайрәтле бер падишаһ иде, диләр. Үз-үзен Коръәнне, шәригатьне, динне сакларга дип таний һәм башкалар да аңа «Насреддин», «Әбү әл-Мөғали» кебек бөек титуллар бирәләр.

Ислам галимнәренә бөекләреннән булган Әбү әр-Рәжаи Мохтар бине Мәхмүд әз-Заһиди, ислам диненә хаклыгын исбат итәрәк, 1259 елда бер китап язып төмам итә һәм исемен Бәрәкә хан титулы булган «Насреддин» мөнәсәбәтә белән «Рисаләте Насыйрия» дип куеп, Бәрәкә ханга бүләк итә.

Бәрәкә хан 14 ел микъдарында хөкүмәт сөрәп, 1266 елда кулныж* хәстәлегеннән вафат итте (Әбел-Газиның «25 ел хөкүмәт итте» диюе хата булса кирәк) һәм Сарай шәһәрәндә күмелде. Бу вакыт яшә якынча 60 та иде диярләр.

Аллаһы Тәгалә рәхмәт итсен!

Шура, 1908, № 2, 21 январь.

Матбугатка тарих фәннәре кандидаты
РАВИЛ ӘМИРХАН әзерләде.

* Кулныж (хулуныж) — кату авырту хәстәсе (колики, спазмы в желудке).

Кавказ илләрендә (Әрмәнстанда, Грузиядә һәм Өзәрбәйжанда) сугышлар алып барганнан соң, 1223 елда Субәдә баһадир һәм Жәбә нойон житәкчелегендәге монгол гаскәрләре Дәрбәнд тирәсендә тауларны кичәләр һәм аланнар жиренә килеп чыгалар. Аланнар кыпчаклар белән берләшәләр һәм хәлиткеч орышка әзерләнәләр. Бәрелеш яубасарларга көткән нәтижәләрен бирми. Шуннан соң хәйлә эшкә жигелә. Монгол илчеләре кыпчак ханнарына хәбәр жиберәләр: «Без һәм сез — бер үк кабилә халкы. Аланнар — безгә ят халык. Без сезнең белән бер-беребезгә һөжүм итешмәү хакында килешү төзибез, сезгә жаныгыз теләгәнчә алтын вә күлмәкләр бирәбез, тик аланнарны безнең хөкемгә калдырыгыз». Кыпчаклар бу сүзләргә ышаналар һәм аланнардан аерылалар. Монголларга шул гына кирәк була да. Алар әүвәл аланнарны, соңыннан кыпчакларны тар-мар итәләр. Кыпчакларның исән калган өлеше урыс кенәзләре тарафына юл ала. Аларны эзәрлекләп барып, яубасар монголлар Кырымга бәрәп керәләр һәм анда Судак каласын алалар.

Котян житәкчелегендәге кыпчак ханнары белән сөйләшүләр алып барганнан соң, урыс кенәзләре уртак дошманга каршы чыгарга булалар, ә монгол илчеләренен килешү турындагы тәкъдимнәре кире кагыла.

Хәлиткеч орыш, мәгълүм булганча, 1223 елның 31 маенда Калка елгасы буенда була. Урыс (Галич, Чернигов, Смоленск, Волынь һ. б.) — кыпчак гаскәрләре тар-мар ителә. Югалтулар коточкыч зур була: алты кенәз үтерелә, ә сугышчылардан һәр ун кешенең тугызы яу кырыннан кайтмый, 80 меңлек урыс гаскәренең бик кечкенә өлеше генә исән кала. Шушы вакыйгадан соң монгол чирүе көньяк урыс жирләрен бөлдерә һәм Саксийнга (Түбән Идел буйларына) әйләнеп кайта — күрәсен, сирәгәйгән сафларны тулыландырырга кирәк була. Саксийнда озак тоткарланмыйча, яубасарлар төньяк тарафка — Идел-Чулман болгарлары иленә таба юнәләләр. Бу яу очраклы хәл булмаган. Чөнки 1223 елга кадәр үк Болгарга яу белән бараачакларын Чыңгыз хан яхшы белгән. «Юань-чао би-ши»дә Чыңгыз ханның Субәдә баһадирны Көнчыгыш Ауropa илләренә жиберүе хакында әйтелә һәм бу илләр арасында Болгар да телгә алына. Фарсы тарихчысы Рәшидетдин дә бу хакта хәбәр итә. Әгәр дә Чыңгыз хан исән чакта Көнчыгыш Ауropaда бер генә монгол явы булуын искә төшерсәк, ике чыганакта да 1223 елгы вакыйгаларның күздә тотылуына шик калмас. Өстәп, «Юань-чао би-ши»нең икенче бер мәгълүматына игътибар итәргә мөмкин. Анда Чыңгыз ханның инде мәрхүм булуы, әмма Көнчыгыш Ауropaга (шул исәптән Болгарга) яу чабарга бирелгән әмернең көчәндә калуы хакында әйтелә. Рәшидетдин Чыңгыз ханның яулау планына Болгарның да керүе турындагы үзенә хәбәрән янәдән раслый.

Болгарлар Калка сугышының нәтижәләре һәм утыз меңлек монгол чирүенең якынлашуы хакында хәбәрдар булалар. Гарәп тарихчысы Ибн әл-Әсирнең мәгълүматларынан күренгәнчә, болгарлар «посаклар (засадалар) коралар, аларга (монголларга. — И. Х.) каршы чыгалар, алар белән очрашып, аларны посакларга алдап кертәләр һәм тылдан һөжүм ясыйлар; алар уртада калгач, аларны һәр яктан да кылыч кырды: күбесе үтерелде һәм бик азлар гына исән калды. Алар дүрт меңләп кеше иде, диләр». Соңгысы исә монгол чирүенең исән калган өлеше булса кирәк. Бу орышта болгар гаскәре составында венгрлар (мажарлар) да катнашканнар. Монгол чирүенең калдыклары Түбән Идел буйлары һәм Казакъстан далалары аша 1224 елда Монголиягә кайтып жита.

Язма чыганаclarда туры һәм тулы мәгълүматлар булмау сәбәпле, әлеге орышның урынын күрсәтүе ифрат дәрәжәдә кыен. Бу мәсьәләнең дәлилче чишелешен ачуы булмаса да, фәндә ике караш туа алу мөмкинлеген әйтергә кирәктер.

Кайбер тарихчылар 1223 елгы болгар-монгол орышының урынын Идел-Чулман Болгарының үзәк жирләрендә эзләргә тырыштылар. Мәсәлән, В. Т. Пашуто, үзенә «Рус халкының бәйсезлек өчен героик көрәше (XIII гасыр)» дигән хезмәтендә

бирелгән карталарның берсендә, орыш урынын Суар каласының көнчыгыш тирәләрендә билгеләгән.

Галимнәребезнең башкалары 1223 елгы орыш кайдадыр Самара Лукасында (Самарская Лука), ягъни Болгарның көньяк чикләрендә булган, дип исәплиләр. Хәер, ике очракта да дәлилләр китерелми. Шулай да, икенче фикернең файдасына хезмәт итүче кайбер шартларны аерып күрсәтик.

Беренчедән, Ибн әл-Әсирнең «Болгарда яшәүчеләр» (Болгарлылар) тәгъбирен кала халкы буларак түгел, ә Болгар иле халкы итеп аңлау шарттыр. Биредә, шулай булгач, Болгарның Самара Лукасындагы халкы да күздә тотыла. Ничшиксез, нәкъ менә шул өлкәдә яшәүчеләр Түбән Иделдән якынлашучы монголларны беренчеләрдән булып күргәннәр. Болгар разведкасының Самара Лукасында ныгып урнашуы шик уятмаса китерелер.

Икенчедән, монголларның Калка орышыннан соң Түбән Идел буйларына әйләнеп кайтуларын яңадан искә төшерү мөһим булып. Ибн әл-Әсирнең мәгълүматларында яубасарларның Иделне кичүләре хакында бер кәлимә дә юк, ә пан Калужинскийның киресен раслауга тырышуы дәлилгә мохтаж. Кыскасы, барлык вакыйгалар да Иделнең уң як ярында барган. Шуңа күрә вакытта хәтердән чыгармыйк — Самара Лукасындагы болгар кала-авыллары да Иделнең уң як ярында урнашкан.

ОРЫШ

нар. Өстәп әйтсә мөмкин, язма чыганаclarда күп тапкырлар бәян ителгәнчә, монголлар ят, таныш булмаган жирләрдә гадәттә елга үзәннәре буйлап хәрәкәт итүне хуп күргәннәр, агымның юнәлешенә зур игътибар бирелгән. 1223 елда Иделнең уң яры буйлап күтәрелү яубасарларны ничшиксез Самара Лукасына китергән. Әгәр дә Иделнең агымыннан тайпылмасак, бу агым буенча иң түбәнгә (болгар чигендәге иң көньяк-көнбатыш), X—XII гасырларга караган ике болгар авылына (хәзер авыл урыннарына) юлыгырбыз (второе Усинское и Печерское селища). Ихтимал, яубасарлар иң әүвәл шушы авылларга аяк басканнардыр да. Һәрхәлдә, орыш урынын эзләүне шул тирәләрдән (Уса елгасының уң яры) башларга кирәктер. Бу гипотеза, фараз диик, безнең фикеребезчә, фәндә җитди кабул ителә ала. Ничек кенә булмасын, Самара Лукасындагы болгар авыллары, бигрәк тә югарыда күрсәтелгәннәре, монголларның күзеннән берничек тә яшеренеп кала алмаган.

Өченчедән, Самара Лукасы көньяктан һәм көньяк-көнбатыштан ихтимал булган яуларны кире кагу өчен махсус хәзерләнгән кебек. Табигый тоткарлыклар (Жигули таулары, Уса елгасы, Иделнең текә һәм биек ярлары һ. б.) кул көче белән тудырылган ныгытмалар (кальгалар, урлар-валлар) хисабына тулыландырылган һәм көчәйтелгән. Самара Лукасынан Иделнең сул ярындагы далалар берөзлексез күзәтелеп торылган.

Болгарларның 1223 елда монгол яубасарларын жинүгә ирешүе зур әһәмияткә ия, ул җитди нәтижеләргә китергән. Әлеге орыштан соң Болгарны яулау монгол ханнарының планында мөһим урын ала — алдагы яуларның Болгарга каршы юнәлдерелүе дә, сугыш хәрәкәтләренең Көнчыгыш Аурупада бары тик Идел-Чулман-Жаск жирләрендә җәелдерелүе дә әлеге фикергә этәрә. Болгарны яуламыйча торып Аурупага юл ачылмавына стратегларның шиге калмый. Кыскасы, 1223 елдан соң, Болгар, үзенә каршы ул заманда иң куәтле, рәхимсез көчне бастыра һәм бора. Моның нәтижәсе — XIII гасырның 30 нчы елларының уртасына кадәр монголларның Аурупа илләренә булгач ябырылуы тоткарлана килә. Болгар халкы жинүенә тагын бер нәтижәсе — Түбән Идел буйларының монголлардан бушануы, Ибн әл-Әсир әйтүенчә, «тынычлыкның кайтуы, сәүдәнең торгызылуы».

1223 елгы орыш болгарлар өчен зур сынау була. Үзара болганышлар һәм ызгышлар онытылып торыла. Әмма әлеге орыш кырына кергән болгар гаскәре — бердәм Болгар дәүләтенең чирүе түгел инде, ә вакытлыча берләшү нәтижәсендә бөтен болгар бәйләкләреннән тупланган көч.

Илшат ХӘЛИУЛЛИН.

Әсирлектән кайткан әкиятләр

3. КАРТ БАБАЙ*

Төн үтте, таң атты, яктырды, кояш чыкты. Патша малайга йөз баш куй санап жибөрергә кушты. Малайга патшаның боерыгын жиренә житкереп, йөз баш куй санап биреп, үзенә чыбыркы тагып, капкадан чыгарып жибәрделәр. Бу вакыт патшаның кияүләре яңа гына юрган астыннан, канат астыннан башларын калкыткан кош балалары кебек, башларын калкытып торып, тәрәздән бу малайның башын түбән салып, куйлар алып чыгып барганын күреп, үзара көлөшөп калдылар. Малай урам буе күңелсез генә куйларны әйдәп алып китеп, кырга чыгып ашатырга таратып жибәрде дә, үзе аяклары талганга жиргә утырып, кулындагы таягы белән жирне чукуп тора башлады, куйларга да карап ала. Алар һаман ашауларында, арткан нәрсә күренми. Малайның башында зур кайгы бар.

Утыра торгач, малай артына борылып карады, күрдә: юлдан тузан туздырып, аякларын берсеннән берсен уздырып, сакалын сәлперәйтеп, ләһелдәп бер картның килгәнән күрдә. Бу картның һичбер кешегә охшаган жире юк иде. Карт якынлашты, килеп малайны кочаклап алды. Малай картның кем икәнән белмәде, ә карт малайны таныды. Бу карт, малайны үз янына утыртып, хәлен сораша башлады. Малай:

— Әй, бабай, минем көнем начар,— дип, үзенә тормышыннан бик зарланды. Карт:

— Балам, син һичбер нәрсә өчен кайгырма, элек тамагыңны гына туйдыр,— дип, кесәсенә кулын тыгып, бер яулык тартып чыгарды да жиргә жәйде.

Шул ук сәгать яулык эчендә төрле ашамлыklar булып, эскәтер тулы кара ит, кисәр карасы юк, кабар калжасы юк, даңгырдаган бер сеңер, икәүләшөп кимерергә тотындылар. Ашаган арада малай куйларга күз салып та, арткан нәрсә күренми. Бабай:

— Балам, ни өчен аларга карыйсың, алар бер жиргә дә китмәсләр, күрәсен, йотыгып кештер-кештер үлән ашап йөриләр,— диде. Малай:

* Дәвамы. Башы журналның 1993 елгы 4 санында.

— Эй, бабай, менə минем эшем болай, мине шул куйларны кичкə кадəр ашатып, туйдырып, кич булгач, йөз башны ике йөз баш итеп алып кайтырга куштылар,— дип, үзенəң хəлен сөйлəп бирде. Бабай:

— Эй, балам, əле син мине белмисəң, мин сине бик белəм бит, син мине зур үлемнəн коткардың, ананннң күкрəк кесəсеннəн ачкыч урлап, чуен сарайны ачып чыгарып жибəрдəң, инде синəң яхшылыгыңа каршы мин сиңа, үзем дөнъяда исəн булган чагымда, кулымнан килгəн кадəр булышырмын,— дип, үзен-үзе малайга танытты.— Куйларың өчөн дə кайгырма, аларнын əмəлен табарбыз, аны мин сиңа эшлəрмен, алар ике йөз түгел, өч йөз дə булып,— дип, малайны юатты.

Аш өстеннəн торып, бабай малайнын башын-күзен сыпырып, куйларга таба карап киттелəр.

Куйлар янына барып життелəр. Бабай малайга куйларны санарга кушты. Малай йөзне санийм дип, ике йөзне санап күзеннəн үткəрдə. Бу вакыт кич булып килəдер иде. Бабай:

— Балам, инде куйлар ике йөз булды, син боларны алып кайтып азбарга (абзарга.— Л. Ж.) жибəрəрсəң, əле эш моның белəн бетми. Иртəгə тагы ул сиңа ике йөз биреп дүрт йөз итеп алып кайтырга кушар, əмма син аның өчөн бер дə кайгырма, менə мин бу урынга таягымны кадап китəм, куйларыңны шунда гына əйдəп китерəрсəң дə, мин тагын шунда килеп житəрмен,— диде.

Малай куйларны куып кайтып китте. Бабай да таягын кадап, үз юлына атлап китте.

Малай куйларны каулап (куалап.— Л. Ж.) алып кайтты. Куйларны санап карадылар, нəкъ ике йөз булып кайтканнар. Патшага кереп сөйлəделəр. Патша ышанмыйча үзе чыгып санап карады, куйлар дөп-дөрөс ике йөз иде. Патша бу эшкə аптырап китте, əмма кыз шатланып уйнаклап йөридер иде.

Патша кереп кияүлəренə хəлне сөйлəгəн иде, алар да аптырашып, үзлəренə пошым керде. Кияүлəр патшага:

— Инде эш моның белəн генə бетмəсен, иртəгə ике йөз биреп жибəреп, дүрт йөз алып кайтырга куш,— диделəр.

Патша бу сүзне колагына салып, иртə торуга ике йөз биреп жибəрəргə куша. Иртə торуга патшаның аткан ук кебек əйткəн сүзе жиренə житкерелə. Малай чыбыркысы белəн куйларны куып алып китə дə тенəге (кичəге.— Л. Ж.) урынга алып барып таратып жибəрə. Озакламыйча карт та килеп житеп, малай белəн күреште, исəнлек-саулык сорашты. Малай хəлне белдереп утыра. Бабай:

— Балам, куйлар өчөн кайгырма, элек тамагыңны туйдыр,— дип, тагын яулыкны жəеп, тамакны туйдырып алдылар.

Кояш батарга якынлашып барадыр иде. Карт малайны тагы куйлар янына алып барып, санарга кушты. Малай санап карады, куйлар дүрт йөз баш булып чыкты. Бабай:

— Иртəгə сиңа тагы дүрт йөзне алты йөз итеп алып кайтырга кушарлар, əмма син аның өчөн кайгырма, мин исəн булганда бар да булып, тагы шул урынга алып килеп таратырсың, гомерем булса, мин дə килəрмен,— диде.

Малай куйларны алып кайтып, санап кулларына бирде. Патша һəм кияүлəре бу эштəн тагын шиклənə башладылар. «Инде иртəгə дүрт йөзне алты йөз итеп алып кайтырга боерыйк»,— дип, сүз беректереп куйдылар.

Иртə торуга дүрт йөз куй санап биреп, малайны тагы, ярты икмəк, бер тырыс су биреп, кырга чыгарып жибəрделəр. Малай куйларны алып китеп, үткəн көндəге урынга таратып жибəрдə. Куйлар ашый башладылар.

Озак үтмəде, бабай тагын малай янына килеп житте дə, болар күрешеп сораштылар. Бу юлы бабайнын кулында бер капчык белəн зур гына нəрсəсə бар иде. Бабай малай янына килеп, капчыкны жиргə куйды да үткəндəге кебек малайга ашарга-эчəргə хəзэрлəде. Малай куанып ашарга утырды.

Малай бераз гына капкаларга тотынган иде, бабай малайга китереп куйган капчыкны жирдән күтөрөп алырга кушты. Малай тиз генә уйлап, капчыкны бер якка китереп ташларга уйлады. Барып күтөрөргә дип көчөнөп карады — кузгата да алмады. Малай кызарып килеп, оятыннан берни эшлөргә дә белмәде. Бу болай булмый икән дип, беләкләрен катырып, тез буыннарын ныгытып, яңадан чынлабрак тотынып күтөрөп карады — тезенә кадәр күтәрде. Бабай капчыкны ташлатып, малайны тагы ашарга-эчөргә утыртты. Малай янә ашый гына башлаган иде, бабай малайны урыныннан торгызып (торгызып.— Л. Ж.), капчыкны күтөрөп карарга кушты. Малай баягыча бар көчен жыеп, капчыкны күкрәк авызына кадәр күтәрде. Бабай янә капчыкны куярга кушып, малайны ашарга-эчөргә утыртты. Малай бик яхшылап аш ашап, су эчеп, тамакны туйдырып, картның алдында басып торды. Бабай малайга:

— Йә, балам, инде синәң белән минем бүген актыккы күрешүебез, моннан соң инде каршы килеп дөнъяда күрешә алмабыз,— дип, капчыкны жирдән һавага чөеп жибәрөргә кушты.

Малай ипләп кенә тотып, капчыкны алып, һавага чөеп жибөргән иде, капчык үзеннән-үзе күтөрелеп китеп, күздән югалды. Берничә вакытлар үткәннән соң, капчык пырылдап жиргә килеп төште. Шул вакыт бабай малайга:

— Йә, балам, кич була, куйларны сана, кайтырга вакыт житә,— дип, малайга куйларны санарга кушты.

Малай санады, куйлар алты йөз булды. Бабай малайга куйларны санап бетөргәч тө:

— Инде сиңа бүләгем шул,— дип, бер яулык белән бер балдак бирде.— Яулыкны жәйсәң, ашарга хәзер булыр, кирәк вакытта аптырамассың, әмма балдакны үзеңә кирәк вакытта авызыңа куеп сызгыртсаң, шул вакыт бер акбүз аргамак бар кебек сугыш кирәк-яраклары белән алдында басып торыр,— диде дә бабай, малай белән исәнләшеп, аркасыннан сөеп, инде күрешә алмабыз,— дип, жылашып аерылышып киттеләр.

Малай куйларны алып, шөһөргә кайтып китте. Яулык белән балдакны кесәсенә бөйләп салды, куйларны алып кайтып, санап тапшырды.

Патшага кереп әйттеләр. Патша аптырап китте. «Инде һичбер әмәл юк, кызны бирергә туры килер ахры»,— дип, үз-үзеннән уйланып-уйланып йөри башлады.

Кыз атасының егеттән көткән нәрсәләренең жиренә житкерелгәннен күрөп: «Мине инде бирегез»,— дип, атасын жөдәтә башлады. Патша инде: «Әйткән сүз — аткан ук, авыздан ычкынды»,— дип, туйга хәзерләнә башлады.

Көн үттө, көн артыннан төн үттө, туй көне килеп житте. Патша, бар кебек кул астындагы кешеләрен жыеп, үзенә актык туен бик шөп иттереп уздырырга уйлады. Халыклар жыелды, барабан кагылды, быргы кычкырылды, ашъяулыклар жәелде, табак-кашыклар тезелде, кәндилөргә (кечкенә табакларга.— Л. Ж.) кымызлар тутырылды, житмөгәнә үгезләренә савып, сабаларга алдан хәзерләп куйдылар. Егетне киендереп туйга, табынга керергә чакырдылар, ләкин егет:

— Мин бер хезмәтче, анда керергә оят булыр, миңа монда аш өе дә ярый,— дип, анда керергә кыймады.

Инде көчлөп бер эш тө эшлөп булмас дип, егет өчен аш өен аннан-моннан жыештырып, чаршаулар корып, кашагалар кагып, чыбылдыклар асып, ике кат түшәк жөеп, кирәк булган табак-савыт, лөгән, комганнарны жылы су белән тутырып, хәзерләп куйдылар. Кызны киендереп, чулпыларын тактырып, колак алкаларын астырып, иннекләр буятып, кершөн ягындырып, теш кара яктыртып, бизәндереп-төзәндереп башына чөчрәткәсен (чөчкә куела торган төнкәләр белән бизәлгән тасмасын.— Л. Ж.) кидереп, чөчләрен толымлап үрөп, муенсалар кидереп, изүле күлмәкләр кидереп, читек-башмак кидереп, бер битен ай, бер битен кояш кебек нурландырып,

егетнең янына алып килеп керттеләр. Егет белән кыз кавышты, икесе дә рәхәт табышты.

Төн үтте, егет — кияү, кыз — бикәч булды. Шулай итеп, туй көннәре үтте, болар ирле-хатынлы көн күрергә тотындылар. Егет кызга үзенә кем икәннен яхшыдан-яманнан бер нәрсә дә сөйләмәде.

Көн күргәндә, ашаганда-эчкәндә, бердәнбер көнне патшага капыл гына бер хат килеп төште. Хатны алып укыдылар, укып карасалар, шаккаттылар, аңладылар: шул якын көннәрдә егерме дүрт башлы бер дию пәрие моңарга сугыш белән килгәннен белдергән иде. Патша моны ишетүгә бик зур хафага төште, көннәренә рәхәтә үтеп, патша сугышка хәзерләнәргә тотынды. Бөтен кул астындагы халыкны жыеп, кораллар хәзерләп, дөньяны кыйратып алып-биреп йөргән чакта, кече кияве:

— Мин урманга барып агач кисеп йорт салмакчы булам, монда торучу безгә килешми, — дип, хатынын атасына кертәп жибәрә.

Кыз атасына барып сөйләгәч тә, патша:

— Хәзер өй кайгысымыни миндә, юк нәрсә сөйләп йөрисең, — дип, кызын кыздыра. Шулай да булса: «Барса-барсын, киртәдән бер корчаңгы атны алсын», — дип, рәхсәт бирә.

Егет бу чакта егерме биш яшьтә иде. Бик гайрәтле, көчле, бик матур, бик чибәр, күрсәң гайрәтәң чигәрлек булып үстә.

Патша үзенә ике кияве белән гаскәр жыйнап, бик хафаланып сугышка чыгып китә.

Шул чакта егет патша алырга әйткән атны су чанасына жигеп, артка таба карап утырып, капкадан сикертәп чабып чыгып, барып керде бер чүплекнең арасына. Анда тулы эт көтүе иде. Шул жирдә корчаңгы атны алга таба этәп, артка таба койрыгыннан тотып, тиресен тартып чыгарды да итә, жылы көе ашагыз дип, этләргә ташлады. Үзе чүплекнең бер читенә чыгып, кесәсеннән яулыгы белән балдакны кулына алды.

Бу вакытта патша дию пәриенә гаскәре белән, дөнья кырып, уңга килгәннен уңга алып, умрау сөяген ватып, сулга килгәннен сулга алып, кабыргаларын ватып, сугышып ятадыр иде. Егет балдагын авызына кабып бер сызгырып жибәргән иде, һавадан бер ак аргамак бөтен сугыш киёмнәре белән каршына килеп басты. Егет хәзернең эчендә аргамакка атланып алып, сугышка таба очырып барып, сугышка да кереп китә. Уңга-сулга кылычын селтәп, дию пәриләрен теземә белән ура башлады.

Озак сугыша торгач, егет дию гаскәрен кырып та бетерә һәм очып китеп тә югала. Моңы тотып кем икәннен белер өчен, кудырып артыннан кешеләр жибәрәләр. Куучылар куып, күтләрен уып, күрә дә алмый калалар.

Бу егет әлеге чүплек янына кайтып төшә дә, кесәсеннән балдагын алып, сызгыртып, атны тагы һавага очыртып жибәрә дә, баягы этләргә ташлаган үлөксәнең сөякләрен теркәп, яңадан башы белән чанага таба каратып жигә дә, утырып, өйгә кайтып китә. Моңарга юлда сугыштан кайтышлы патша каршы очрый. Бик күнеле корылып, моның өстенә карар-карамас кына яныннан үтеп китә. Патша йортына кайтып керүгә, бу да артларыннан кайтып керә дә корчаңгы атын туарып киртәгә жибәрә.

Патша куанычны эченә сыйдыра алмый, хатынына:

— Безнең эш бик начар иде, әле дә талигыбыз (бәхетебез. — Л. Ж.) бар икән: әллә кайдан бер егет килеп чыгып, безгә булышып дошман гаскәрен кырып китте. Тик шунысы үкенечле булды, кем икәннен белә алмый калдык, — дип мактанды.

Дию пәрие яңадан хәбәр жибәреп, сугыш белән киләсен белдәртте. Патша тагы кайгыга төшеп: «Инде берсеннән котылган идек, моңысыннан ничек котылырбыз», — дип, гаскәрен жыйдырды да сугышка чыгып китәргә хәзерләнде. Шул арада кече кияве: «Тагын урманга барам, кискән бүрәнәләр ызбага житешми», — дип, хатынын атасына ат сорарга жибәрде. Кыз барып, тагын атасыннан ат сорады. Патша:

— Жан кайгысы белән йөргәндә, сез диваналар ат артыннан йөрисез, — дип, берәз тиргәп, яңадан әвәлеге корчаңгы атны алырга кушты.

Патша гаскөрлөре белән сугышка дип чыгып китте. Кияү корчаңгы атны жигеп, зөренә (билбавына.— Л. Ж.) балтасын кыстырып, чанага утырып, болар артыннан чыгып китеп, тагын чүплеккә барып, баягы кебек атны этеп егып, итен этлөргә ашарга бирде. Кесәсеннән балдакны алып сызгыртып жибәрде дә, күз ачып йомганчы, акбүз ат моның каршына килеп басты. Егет атка атланып янә сугышка китте. Гаскөрләр бу вакытта кырылышып сугышып яталар иде. Егет барып та керде, бер селтәүдә унар-унбишәр кешене берьюлы аяктан екты.

Берничә көннәр үткәннән соң егет, сугышны бетереп, дию гаскөрен кырып, янадан арадан чыгып югалды. Патша моны белми калуына үкенеп, жиңүенә куанып, тагын өенә кайтып китеп, хатынына кереп мактанды:

— Әле дә безне Алла ташламый, үткән юлдагы егет бу юлы да килеп безгә булышып, дию пәриен кырып бетереп, күздән югалды,— диде.

Янә болар азмы-күпме рәхәт кенә барын ашап, югын бар итеп, барын юк итеп яшәгән чакта дию пәриеннән өченче тапкыр сугышка дип хәбәр килеп төшә. Патша моны ишетүгә тетрәп-калтырап, кая басарга урын тапмыйча, ни эшлөргә белмичә, дөнья күзенә күренмичә, кызу табага баскан кебек сикергәләп йөреп, вәзирләрен жыеп, кияүләрен чакырып, киңәш итәргә кереште. Бар да бер авыздан: «Тагын гаскөр жыеп, каршы барырга кирәк, анда баргач йәнә Алла булышыр, җае табылыр»,— дип, сугышка барырга хәзерләнделәр.

Шушы чакта кече кияве тагын: «Мин житмәгән жиргә бүрәнә кисәргә барыр идем, ат бирмәсләр микән»,— дип, кызны атасына кертеп жибәрде. Кыз атасына барырга курыкса да, киявен җаны-тәне белән яратканлыктан, аның сүзен аяк астына салмый, ни күрсәм дә күрермен дип, батырланып атасына кереп, киявенә сүзләрен сөйли. Атасы бу сүзләргә кашын-кабагын жимереп:

— Бу нинди эш, кеше жан биреп илне коткарырга йөри, ул урманга барып келәү акчасына (сәдака акчасына.— Л. Ж.) тормаслык бүрәнәләр кисәргә китәргә йөри,— дип ачулана да, ни теләсә шуны эшләсен, инде кеше көлдөрүдән туктамас кеше бар икән, дип, әлегә корчаңгы атны алсын, ул барыбер безнең кирәккә ярамый, дип, кызын яныннан чыгарып жибәрә.

Кыз кайтып, киявенә эшнән ничек икәннен сөйләп бирде.

Егет азбарга барып, корчаңгы атны алып, чанага жигеп, урманга дип чыгып китте. Егет чүплек башына барып атын төртеп егып, итен этлөргә ташлап, кесәсеннән балдагын алып сызгыртып жибәрде. Алдына акбүз ат бар кебек киёмнәре белән килеп басты.

Егет атланып, патшаларның сугыш майданына таба карап, юыртып барып житә дә күрә: патшаның бар кебек гаскөре кырылып беткән. Кизү патша белән вәзирләргә килеп терәлгән. Егет килеп тә житә, сугышка кереп иң элек дию пәриенә барып бер кылыч сала, бер чабуда унбиш башны өзеп төшерә.

Кырышып-сугышып йөргән чакта егетнең уң кулы жәрәхәтләнә. Моңы патша күреп, егетнең катына барып кесәсеннән ефәк яулыкны тартып чыгарып, егетнең ярасына бәйли. Егет белән артык сөйләшеп, сорашып торырга вакыт юк. Кулын бәйләтүгә, барып сугыш башлап, барын да кырып бетереп, егет үз уңаена күздән китеп, каядыр югала. Патша янадан, бу юлы да күрә алмадым, сорый да алмадым дип, бик үкенә һәм, инде мин бу егетне моннан соң кайда гына туры китереп сөйләшермен дип, эченнән генә уйлый.

Егет янә чүплек башына кайтып, акбүз атын жибөреп, корчаңгы атын жигеп кайтып керде дә, хатыны каршы чыгып, эшнән ничек икәннен сораштылар. Егет:

— «Инде бер өйгә житәр, Аллаһ теләсә өй салырбыз»,— дип күңелләрен басты.

Егет үзенә өенә кереп ашады-эчте дә:

— Мин бик арыдым, инде ял итәргә вакыт килде, мин ял итәргә ятам.

Жиде көн, жиде төн үтмичә торып мине уятма,—дип, бар кебек киём-нөрөн баш очына салып, бишмәтен ябынып, йокларга ятты.

Күп вакыт үтмәде, жир тетрәтеп, күк күкрәтеп, музыкалар уйнатып, авызын ерып, патша үзенә сараена кайтып керде. Хатыны вә сарайда калган кешеләр дә куанычлык белән каршы алдылар. Ашау-эчү, уен-көлү, көн дә бәйрәм, төн дә туй башланды. Егетнең ятканына өч көн үтәп, дүртенче тәүлеккә чыкканда йокысы белән киереләп китеп уң кулын сузып жибәрә. Жәрәхәтенә бәйләгән яулыгы чыгып күренүгә, кыз бу яулыкның атасыныкы икәнән танып алды да йөгереп менеп анасына күргәнән сөйли башлады. Кыз:

— Әни, мин кияүнең беләгендә әтинең ефәк яулыгын күрдем, каян алгандыр,—диде.

Анасы тыңлап бетерер-бетермәс тиз генә кереп, патшага сөйләде. Патша ышанмыйча йөгереп төшеп, барып тәрәзә аркылы карады да, үзенә яулыгын күрүгә танып, язылган исемән күрдә дә һушсыз булып егылды. Шуннан патшаны кулга алып, күтәрәп кертәп урынга салдылар. Сорашып карыйлар, патша эндәшми, телсез-авызсыз булып ятадыр иде.

Шул ук вакыт имчеләр чакыртып, ни булганын сорый башладылар. Имче патшаны карап:

— Моңарга бу жирдә яраклы дару табар хәл юк, моңарга Сәмруг кошның уң як имчәк сөте килешсә килешер,—диде.

Имчедән бу сүзләргә генә ишеткәннәр иде, өч кияүне дә дару эзләргә атлар иярләтеп, күрешеп: «Ерак вә куркыныч юлларга китәсез, инде төрле хәлләр булгандыр, бездән разый булыгыз»,—дип юлга озатып жибәрделәр. Болар өч бажа бергә олы юл белән чыгып киттеләр.

Ай киттеләр, ел киттеләр, карыш буе жир киттеләр, барып життеләр өч аерымлы бер юлга. Анда багана утыртылып, аңарга такта кадакланып: «Уңга киткән уңар, уртага киткән уртача булыр, сулга киткән туңар»,—дип язылган иде. Болар укып карадылар да сулга таба берсенә дә барасы килмәде. Кече кияү: «Ярый инде, сез анда барырга курыксагыз, шобага салырга теләмәсәгез, мин шобасыз үзем теләп китәм»,—дип, шул юл белән китәргә аягын салып урап кияргә дип, берәз утырып калды. Бажалары шатлык белән икесе ике юлга кереп киттеләр.

Алар китеп күздән югала башлагач, егет торды да, яулык белән балдакны алып сызгырып жибәргән иде, акбүз ат моның алдына килеп тә басты. Егет менеп атланып, тузан туздырып юыртып, алга таба очып китте. Юлның ике ягындагы агачлар авып кына калалар иде.

Байтак сәгатьләр барганнан соң, барып керде бер кара урманга. Анда берсе-берсе бер ай калынлыгында юан тирәкләр үскән иде. Егет тирәкнең төбенә барып, атын бер ботакка бәйләп куйды, үзе арлы-бирле аякларын язып йөри башлады. Крута гына (кинәт кенә.—Л. Ж.) башын күтәрәп караган иде, тирәк башында ике кош баласы күрдә, аларга таба карап торды. Кош балалары телгә килеп:

— Әй, егет, монда нишләп йөрисең? Монда син исән калмассың, исән вакытта китеп кал. Без дә түбән төшеп жир йөзән күрәсез юк, монда жиде башлы бер жиз аждаһа бар, ул озакламый килеп житәр инде,—диделәр. Егет:

— Беткән баш бетсен, килеп карасын, сонра күрербез, ул жиңәрме, мин жиңәрменме, алышып карарбыз,—диде.

Шул көнчә сөйләшеп торганда чыкты давил, купты жил, тетрәде жир. Егет артына борылып караса, ялтырап килгән аждаһаны күрдә дә, алмаз кылычын тартып алып, килеп житкәнән көтеп торды. Аждаһа килеп житкән иде, егет кылыч белән бер селтәп, еланның биш башын өзеп төшерде, икенче селтәүдә калган ике башын да чабып төшерде дә, итен турап, бер жиргә өеп куйды—бер тау кадәр булды.

Шул вакыт кош балалары жиргә төшеп егеткә күп рәхмәтләр укып, сөйләшеп торалар иде. Бер канатын күктән, бер канатын жирдән өстерәтеп, сыдырып, Сәмруг кош кайтып килде дә тирәк башына кунды. Тирәк

тирә-ягы белән селкенеп китте. Ояда балалар юк иде. Сәмруг кош жиргә караса, балалары жирдә, бу егет белән сөйләшеп торалар. Кош жиргә төшөп, авызын ачып егетне йотарга дип килә иде. Бер баласы анасының авызын каплады. Сәмруг кош эшнең ничек икәннен сорапты. Балалары:

— Күрмисеңмени, әнә ул — тау түгел, безне әлегә кадәр жәфалап яткан елан, әгәр дә бу егет килмәсә, без әле һаман шуңардан жәфаланып торган булып идек, — диделәр. Сәмруг кош егеткә:

— Инде, егет, без аңардан ничек котылырга белмидер идек, син безне коткардың, сиңа бу хезмәтең өчен ни бирик? — диде. Егет:

— Миңа бернәрсә дә кирәкми, тик уң имчәгеннән сөт кенә савып бир, — диде. Сәмруг кош:

— Ул минем өчен зарарлы, аннан соң мин бала китерә алмыйм, шулай да булса, булган балаларымның рәхәтен күрергә язсын, — дип, бирергә күнде. Ике шешә алып, ике имчәгеннән дә сөт савып бирде.

Егет куанып, күп рәхмәтләр укып, атына атланып, кайтырга юлга чыкты.

Күп көннәр кайтканнан соң, аерылып киткән аерымларына килеп житте. Килеп житкәндә үзләренең сүзләре буенча ике бажасы моны көтеп торалар иде. Аларга житәргә берәз калганда акбүз атны жибәреп, үзенең атын эзләп алып, атланып болар янына килеп житте дә атынан төшөп, хәл-әхвәл сораптылар. Егет бажаларына:

— Таптыгызмы? — диде. Бажалары:

— Без таба алмадык, син таптыңмы? — диделәр. Егет:

— Мин таптым, сезгә дә бирим, буш кайтмагыз, — дип, боларга да бирергә булды. Бажалары:

— Соң син аның каршысына ни сорыйсың? — диделәр. Егет:

— Мин аңарга ни сорыйм, сырт үргечләрегезне ярып бирерсез, — диде.

Бажалары күнөп, сырт үргечләрен ярып, сөт алып, бергеләшеп кайтып киттеләр.

Егет кайтып, үзенең өененә барып керде. Бажалары берсеннән-берсе узышып, туры сарайга кереп киттеләр дә патшага: «Барып алып кайттык», дип, сөтне алмаш-тилмәш биреп ирексезләнеп йоттырдылар. Үләм дип ята торган патша бөтенләй хәлсезләнде. Ике-өч кенә суларга калды. Шул вакыт кече кияве килеп, үзе алып кайткан сөттән бер тамчы эчерде. Патша селкенә башлады. Икенче эчерде — торып утырды. Өченче эчерде — торып йөри башлады. Патша, инде егетнең кем икәннен белеп:

— Ни эшләтсәң дә эшләт, мин бүгенге көннән сиңең кулда, — дип, киявенә тапшырылды. — Бу көннән мин сиңа үземнең патшалыгымны бирәм, үз урыныма сиңе патша итеп куям, — диде.

Олы кияүләре тетрәшеп бер читтә торалар иде. Патша киявен аш өеннән алдырып сарайга кертте. Икенче көнне бөтен кул астындагы халыкны жыеп, патша кешеләрнең күз алдында үзенең бар кебек патшалык эшләрен киявенә тапшырырга булды. Патша яшә киявеннән нинди кеше икәннен сораша башлады. Егет:

— Мин монда бер үзеңә генә сөйләмим, халык жыелгач, халык алдында сөйләрмен, — диде.

Халыкны жыеп бетерделәр. Патша халыкка карап:

— Инде мин картайдым, моннан соң минем урыныма менә бу кече киявем булып, — диде.

Халык бер аваздан күнөп, яңа патша белән танышырга теләделәр. Яңа патша каршыга чыгып, үзенең кем икәннен болай сөйләргә тотынды:

— Менә моны сезнең дә ишеткәнегез бардыр, моннан берничә айлык жирдә бер зур патша бар. Ул бик гайрәтле, көчле, үзсүзле, үзен бик зур тота, теләгән нәрсәсен, күңеленә төшкән эшнә эшләми калмый. Ул бер-вакыт бакча чәчтерергә уйлап, күп еллар хәзерләнде, ләкин бер чәчтерде — эше уңмады, ике чәчтерде — уңмады, аны бер карт карак килеп урлады. Өченче тапкыр чәчкәндә исә, ачуланып, бөтен халкын жыеп сакчы куярга

теләде. Ләкин батырчылык кыла алмадылар. Һичкем разый булып чыкмады. Әүвәлгеләрендә көчләп куйган иде. Бу юлы халыкның үз теләге белән куярга уйлады. Күп сорый торгач, арадан бер карт чыгып, бакчаны сакларга үз өстенә алды, каракны да тотып тоткынга салды. Мин кечкенә вакытымда ук атып уйнап йөргәндә угым зинданга төшеп, аны алыр өчен зинданны ачтым, карак чыгып качты. Атам аны үтерергә дип сарайны ачкач, карак юк булып чыкты. Атам моны миннән күреп, мине чапмакчы булды, тик вәзирләр коткарып калдылар. Шуннан соң атам мине күрә алмады. Ике кол биреп юлга чыгарып жибәрде. Минем колларым мине талап, үзләре минем киёмнәремне киеп, мине малай иттереп йөрттеләр. Бу көнгә кадәр мин аларның малайлары булып йөрдем. Хәзер алар минем урынымда калдылар, алар патшаның кияүләре булдылар. Менә актык минутта да алар алдарга, ялганга керешеп, мин тапкан сөтне үзез без таптык дип, алып кайтып бирделәр. Әгәр дә сез аларның ялганын тотасыгыз килсә, мин сезгә аларның аркасын күрсәтим, дип, бажаларын янына чакырып, аркаларын ачып халыкка күрсәтте.

Егет үзенә бажаларына:

— Үргечләрегезне кая куйдыгыз? — диде. Бажалары:

— Сөт сатып алдык, — дип җавап бирделәр.

— Соң, ник патшага үзез без таптык дип сөйләдегез? — диде дә, ялган-бозык кешеләр дөньяда яшәргә тиеш түгел дип, шул ук сәгать икесенә дә башын чаптырып өздерде.

Шуннан соң халык таралып, яшь патшага күп рәхмәтләр укып, анардан күнелләре булып, киләчәктә аның белән бергә көн күрергә сүз биреп, кайтып киттеләр.

Берничә көннәр генә үткән иде, боларга бер кайгылы хәбәр иреште. Патшаның күршесенә Заль патша сугыш белән килә икән. Берничә көннәр үткәч тә, Заль патша күрше патшага килеп сугыш ачты. Болар: «Анда килгәч, монда да килеп житәр, бу куркынычтан вакытында котылып калыйк», — дип, һәм үзенә кем икәннән Заль патшага белдерергә уйлап, болар да Заль патшага сугыш игълан итеп, шул ук көн гаскәр җыярга кереште. Бер-ике көндә гаскәрнең барын кулына жыеп алып, гаскәренә болай дип сүз башлады:

— Әүвәлге патша заманында анарга ничек тырышып хезмәт иттегез, инде мин дә сездән ул вакыттагы кебек хәзерге куркынычтан котылу өчен жаныгыз-тәнегез белән тырышуыгызны үтенәм.

Гаскәр моның авызыннан чыккан сүзгә ишетүгә бер авыздан:

— Әлегә кадәр син безгә зарарга йөрмәдең, инде моннан соң да безнең файдага тырышырсың, без турылык белән хезмәт итәргә күнәбез, — дип җавап бирделәр.

Гаскәре моның нинди кеше икәннән вә нинди сугыш һөнәрләре бар икәннән — барын да беләләр иде.

(Ахыры киләсе санда.)

Текстны **ЛЕНАР ЖАМАЛЕТДИН**
әзерләде.

ТУГАН ТЕЛ МƏЗƏКЛƏРЕ

БОРЫНГЫЛАР СҮЗЕ — ХАКЫЙКАТЫНЕНҢ ҮЗЕ

МƏХƏББƏТ ЙОДРЫГЫ

Әни кеше урамда кияүдәге кызын очратып, аһ итә:

— Кызым! Бу ни хәл? Нигә күз төпләрең көйгән, ә үзең елмаясың?

— Шатлыгым зур, әнкәем, шуңа авызым ерам. Зөбәер мине яратмый дип йөридерим, ә ул бик ярата икән! Ярата! Менә, көнчелеге килеп, кичә берәз бәргәләп алды...

АКЫЛЛЫ КИҢӘШ

Бер яшь хатын ахирәтеннән киңәш сораган, ди.

— Сабира, жаным, әйтсәнә, башым житми. Ирем кылдый-былдый атламасын өчен нишлим икән? Аңа күз-колак булуйммы, эзенә басып йөримме, нишлим?

— Иреңне биздерәсең килмәсә, аннан шикләнмә, бу — бер. Аннары иреңнең иң якын дуслы, сердәше, кайгыртучысы бул! — дигән Сабира.

БƏХƏС

Ике күрше капка төбәндә бәхәсләшеп утыралар икән.

— Була шундый этләр, алар акыл жәһәтеннән кешедән дә өстенрәк торалар, — дигән берсе.

— Кит аннан! Андый этнең булганы да юк, тумас та!

— Син этләрне белмисең икән әле!

— Йә, андый, хужасыннан акыллырак этне кайда очратканың бар?

— Заманында минем шундый этем бар иде...

ЮККА БОРЧЫЛАСЫҢ

Хатип дигән шома егет былтыр дворниктан ун сум акча алып торган. Менә быел алар, һич көтмәгәндә, кибет алдында очрашалар.

— Сәлам, дус кеше! — ди дворник. — Нихәл, бирәчәгеңне онытмадыңмы әле?

— Нишләп онытыйм, ди! — Хатип кесәсеннән куен дәфтәре чыгара. — Менә алар: Хәсән, Әхсән, Шакир, Бакир — һәммәсә дә исемле кешеләр... Касим, Васил, Нәсим — кайсы доцент, кайсы язучы. Акчалы, намуслы егетләр. Алар әжәтләрен хәтта телгә дә алмыйлар. Менә, абый, утыз өченче булып син дә теркәлгәнсең. Күрдең синең алда нинди затлы кешеләр! Алар һич тавышланмый. Әйтәм бит, юкка борчыласың...

АУЧЫ ӘКИЯТЕ

Әхмәт абыйлары янына малайлар жыелган. Аннан аучылар башыннан узган төрле әкәмәтләр турында сөйләвен үтенгәннәр.

— Тик бары булганны, үзең күргәнне генә сөйлә! — дигәннәр.

— Бетте, килештек, дәресең генә! — дигән Әхмәт. — Минем күршем Әхәт әңгер-менгер чагында урман аланында бер ядрә белән бүренең ике колагын, арт аягын, житмәсә койрыгын атып тиште!..

Малайлар шаулаша башлаганнар.

— Булмас, булмас, әкият бу! — дигәннәр.

— Үз күзем белән күрдем, валлаһи, булган хәл! — дигән Әхмәт. — Ничек шулай туры килгән дисезме? Бүренең койрыгын болгый-болгый арт аягы белән колак артын кашыган чагы туры килгән...

КЕМ ТӨЗРӘК АТА

Ике яшь аучы урман каравылчысы кызына гашыйк булганнар, ди. Һәркайсы оста мәргән булуы хакында мактанышалар икән.

— Мин озын колакны чабып барган көенә бер чакрымнан атып егам! — дигән берсе.

Икенчесе аннан да уздырып жибәргән.

— Мин әллә ничә үрдәкне берьюлы атып төшерәм.

Урман каравылчысы боларны тыңлап торган да көлгән.

— Ә минем кызым икегездән дә остарак мәргән булып чыкты. Ул бер күз сирпү белән икегезне дә аяктан екты.

УТЫРТКАН

Элек заманда бер ярлы егете бай кызын яраткан. Әмма ничек тә күрешергә жаен таба алмый икән.

Беркөнне байның чыгып киткәнен сагалап торган да кыз янына килеп кергән бу. Сөйләшә генә башлаганнар икән, ишек шакыганнар. Егет тиз генә балконга чыгып поскан.

Бай кереп өстен-башын чишенгән дә:

— Саф һава сулап керим әле, — дип балконга чыкса, анда егет утыра икән.

Бай жикеренергә тотынган:

— Беләм мин сине, карак син, кызымны урларга килгәнсендер әле, — дигән.

— Бай абый, гафу ит инде, — дигән егет. — Мин сезнең өстәге кардәшем янына килгән идем. Ул бик көнче икән, хатынын көнләп бик каты бәйләнде, мин кайдан да чыгар урын тапмыйча, өченче каттан сезнең балконга сикердем, — дигән.

Бай шуннан берәз йомшарып:

— Бар инде ул дөньяда көнче кешеләр, — дип сөйләнә-сөйләнә егетне чыгарып жибәргән. Берәздән, төсә бозылып:

— Карале, утыртты бит теге малай! Безнең өй ике генә катлы ич! — дип шап итеп маңгаена суккан, ди.

КАЛГАНЫН ҮЗЕҢ БЕЛ

Бер көтүчедән:

— Ничә сарыгың бар? — дип сораганныр.

— Кара сарык биш сарык, ак сарык өч сарык, калганын үзең бел,— дигән.

АЮГА УРЫНБАСАР

Такылдык Саескан, кыр-кыр кытырдап, бөтен урманга яңа хәбәр тараткан.

— Ишеттегезме әле, Куянын аюның урынбасары итеп күтәргәннәр?

— Ай, һай-һай! Әнә кайларга сикергән кылый күз! Шәп, шәп! — дигәннәр бүре белән бурсык.

Төлкә әйткән:

— Шәбен шәп тә... Моңы болай гына калдырырга ярамый. Озын колак хәзер зур түрә булды. Ансыз без хәзер берни дә майтара алмыйбыз. Әйдәгез, барыйк, бөтен урман халкы исемненнән котлап кайтыйк.

Барганныр. Куян бүрегә карап борынын жыерган, бурсык өстенә төчкергән, төлкөгә борылып та карамаган...

АЮ БЕЛӘН БЕЗЕЛДЕК

Урман эчендәге чытырманлыкта йокымсырап утырганда аю куянын эләктергән, ди.

— Әһә! Каптыңмы озын колак! Житте сиңа, бетте сиңең көңең! — дип үкергән, ди.

Ул арада яфрак астыннан килеп чыккан черки аюның борыны тирәсендә безелдөргә тотынган, ди.

— Әй, дуамал, азынма! Тый кулыңны: рәнжетмә нәниләрне! Юкса борыныңны канатырмын! — дип безелдөгән, ди черки.

Аю бөтен урманны шаулатып иһаһайлап кәлгән, ди.

— Һа, һа, һа! Нинди ыбыр-чыбыр безелди бу тирәдә?! Кая син? Күзгә дә күренмисең? — дип әйткән, ди.

— Хәзер күрсәтәм мин сиңа күрмәгәнәнне! — дип әйткән, ди черки.

Ул аюның борын тишегенә кергән, ди. Аю үкереп жибәргән, алгы аягы белән борынына китереп орган, ди. Шул арада куян, аннан ычкынып, жан фәрманга чыгып чапкан, ди.

ТӨЛКЕ БЕЛӘН САЕСКАН

Ач төлкә урман аланында саесканны күрәп юмаларга тотынган.

— Нинди чибәр син, жан кисәгем! Ул сайрауларын, ул сикереп-сикереп китүләрен!..

— Ялагайланма,— дигән саескан.— Мин сиңа аңгыра карга түгел.

— Алай димә, чибәркәй. Без бит бер-беребезгә бик тә охшаганбыз. Синдә дә озын койрык, миндә дә шундый ук. Сиңең белән койрыкларны болгап аланда уйнап йөрисем килә!

— Инде алай бик охшатасың икән, әйдә алайса алан өстендә очып уйныйк соң!..

ЙОМЫРКА УРЫНЫНА АЙ

Күктә тулы ай балкып чыгуга кетәклектә, бөтен абзар-кураны яңгыратып, тавык кытаклый башлаган. Йокымсырап яткан Дүрткүз, оясыннан чыгып, як-ягына каранган.

— Бу нинди тамаша? Нигә кытаклый ул жилбәзәк, йокыларны качырып? — дигән.

Бу әкәмәтне өй түбәсендә утырган ата мәче генә аңлатып бирә алган:

— Тулы айны күкәй урынына мин салдым дип хыяллана ахрысы ул мактанчык! — дигән.

ТАПКЫР КҮКЕ

Бер көнне саескан күкәгә бәйләнгән.

— Нинди миһербансыз, жансыз әнкәй син! Балаларыңны үзең тәрбияләмисең, теләсә кайда ташлап китәсең, оят кирәк! — дигән.

— Күрәм, бик сай йөзәсең син, такылдык! — дигән күкә. — Әгәр дә мин күкәемне теләсә кайда ташлаган булсам, күкәнең әллә кайчан нәселе корыган булыр иде инде. Бөтен хикмәт тә шунда шул: мин күкәйләремне балалар яратучан, һәрьяктан ышанычлы ояларга салып китәм. Белдеңме?!

НИ ХАКЫҢ БАР?

Әтәч ишек алдында ата мәчене эттән алып эткә салып тиргәп ташлаган, ди.

— Нигә син шулкадәр тәрбиясез, ә?! — дип кычкырган, ди.

— Кем, минме? — дигән ата мәче.

— Син булмыйча, тагын кем булсын? Төн буена койма асларында мыраулап минем тавыкларыма йокы бирмисең!

— Ни хақың бар миңа бәйләнергә? — дигән ата мәче. — Үзең соң, үзең! Таң алдыннан минем йокыга китүем генә була, син тотынасың акырырга бөтен авылга!..

БОРЫНЫҢНЫ ЧӨЙМӘ

Сарык тәкәббәр генә борынын чөеп ишәктән көлгән, ди.

— И ишәк, бичара, шул хурлыкка ничек түзәсең? Сине бит бөтен халык иң аңгыра хайван дип атый! — дигән.

— Дөрөс түгел! — дигән ишәк, — миңа берәүнең дә «сарык» дип әйткәне юк әле.

Мәзәкләрне туплаучы **ГОМӘР БӘШИРОВ.**

СӘЯСИ ЖИНАЯТМЕ, ӘЛЛӘ ЖИНАЯТЧЕЛ СӘЯСӘТМЕ?¹

3. «АЛМА ПЕШ — АВЫЗЫМА ТӨШ», ЯКИ «АМЕРИКА ЯРДӘМ ИТӘР ӘЛЕ»

Мәкаләбезнең журналның алдагы санында басылган өлешендә «үзгәртеп кору»ның «яңача фикерләү» аша илебезнең үсешен Көнбатыш вә океан арты стратеглары мәнфәгатьләренә буйсындыру сәясәте алып барылуы турында сөйләгән идек инде. Моңы раслау өчен хәрби сәясәтебез өлкәсеннән мисаллар китергән идек. Икътисади сәясәтебезне тикшереп карасак та, шул ук Америка эшмәкәрләре мәнфәгатьләренә бәйлә булуыбызны күрербез. Дөньякүләм абруйлы бер Көнбатыш банкирының, «ниһаять, Рәсәй коммунизм богауларыннан котылды, тәрәккый капиталистик үсеш юлына чыкты» дигән Президент Б. Ельцин белдерүен шәрехләп, безнең бер язучыбызга: «Без сезне колготкиларыбыз белән жиндек», — дип мактануында тирән мәгънә ята дип уйлыйм мин. Чөнки бүген нәкъ менә «американ» колготкилар вә кыршылган джинсилар өчен Ватанын да, үзен дә сатарга әзер алып-сатар кызлар-егетләр «эшмәкәр» булып киттеләр, миһербанлыкны вә вөжданлылыкны «искелек калдыгы» төшенчәсенә кертеп, әлегә алачыктай кибетләренә йә булмаса кешеләр мыжлап торган урам чатларына куелган сәке-өстәлләренә юлыккан намуслы кешеләрне «законлы» рәвештә кычкыртып талыйлар, чөнки Рәсәй Президенты фәрманы нигезендә аларга мондый «эшмәкәрлек»кә тулы хокук бирелгән. Бәхетсезлегезгә каршы, «август фетнәсе» дигән камиттән соң андый «эшмәкәрләр» Президент Б. Ельцинның төп таянычына әверелделәр. Колготки вә сагыз сатып булмаса, намуслары вә мәсләкләре белән сату итеп сәясәтче булдылар кайберәүләр. «Күләгәдәге эшмәкәрләр» белән хакимият өһелләренен вә мәхкәмә-хокук органнарында эшләүчеләрнең аңлашуы-берләшүе нәтижәсендә жәмгыять өчен чын фажига вә һәлакәт куркынычы булган «мафия» дигән аждаһа үсеп чыкты. Тыеп-туйдырып кара син хәзер ул аждаһаны! Илең ни аңарга, халкың — Ватаның ни, — күбрәк алтын вәгъдә итүчегә барысын да илаһи-уптым сатарга, үзе өчен файдалы булса, иблис белән дэжжалга да хезмәт итәргә әзер.

Әйе, СССРны империалистик көчләр нәкъ менә шулай — хәрби куәтебезне какшатып, аның нигезе булган ХСК ны тар-мар итеп, бөек мәмлөкәт булудан «азат кылдылар». Ләкин аларга бу казаныш кына аз иде әле, СССРны көндөшлектән бөтенләй алып ташлау өчен аның икътисадын төмам чыгырыннан чыгарырга кирәк иде. Хәер, моңа ирешү алар өчен әллә ни читен түгел иде инде хәзер. Хакимияткә Горбачев тәрбияләп үстергән, Ельцин үсәндөргән, АКШ кубызына биюче «демократлар» килде. Әмер генә бир — сүзсез үтәчәкләр. Һәм алар тарафыннан әле кичә

¹ Дәвам. Башы журналның дүртенче санында.

генә ике «супердержаваның берсе булган илнең икътисадын жимерүдә икенче хәлиткеч адым ясалды. Горбачев-Ельцин командасы тарафыннан оста оештырылган «август фетнәсе»нән соң, «демократлар»ның жинаятьчел сәясәтләренә киртә булырдай көчләр юлдан алып ташланды, аларга «демократия дошманнары», «кадимчеләр», «кызыл-көрәннәр», «фашистлар» дигән тамгалар тагылды, офыкта Сталин өеренең «халык дошманнары»на каршы көрөшөн хәтерләткән вәзгыять чалымлана башлады. Чын демократларның, ватандарларның шундый хәлләрдән соң һәм колак ишетмәгән яла ягу-эзәрлекләүләрдән аптырап һушсызлануыннан файдаланып, Ельцин-Кравчук-Шушкевич, «Беловежская пуща»дагы ял йортында кәеф-сафа корып утырганда, «акыллы фикер»гә килделәр: өчәүдән-өчәү генә булсалар да, 300 миллионга яқын халыкның язмышын хәл итә алуларына масаеп, СССР дигән дәүләтне юкка чыгардылар, ә халыкны алдау өчен «БДБ» дигән шәкелә дә, асылы да нидән гыйбарәт булганлыгы билгесез бер нәмәрсәкәй оештыргандай иттеләр. СССР язмышы буенча үткәрелгән референдумда ил халкының дүрттән өч өлеше «бердәм дәүләткә — әйе!» дигәнне уйларына да китермәделәр, дөресрәге, халыкның йөзенә лач итеп төкерделәр. Бер уайдан: «Инде СССР юк, димәк, юк дәүләтнең президенты да була алмый», — дип, өчәүдән-өчәү генә, халык депутатлары съездының вәкаләтләрен инкяр итеп, «СССР Президенты» мәсьәләсен дә жиңел генә «хәл иттеләр». (Шәхсән мин үзем Горбачевны «мәтәлдерү»гә сөендем генә, әмма да бит законлылык дигән нәрсә дә бар әле; һичнинди вәкаләт бирелмәгән өч әһелнең үзләрен законнан өстен куюы нинди «демократия» шәкеленә керә икән?). Әлбәттә, бу «триумвират», беренче нәүбәттә иң зур дәүләт булып калачак Рәсәйнең Президенты Б. Ельцин, бердәм дәүләтне таркатуның, димәк, бердәм халык хужалыгы комплексының тар-мар килүенең әлегәчә булган икътисади мөнәсәбәтләргә өзгәләчәген, Рәсәйнең дә, аңа бәйләнешле бүтән «мөстәкыйль дәүләтләр»нең дә икътисади һәлакәт упкынына тәгәрәячәкләрен аңламаганнардыр, дип уйлау гайре табигый булыр иде. Соң, шулай булгач, ни дип әле «триумвират» бердәм Ватанга хыянәт итү юлына басты? Күрәсен, океан арты киңәшчеләренең әмере шундый булгандыр да, «август фетнәсе»нән үзенә чын-чынлап заговор булуы белән аерылып торган бу традицияне тудыручыларның һәркайсында «суверен падишаһлык»ка омтылыш шулкадәр көчле булгандыр. Халыкны тынычландыру өчен генә бәян ителгән «бердәм икътисади мәйдан сакланаячак», «акча-финанс системасы бердәм калачак», «армия һәм флот бердәм булачак, бердәм командалыкка буйсыначак» дигән тәгъбирләр тиздән һавадагы төтендәй очып таралдылар, һәммәсә дә «мөстәкыйль» була башлады. Өстәвенә әле «нинди байлыкка, нинди хәзинәләргә кем хужа булырга тиеш», — дип тарткалашулар, сатулашу-әрләшүләр башланды. Һәм менә бүген «триумвират заговори»ның нәтижәләре күз алдында: «бердәм икътисади мәйдан»да

калмады, меңнәрчә жепләр белән аерылгысыз үзара бәйләнгән икътисади элементләр дә киселде-өзелде.

Икътисади үсеш кануннарыннан әз генә булса да хәбәрдарлыгы булган сәясәт-челәр бу очракта ни эшләргә тиешләр иде соң? Әгәр аңламыйча шушы сәяси жинаятькә сәбәпчә булсалар, кайсы дәвердә, нинди гамәлдә ялгыш жибәрүләрен эзләрләр, хаталарны төзәтү чаралары күрерләр, илне һәлакәттән коткару әмәлен табу өчен мөмкин булганның барысын да эшләрләр иде. Юк шул, күрәләтә илне таркату, бердәм икътисадны кисәкчәләргә бүлгәләү аңлы рәвештә, америка «пәй-гамбәрләре» киңәшенә вә күрәзәчеләгенә таянып башкарыла. Димәк, һәлакәтнең сәбәпләрен эзләп торасы юк, тагын нәрсә эшләргә кирәклең турында Буш һәм Бейкер әфәндедәр әмерен генә тыңларга кирәк. Ә аларның киңәш-әмере бары бер генә максатны күздә тотта: хәрби-икътисади яктан куәтле Рәсәйне юк итү — зур сәяси отыш булачак, чөнки дөнья базарыннан иң көчле көндәш алып ташланачак. СССР таркалды, Ельцин-Гайдар командасы безнең жимне кармагы-ние белән йотты, димәк, күптәнге яшерен максатны ачыктан-ачык тормышка ашырыр вакыт житте. «Базар икътисадына күчегез, бәяләрне ирекле итегез! — Менә безнең киңәш. Шуна риза булсагыз, без куйган шартларны төгәл үтәсәгез, бездән дә, халыкара валюта фондыннан да ярдәм алырсыз. Ризалашмасагыз...» — дигәнрәк ярым киңәш, ярым янаулы әмер бирәләр океан арты эшкуарлары безнең «демократлар»га... Ә шартлар катгый. Икътисади өянәк хәлендә булган илнең акчасын валютага ирекле алыштыру дәрәжәсенә күтәрергә, житештерү күләме кими бару шартларында дәүләт бюджетын дефицитсыз итәргә, хезмәт хақы болай да алдынгы капиталистик илләрдәгедән өч-биш мәртәбә түбәнрәк булган илдә бәяләрне дөньякүләм дәрәжәгә тигезләшерлек итеп күтәрергә... Бу таләпләрне үтәүнең дәүләтнең үз мөстәкыйль-легеннән ваз кичүгә бәрәбәр булганлыгы «капитализм жәннәте» идеясе белән исәр-ләнмәгән (хәер, «демократлар» үзләре өчен шундай «жәннәт» тудыра алачакларына өметләнәләрдер дә, ә «тыйбад халык» өчен ниәмә әле баш авырттырып торырга?!) һәркемгә дә аңлашыла булса кирәк. Әйберләр житештерү кими барганда, икътисад-та кулланучыларга үз шартларын ирексезләп тагучы монополияләр хакимлек иткән-дә, һәр нәрсәгә дә тоташ кытлык хөкем сөргәндә базар мөнәсәбәтләренә күчүнең дә тормышка ашмас татлы хыял гына булуы нәзари яктан да, гамәли хәжәттән дә бернинди сер түгел. Тик менә бәла: «тегеннән» ашыктыралар, ә Рәсәйдә базар икътисадына күчәр өчен бернинди дә шартлар юк. Дөрөс, 500 көн эчендә тулысынча базар икътисадына күчүне тәмин итәргә тиешле программа бар иде барын, ләкин аның авторларыннан берсе академик Шаталин: ул программа базар икътисадына күчешне нәрсәдәндер башлап жибәрүгә генә исәпләнгән иде. Базар мөнәсәбәтләрен жайга салуның 500 көндә генә түгел, биш елда да, хәтта ун елда да мөмкин булмаганын аңламаска жүләр түгел бит мин, дип «яшерен сер»не ачып салмасынмы. Инде нишләргә? Халыкара валюта фонды таләпләрен үтәми булмый. Тик менә нәрсәдән башларга? Цивилизациялә көндәшлек шартлары булдырырга әлегә мөм-кинлекләр (ә бәлки теләк тә) юк, миләкне хосусыйлаштыру өчен дә жирлек әзерлән-мәгән. Әмма вице-премьер Е. Гайдар аптырап кала торганнардан түгел иде: бүтән-нәре өчен шартлар юк икән, нигә әле бәяләрне «бәйдән ычкындыру»дан башламас-ка! Әле «Правда» гәзитенең икътисад бүлегә мөхәррире булдыгында ук (бәлки Ельцин аны нәкъ шул вакыттагы фәлсәфәсеннән үз сәясәтен тормышка ашыру өчен иң кулай кеше булуын аңлап алгандыр да әле): «Әйләнештәге акча күләменен бүгенгедәй арта баруы шартларында бәяләрне ирекле итү искиткеч куркынычлы. Әмма моны, тиешле карар кабул итеп, берьюлы хәл кылырга да мөмкин бит. Моның өчен күзләрәнне йомарга да, тәвәккәлләп билгесезлеккә кыю сикерергә генә кирәк», — дип фәлсәфә саткан иде Егор Тимурович («Правда», 1990, 16 апрель).

(Дәвамны бар.)

КАСЫЙМ ФӘСАХОВ.
Тарих фәннәре кандидаты.

ШАРШАДА АВЫЛЫ

А. Шамилов фоторәсемнәре.

Рәссам Рушан Шәмсетдинов.

Әгерже районының Шаршада авылы мәчете — киң жәмәгатьчелеккә әллә ни мәгълүм булмаса да, гаять кызыклы тарих һәм архитектура истәлегә.

XIX гасырның башында хәзерге Шаршада авылының жирләре уделлар Департаменты карамагында булып, патша гаиләсенә милкенә кергән. 1813 елда бирегә Вятка губернасының төрле төбәкләреннән урыс крестьяннары күчәрелеп утыртылган. Шулай итеп, Шаршада авылына нигез салынган. 1857 елда уделлар Департаменты һәм күрше Тирсә волосте алпавытлары арасында жирләргә алмашу буенча килешү була. Нәтижәдә әлегә биләмәләр алпавыт Гали Дәүләт угылы Шәех-Гали милкенә күчә, рәсми рәвештә аның хатыны Өммегөлсем Сәетгәрәй кызы исеменә теркәлә. Әлгәреге урыс крестьяннары уделлар Департаменты карамагына күчкән яңа жирләргә килеп утыралар (нәтижәдә Әгерже районындагы хәзерге Урыс Шаршадысы авылы барлыкка килә), ә аларның урынына Шәех-Галиләр гаиләсе Тирсә волостеннан 200 ләп татар крепостной күчәрә.

Кемнәр соң алар, Шәех-Галиләр?

XVIII гасырда, мөселманнарга каршы алып барылган эзәрлекләүләр һәм кысылар аркасында, татар феодалларының утар-биләмәләре тәмам бетүгә йөз тоткан. XIX гасыр башында татар крестьяннарының барысы да диярлек дәүләт крестьяннары булган, ә татар алпавытлары, сыйныф буларак, юкка чыккан. Әмма кайбер искәртмәләр дә булган. Морза Тәвкилевләренә гаиләсе үзләренә мендәрчә крепост-

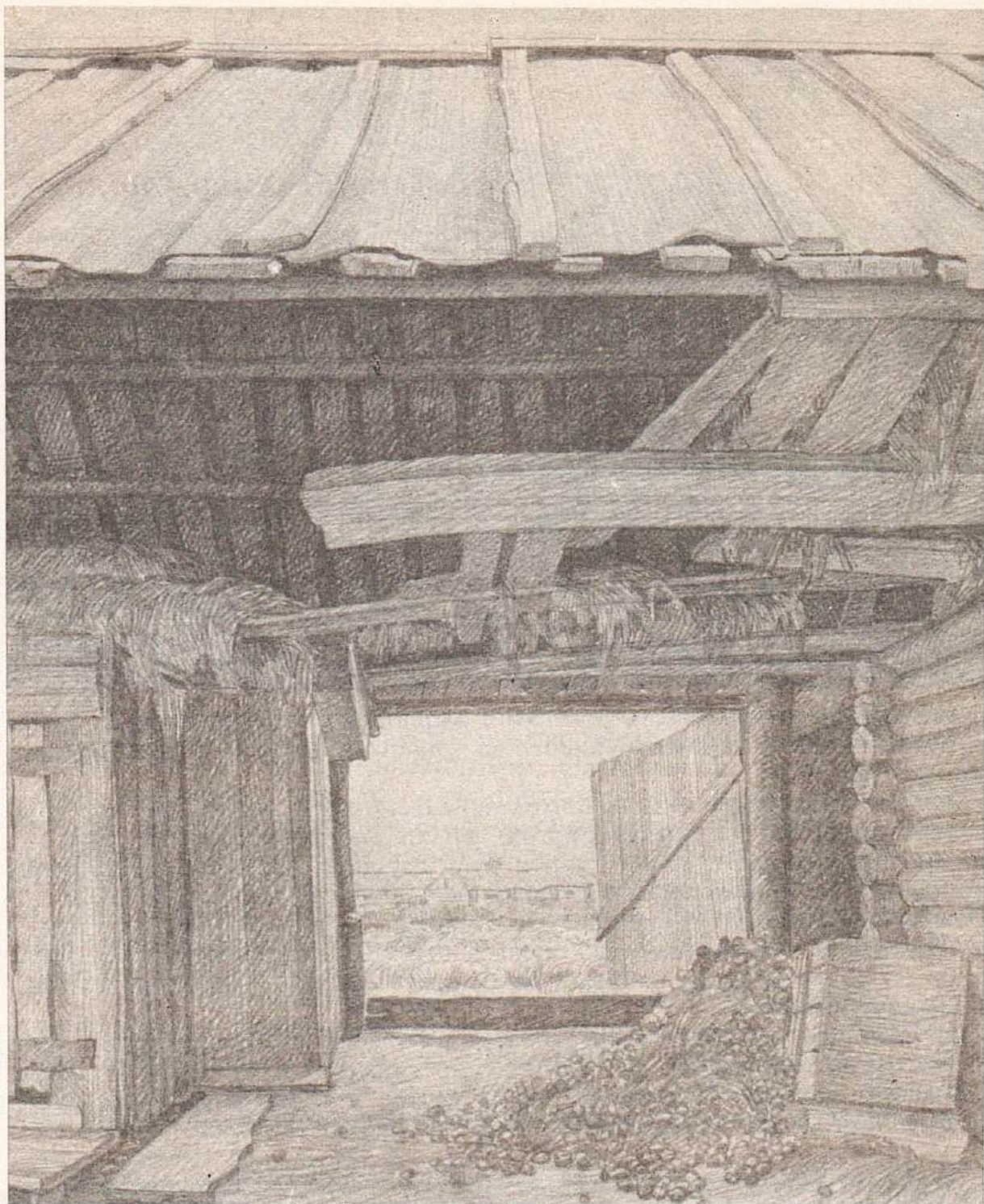

ной крестьянны булган гаять иркен-кин жирләрән саклап калган. Бу биләмәләр Иж елгасының түбәнгә агымы буйларында урнашкан (Чишмә, Мордва, Тирсә һ. б. авыллар).

Тәвкилевләр нәселе — атаклы шәхесләренә (галимнәр, дин белгечләре, хәрбиләр, дипломат-илчеләр һ. б.) күпләп биргән тарихи нәселләреннән берсе. Хәер, хатын-кызлар бу нәселдә ир-атлардан күбрәк булу сәбәпле, XIX гасырның беренче яртысында аларның биләмәләреннән күпчелек өләше кияүләренә һәм хатын-кыз вәкилләре буенча оныкларына (Моратовлар, Биглевлар, Чыңгызлар) күчкән. Гали Дәүләт уҗлы Шәех-Гали — шуларның бер тармагынан. Тәвкилевләр башкорт-мишәр гаскәрендә хезмәт иткәннәр, аларның кияүләре (башкорт түрәләре) бу гаскәреннән офицерлары булган.

Гали Дәүләт уҗлы Шәех-Гали дә башкорт-мишәр гаскәрендә хезмәт иткән. Бу гаскәр 1863 елда таратылгач, ул, хәрби хезмәтен дәвам итеп (башка гаскәрләрдә), генерал-майор дәрәжәсенә ирешкән. 1861 елдан соң, Шаршада крестьяннарына шәхси ирек бирелсә дә, жирләреннән зур өләше алпавыт милкендә калган. 1902 елда

Өммегөлсем Шәех-Галинең 6322 дисәтинә җире булган. Шаршадада утарлары торса да, Шәех-Галиләр гаиләсе күбрәк Петербуртта (Повар тыкрыгындагы 1 нче йортта) яшәгән.

Шаршадада шактый гомер рәсми рәвештә мәчетләр төзелмәгән, мулланың да указы булмаган. Шәех-Галиләр һәм халык озак еллар бие мәчет төзәргә рөхсәт сораган. Ниһаять, мәсьәлә 1890 елда хәл ителгән. Шул ук елда төзеләчәк мәчетнең югары белгечлеге булган архитектор тарафыннан әзерләнгән проекты расланган. Төзелеш чыгымнарының зур өлешен Шәех-Галиләр гаиләсе үз өстенә алган, халык та үз өлешен керткән. Мәчет ике елда төзелеп беткән.

Мәчет гасырыбызның 30 нчы еллары башына кадәр үз вазифаларын башкарган. Аннан соң ябылып, озак еллар бие аның бинасы клуб, көнкүреш хезмәте пункты буларак файдаланылган.

Соңгы 50 елда мәчет жиимерелә барган: 30 нчы елларда ук манарасы киселгән, тышкы такта катламы искергән. Шулай да мәчетнең элекке гүзәллегенә, мәһабәтлегенә сакланып калган эзләре әле бүген дә әсир итә, таң калдыра. Шаршада мәчетенә архитектурасына Татарстанның авыл мәчетләре арасында охшаш тиглек юк. Аның сигез кырлы гөмбәзе, тәрәзәләренә көймәле бизәлеше — Идел бие һәм Урта Азия калаларындагы таш мәчетләргә хәтерләтә.

ЕВГЕНИЙ ЛИПАКОВ,
тарих фәннәре кандидаты, Г. Ибраһимов
исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих
институты фәнни хезмәткәре.

Мөхәммәд Хәсән бине Хөсәен

ТЫҢЫЗ КИТАБЫ

Хәстә булмауның сәбәбе алтыдыр: әүвәлгесе — әйләнәбездә мохит булган һава-дыр, икенчесе — ашау вә эчүдер, өченчесе — хәрәкәт вә бәдәннең тынлыгыдыр, дүр-тенчесе — хәрәкәт вә жанның тынлыгыдыр, бишенчесе — йокы вә уянудыр, алтын-чысы — косу вә буылудыр.

Беренче фасыл — һаваның тиешле дәрәжәдә яхшы булуы. Кеше һавага бик ихтыяжлы жан иясә. Кеше һавасыз яши алмый. Кешенең сәламәтлеге һәм авыруы аның нинди һава сулавына бәйле.

Эссе һавада бик авыр, кыздырыр, сусатыр, куәтне зәгыйфь итәр, арыклатыр. Эссе һаваның зарарын булдырмаска кирәк. Эссе һавада кыярның эчен ашау фай-далыдыр. Лимон ширбәте вә гөл ширбәте эчәләр, нилуфәр, ягъни төнбоек ширбәте эчәләр.

Әгәр һава суык булса, һаваның зарарын булдырмаска кирәк. Акрынлап мунчага керергә кирәк. Гәүдәсен уарга кирәк. Кулларны һәм аякларны суыктан сакларга кирәк. Эссе майлар белән майлана, мәсәлән, билчән вә черек уты һәм нефть майлары белән. Бик нык кыздырыр. Балдан ясалган дарулар ашыйлар. Канәфер шәрабы кайнатып, кәһвә кебек эчәләр.

Әгәр һавада юешлек күп булса, яңгырлар явып, силләр акса, әгъзалар күшегә. Мондый һаваның зарарын туктатырга кирәк. Бәдәндә эсселек булып, кан күп булса, гөл шәрабы эчәләр. Әгәр эсселек булмаса, дарчин, ягъни корица һәм сандал шәрабы эчәләр. Хәстәләнгән кеше мунчага керсен. Һаваның зарарын бетерәләр, кабак ашы, симез ит, симез тавык белән шулпалар ашыйлар, нилуфәр, ягъни төнбоек шәрабы эчәләр. Күп хәрәкәтләнәргә ярамый. Чәчәк, кызамык, тагун, ягъни чума һәм башка төрле авырулар пәйда булып.

Икенче фасыл — ашау-эчүнең тиешле дәрәжәдә яхшы булуы. Ризыктан әүвәл бер микъдар хәрәкәт лязимдыр. Ашказанында калган ризык ашка иңеп, ашказаны-ның хәле кала, ашыйсы килү пәйда була. Ашаганнан соң чамадан тыш хәрәкәт зарарлыдыр. Ашаганда тиз-тиз ашау зарарлыдыр, ашыкмыйча ашарга кирәк. Тавык ите, пешкән кузы, куян, бозау итләре, шикәр белән таза каймак, сөтле аш файдалы, дарчин күп ашыйлар, кибәктән аерылган чиста бодай икмәге ашыйлар, кызыл йөзем ашыйлар, лимон ширбәте эчәләр. Холкы кызу булган кеше яз көннәрендә холкын сабыр итәр өчен төрле ширбәтләр эчсен, кабак ашы, кыяр салаты, төнбоек һәм лимон ширбәте бик файдалы. Холкы салкын булган кешегә көз фасылында кабак белән пешкән бәләш, кабактан пешкән ризыклар, дарчин белән ябылган ит, куян итләре, симез тавык белән пешкән шулпа бик файдалы. Ашыйсы килмәсә, ризык ашамыйлар, бик ачыкканда озакка сузмыйча ашыйлар. Бәдәннән ашказанына юеш-лекләр төшеп, ашказанын бозарга мөмкин, күңел төшенкелеге була. Яз көннәрендә ризыкны суытып ашарга кирәк. Кыш көннәрендә эссе ризык ашыйлар. Төрле

ризыкларны бервакытта ашап, бер жиргә жыеп ашау гаять зарарлыдыр. Ашказанына зәгыйфьлек китерү сеңерләрне күшәйтер. Ризык ашауның да үз тәртибе бар: баштан кабак ашлары кебек йомшак ашлар, аннан соң йомырка, аннан соң кош итләре, аннан башка хайваннар итләре, аннан яшь жимешләрне, таза йөзем, таза инжир, кавын-карбыз ашыйлар. Әмма эңне катыручы айва, анар (гранат), алма, кызылчык кебек жимешләрне соңыннан ашыйлар. Боларны даими ашау — сеңерләргә зарарлы. Женси мөнәсәбәткә зыяны булыр. Даими тозлау бөдәнне корытыр, ябыклатыр. Даими татлы ашау бөдәнне кыздырыр, ашказанын күшегәйтер, сеңерләргә файдалыдыр. Кеше ашаган зарарлы иткә татлы ризык белән файда биреп була. Татлы ризык зарарын аш белән бетереп була. Майлар зарарын тозлы вә татлы ризыклар белән бетереп була. Дөрес туклана торган кеше тоташ бер-ике көн аш ашаса, өченче көнне татлы ризык ашый. Бер-ике көн татсыз ашаса, иртән кабак кебек ачы әйбер ашый. Әгәр берничә көн ачы нәрсәләр ашаса, берничә көн татсыз ризыклар авыз итә. Ризык ашар алдыннан һаман да ашыйсы килгән ризыктан гына авыз итәргә кирәк. Чөнки аз ашыйсы килү әүвәлге ачлык теләгәннәндер, ризык ашыйсы килү түгелдер. Чөнки ризык ашказанында тиешсез кайнар сыекча тутырыр. Ризык әйбәт эшкөртелсен өчен ашказаны бик киеренке итеп, артык көч сарыф итеп эшли, шунлыктан бөдән көчсез була. Бу көнне эшкөртелгән ризыктан бернинди файда булмый. Әмма ашыйсы килү юкка чыкканчы, ягъни туйганчы ризык ашау ашказанына авыр булыр вә ризык эшкөртелү көч булыр, начар эшкөртелер. Бәс, шулай булгач, ашказанында файдасыз жил пәйда булыр, бөдән куәтсез булыр, зәхмәтләр чыгар. Әгәр бер кеше ризыкны күп ашаса, иртә чамалы урында ач утырып, озын вакыт оеп, йоклап, рәхәт була.

Бусы да мәгълүм булсын, ризыкны ике көндә өч тапкыр ашау кирәктер, ягъни бер көн иртән һәм кичен, икенче көнне төш вакытында ашап, кичен ашамаска кирәк, ашказаны сыекчасы эссе булыр. Каһвә эчүдән элек лимонлы гөл ширбәте, чия вареньесы йә кызылчык вареньесыннан бер-ике кабым авыз итәргә кирәк. Хосусан яз көннәрендә ачлыкка сабыр итеп утырту кирәк. Чөнки ачлык ашказаны сыекчасы эссе булган егетләргә зарардыр.

Бусы да мәгълүм булсын, гаять тә зарарлы нәрсә — ризык ашказанында эшкөртелеп бетми торып, аның өстенә тагын ризык ашаудыр. Моннан соң бигрәк тә үлү дәрәжәсендә авыру булу лязимдыр. Ризыкны ашаганнан соң берәз хәрәкәт итү кирәктер. Ризык ашказанында кузгалмыйча утыра, начар эшкөртелә. Әмма бик хәвефле вә күнелсез һәм газаплы була.

Әгәр бер кеше көнгә ике тапкыр ризык ашауга гадәтләнгән булса һәм бер генә тапкыр ашаса, куәте зәгыйфь булыр. Көнгә бер тапкыр ашарга гадәтләнгән кеше ике тапкыр ашаса, ашказанында ризык бозыла, чери, йөрәге шешәр, үзе косар, бертуктаусыз йөрәге суырыр. Бәс, шулай булгач, гадәткә иярү лязимдыр. Ашказанында ризык яхшы эшкөртелмичә йокларга ятса, кеше йоклый алмый.

Бусы да мәгълүм булсын, яшь жимешләрне күп ашау — канның табигый сыйфатын арттырыр, бөдәндә кан кайнатып, сәламәтлегенә сәбәп булыр.

Майлы әйберләрне күп ашау бөдәнгә сүлпәнлек китерер, ризыкны тагын ашыйсыны китерер.

Бусы да мәгълүм булсын, ачы суганның сөтен бер вакытта күп ашап, ашказанында жыеп торып тыеладыр вә үзенә серкә салып эчү — тагын да зарарлы. Йомырка белән суганны ашамыйлар вә балык өстенә дә өеп ашамыйлар, бик каты эч кисеп авырту булыр.

(Дәвам бар.)

Мөсәгыйть Хәбибуллин

Сөембикә ханбикә һәм ИВАН ГРОЗНЫЙ

(Тарихи роман)*

Искәндәр өчен сәер көннәр башланды. Сафа Гәрәй хан аны гелән үзеннән калдырмый йөртте. Ул хан чатырында йоклады, хан чатырында ашады, хан кушкан барча эшне башкарды. Яудан кайткач, ниһаять, ханбикә тарафына керермен дип өмет иткән иде, Сафа Гәрәй: «Моннан соң син һәрчак минем янда булырсың»,— диде. Бу хәтлесе Искәндәрнең теләгенә кермәгән иде, ханбикә янында булу, аның аша митрополит Макарийга Казандагы хәлләрне хәбәр итеп тору бер хәл булса, турыдан-туры Сафа Гәрәй ханга хезмәт итү, аның һәр теләген үтәү бөтенләй икенче бер нәрсә иде. Искәндәрнең бу адымын хуплармы митрополит, юкмы, дигән уй белән ул ышанычлы сәүдәгәр аша изге атакайга ирештерде. Хатның митрополитка ирешә алуында шиге юк иде аның, алай да язга кадәр җавап килмәгәч, ташулар киткәндә Искәндәр төмам пошаманга калды. Хат Сафа Гәрәй хан шымчылары кулына элөккән булса? Ул чакта инде илгә исән-имин әйләнеп кайтырмын димә. Ботын-ботка, кулын-кулга аерып ташламасалар да ким куймаслар, таш атып булса да үтерерләр. Ниһ булмас димә. Искәндәр һәркөн курка-курка гына Сафа Гәрәй хан янына керде. Хан гәхеттә утырса да, үзен ил түрәсе итеп исәпләсә дә, Казан халкы аңа хан тажын кидермәгән иде әле. Ханнар килә дә китә, казанлыларны күп алдадылар инде. Алар, ниһаять, көчле кул астында тыныч яшәргә телеләр. Илне мөстәкыйль вә бәйсез яшәтергә алынып, Казан мәркәзе тәхетенә утырып, таж кигәнсең икән—вәгъдәңдә тор, кан дошманга әверелеп барган Мәскәү кенәзләре белән уртак тел тап, таба алмыйсың икән, көч-куәтең белән яу йөрүләрең туктат. Ханга таж кигерү, аны ак киезгә салып, мәмлөкәт түрәсе итү жәй башындагы жыенда булачак, шуңа кадәр Сафа Гәрәй хан да түгел, хан да иде. Мәгәр Искәндәр күрә иде—Сафа Гәрәй хан аягында нык тора, фәрманын барысы да йөгәрә-йөгәрә үти. Казан түрәләре Сафа Гәрәйне төрле яклап сынарга керештеләр. Иң әүвәл алар толбикә Сөембикәне Арчага Юныс бәк абасына озаттылар. Янәсе, ханга таж кидерү ханбикә белән никах уку белән бергә булачак. Түз, сабыр ит, гәрчә ошбу гүзәл

* Дәвам. Башы журналның 1992 елгы 6—11, 1993 елгы 1—4 саннарында.

ханбикәгә өмет итеп, өч хатының бер көндә аерып жибәргән булсаң да. Һәм жиһангир хан түздә, сабыр итте.

Ташулар киткәч, Казан елгасы болыннары һәм тугайлары хәтфә яшел үлән белән капланды, умырзая чәчәкләре йонлы башларын язгы жилдә чайкап, жәй якынлашуга куанып, хәбәр итеп тордылар. Азамат ир буларак, Сафа Гәрәй хан язмышы белән килешкән иде инде. Күп калмады, Сөембикәсе кайтыр һәм алар бергә булырлар. Тансыкка кавышу — ләззәтләрәк була. Сөембикәне ул яратты. Яратмаган хәлдә дә ул аның белән санашмыйча булдыра алмас иде. Юныс бәк кулында утыз меңгә якын гаскәр, гаскәрнең дә ниндие әле. Дөрөс, Юныс бәкнен азамат егетләре Сафа Гәрәй ханныкыннан корал һәм хәзерлек ягыннан күп тапкыр калыша, әмма эш андамы, аның каравы Юныс бәктә гаскәр күп санлы иде. Мәскәү кенәзләре гомер-гомергә күп санлы гаскәр белән килеп жинүгә ирештеләр. Илнен тынычлыгын саклау өчен сан ягыннан да гаскәр дошманныкыннан ким булмаска тиеш. Аннары Булат бәк Ширин белән дә килешмичә булмый. Ибраһим хан оныгына өйләнгән куштан бәк Булат Алатлар фиркасенен башында тора, аңа хәтта Азанилар да сыеналар. Әшрәфиләр исә шәех Колшәрифне яклый. Шәех Колшәриф үз акылында — Алатларны да читләми, Азаниларны да, Әшрәфиләрне дә кулдан жибәрми. Бәлкәм, дин әһеле шундый булырга тиештер дә.

Сафа Гәрәй хан Искәндәрне дәштерде, теге килеп кергәч, текәлеп карады да:

— Ни булды, Искәндәр, йөзәң качкан?— дип сорады.

Искәндәрнең коты ботына китте. Сафа Гәрәй хан аны еш кына жария кызлар янына алып керде. Кызлар янында аның карашы мөләемләнде, хәтта тавышы үзгәрде. Сафа хан аны берүзен дә кызлар янында калдырып киткәләде. Искәндәр берсеннән-берсе гүзәл һәм сылу кызларга әле татарча, әле урысча, хәтта фарсыча шигырьләр укыды, әкиятләр, мәзәкләр сөйләде. Кызлар аңардан: «Урысмы әллә син?»—дип чытлыкландылар. Искәндәр: «Урыс»,—диде дә ышанмадылар, көлештеләр, чөнки аның урыс булуы шикле иде, татарча бик яхшы сөйләшә, хәтта озын-озын шигырьләр яттан укый иде. Аннары киёмнәре дә татар зыялыларыныкы: көмеш жеп белән тукуылган халат, аягында болгар итек, фәс-түбәтәе дә укалы. Шунда бер кыз аңа карап торды-торды да:

— Искәндәр бай, минем сиңа әйтер сүзем бар,— диде.

— Мин чибәр кызлардан сер яшермим, әйт, барысы да ишетсеннәр,—дип шаярткан иде Искәндәр, кыз аның аягына басып, бер читкәрәк дәште. Кыз үзе алдан китте, аңа Искәндәр иярде. Сары чәчле, кай ягы беләндер эржә кызына охшаган, күзләр зәңгәр, борны чөенке, күпереп торган калын иреннәр. Житмәсә Искәндәргә үпкәләгән белдереп, аскы иренен бүлтәйттеп тора.

— Ни кирәк, чибәркәй?—дип сорады аның күзләренә карап. Аларны берәү дә ишетми иде, Искәндәр шаяртырга булды.

— Берни дә кирәкми, Искәндәр бай,—диде кыз һәм аның учына сынык төре салды. Искәндәр эсселе-суыклы булып китте.

— Мария мин, Мария Булгакова, Искәндәр бай.

— Шуннан ни?—дигән булды Искәндәр сер бирмәскә тырышып.

— Минә монда әтием калдырып китте. Мин татарча да бик әйбәт сөйләшәм. Ханбикә кайтуга, мине үз янына алсын, ятак жыештыручысы итеп.

— Алланың кашка тәкәсеме әллә син ханбикә ятагына үтәргә,—дигән булды Искәндәр.—Синәң кебекләр биредә буа бумалы.

— Кашка тәкәсе,—диде кыз тәкәббер генә.—Мин Макарий вәкиле, Искәндәр бай.

— «Макарий вәкиле!»—дигән уй зиненен теләп үтте Искәндәрнең һәм чак кына Мариянең аягына төшмәде.

— Йә-йә, кыланма, синәң нә кылып ятканың митрополит белә,—диде Мария.—Шулай дәвам ит.

— Ә син, син?!—диде Искәндәр агарынып.

— Син мине ханбикә ятагына уздыр, калганы синәң эш түгел. Ханбикәгә синәң теләң үтә,—диделәр.

— Искәндәр учындагы төре сыныгын бармак буыннары агарганчы кысты, хәтта ниндидер бер мәлдә почмакка атып бәрәсе килде. Мәгәр йөрәге белән тойды, Мария ялганламый, Сафа Гәрәй хан куйган шымчы түгел.

Иван Грозный

— Ярый. Хәзер тыңла. Ханбикә шигырь ярата. Яттан шигырь сөйләргә өйрән, бигрәк тә Тәхфәи Мәрдән шигырьләрен,— диде Искәндәр һәм учына салган төрене кесәсенә койды.— Игътибар итмәсеннәр, мәзәк сөйләгән ит, чытлыклан.

— Мин алардан курыкмыйм. Бар, юлыңда бул, Искәндәр бай.

Искәндәр ашыга-кабалана өенә кайтты, чишенде, сандык төбеннән сынык төрене алды, икенче сыныкка куеп карады. «Килде!— диде һәм хәле китеп, сәкегә утырды.— Мәрьям шымчы, митрополит шымчысы!»

Искәндәр тиз генә киенде дә кире хансарайга килде, кызлар арасыннан Мәрьямне сөйрәп чыгарды, бер читкә алып китте.

— Элек кая иден?

— Кызлар авылында.

— Кем бирегә алып килде?

— Гаскәрбаш Ходайкол.

— Син аны яратасың?

— Үзе яратканда яратам. Синедә яратам, Искәндәр бай.

— Мине яратырга кем кушты?

— Үзем. Ошадың син миңа, Искәндәр бай.

— Минем исемем Александр.

— Мин сиңа алай дип дәшмәм, көтмә. Син миңа Искәндәр бай. Моннан соң минем белән киңәшмичә һични кылма. Белеп тор, гаскәрбаш Ходайкол минем кулда.

— Кһм,— дип тамак кырды Искәндәр, эсселе-суыклы булып киткәндәй булды.— Кһм, син мине аңларсыңмы, юкмы, мин сине аңладым, Мәрьям туташ.

— Сафа Гәрәй хан сиңа йөкләнә, Искәндәр бай,— диде Мәрьям тыныч кына.

— Кем әмере?

— Анысы сиңа кирәкми. Ә авыл хатыны турында оныт, ул тарафка аяк басасы булма.

— Бихуш,— диде Искәндәр Сафа Гәрәй хан кебек.— Бихуш, шулай итәрмен.

— Әйдә кызлар янына, югыйсә шиккә калулары бар. Моннан соң минем яңда уралма. Синәң өчен мин юк. Кирәк булса, мин сине үзем эзләп табармын.

— Уф!— дип кайтып сәкесенә утырды Искәндәр.— Нинди көн булды бу? Шаклар катмалы хәл. Ниндидер бер сары чәчле кыз митрополит Макарийның шымчысы.

Искәндәр кул аркасы белән тир бәрәп чыккан маңгаен сөртеп алды. «Ай-һай, озын да икән бу митрополитның куллары»,— дип уйлана-уйлана сәкегә сузылып ятты.

Йа Хо́да, тагын ниләр күрәсе бар икән. Булган хәлләрне һәркөн яза бара иде, бүген хәтта аңа да кулы күтәрелмәде. Кайчандыр ошбу кенәз Мороз яшәгән, аннары кенәз Василий, аннары тагын кенәз, ләкин инде башка Мороз. Барысы да гүр иясе булдылар, чират аңа житеп килә микәнни?

Искәндәр кенәзләр яшәгәндәге икона торган почмакка карады һәм кулы кинәт чукуына үрелде. Күр әле моны, күптән ислам диненә күчте, чукуына еллар була, ә кул һаман шунда тартыла. Житмәсә икона да юк, ә кул... Тик барыбер шәм яна, шәм артында Гайсә пәйгамбәр тора кебек. Искәндәр еш кына хиссияткә бирелеп уйга калганда, үзе дә сизмәстән почмакка карап тезләнә, кулы чукуына тартыла, әмма сонгы мәлдә бисмилласын укый-укый читкә китеп бара. Мондый хәлләр аның белән төнлә була, ярый әле берәү дә күрми, шул ук вакытта Искәндәр жомга намазын да калдырмый иде. Ул белә, Колшәриф мөриdlәре аны бер дә күздән яздырмыйлар, һәрдаим күзәтеп торалар. Бу күзәтү Сафа Гәрәй хан янына күчкәч, тагы да көчәйде. Мөриdlәр гүя аның күлөгәсенә әверелделәр. Әлегә кадәр аны берьяктан гына күзәтәләр иде, хәзер ике яктан да күздән яздырмый башладылар. Бүген исә янә бернәрсәгә инанды: ерак булса да митрополит аны онытмаган икән.

Сүдәгәр Булгаков кызымыдыр Мәрьям туташ, бер хо́да белә, әмма аны Казанга митрополит жибәрүе хактыр— моңа иманы камил иде Искәндәрнең, чөнки төренен беренче сыныгын аңа теге заманда митрополит Даниил биреп жибәргән иде. Димәк, кешеләр алышынса да сәясәт алышынмый, Казан мәмлөкәтенә карата Мәскәү тарафыннан шул ук сәясәт дәвам итә.

Сөембикә туганы Юныс бәккә карусыз буйсынды. Күрәсен, аталары Йосыф бәк шулай кирәк тапкандыр. Ташулар китеп, елгалар ярларына төшкәч кенә абасы Юныс бәк Сөембикәне Казанга алып килде һәм ни өчендер туп-туры Хөршидә бикә утарына китерде.

Хөршидә бикә Сөембикәне колачын жәеп каршы алды, түр өйгә әйдәде, анда кергәч, торыр жирең шушы як булыр дип, йомшак аю тиресе жәйгән сәкегә утыртты. Сәкенә түр башына йомшак күн тышлы мендәрләр ташланган, кин тәрәзәләре Кабан күленә карый, бизәнү өстәле, көзгә, жиһаз — барысы да бар иде.

— Өлкән кызым бүлмәсе иде, кияүгә чыккач, буш тора. Үз өендә кебек хис ит, бакча чирәмнәре ачылды инде, теләсәң чыгып йөрерсәң. Көткән көн килеп житәр, сизми дә калырсың әле менә.

Аннары Хөршидә бикә аны чәй-аш ягына алып чыкты, табын янына утырдылар. Табын янында Хөршидә бикә жәйге базар турында сөйләде. Инде Бохарадан, Әстерханнан, Сарайчыктан, Сәмәркандтан сәүдәгәрләр дә килә башлаган икән, имеш, тиздән язгы ярминкә башланыр, имеш, быелгы базар гадәттән тыш булачак, чөнки, Аллаһы Тәгалә боерган итсә, Казан мәмләкәте үз ханына тараячак, житмәсә ошбу жиһангир хан толбикә Сөембикәгә өйләнәчәк — никах укылачак.

— Мәскәүлеләр дә ярминкәгә килер микән?— дип сорады моңа кадәр дәшми утырган Сөембикә.

Хөршидә бикә толбикәнә соравына гажәпләнгәндәй итте, әмма югалып калмады, гадәти хәл турында сүз баргандай:

— Мәскәүлеләр дә килер, ханбикә килен, борчылма, — диде.

— Мин Сафа Гәрәй ханнан бөек кенәгинә Еленага илчеләр жибәртер идем, ләкин миңа аны ни сәбәпледер күрсәтмиләр.

— Күрерсәң, күрерсәң, ханбикә килен. Сафа Гәрәй хан кияүләп йөри. Йөрсен. Казан халкы аңа шарт куйды, азамат ир буларак ул аны үтәр. Колшәриф тә, Булат бәк тә, Сафа Гәрәй хан да Мәскәү белән исәпләшү ягында, ханбикә килен. Иншалла, барысы да әйбәт булыр. Инде Сафа Гәрәй хан бу хәлгә үзенчәрәк карый икән, син аны үгетләрсәң, ханбикә килен.

— Олан кенәз Сафа Гәрәй ханны улы булырга өндәгән, имеш?

— Өндәгәндер, көче-куәтенә таянып өндәгәндер, ханбикә килен. Синәң кулыңда ил ачкычы, балакай. Мин сиңа ышанам, син аны сабырландырырсың. Таж киеп алуға, Сафа Гәрәй хан мәскәүлеләргә яу чапмакчы, үч-үчкә китерүе бар, әүвәл илчеләрен жибәреп сөйләшсәң иде. Яу чабу качмас ул. Безгә урыслар белән сөүдә итәргә кирәк.

— Мин сөйләшермен, бикә, ул килешер.

— Амин, шулай була күрсен иде инде. Нурғали балакаем азамат егетләрен Гайшә авылына жибәрде, йомычка йомычка өстенә менә торган чак, күнел ачсыннар диюедер инде. Мин каршы төшмәдем. Аннары ул мине тыңламаган да булыр иде. Үзе дә китте. Әллә сенеләң Гайшәгә күзә төшкән инде, ике авыз сүз саен аның исемен телгә ала... Ул бала бер дә сиңа охшамаган шул, килеркәем. Шәех Колшәриф әнә синәң мөгаллимең Жәмиләгә яучы жибәрмәкче икән. Ходай Тәгалә аларга бергә булырга үзе язган. Киңәшен сорасалар, каршы төшмә, ханбикә килен. Гомер дигән нәрсә ир-атка икегә-ике итеп бирелсә, хатын-кызга бермә-бер ким бирелер, дигән.

— Мин Жәмилә өчен шатланып кына яшим, бикә. Жәмилә минем ахирәтем.

— Күрдем, таныштым, мөгаллимәң бик акыллы, галимә туташ. Казанның андый туташны күргәнә юк иде әле. Әйе, синәң кебекне дә, килеркәем. Син миңа ачуланма инде, Сөембикә килен, килеркәем дигәнә, мәрхүм Жанғали ханга үзез без димләгән идек, шуңа гадәтләнгәнмен. Үлгән артыннан үлеп булмый, тәкъдире шуннан булгандыр... Аннары ул бик үк сиңа, килеркәем, тиң дә түгел иде инде. Безгә моны сәяси хәлләр кылырга мәжбүр итте. Аның каравы, килеркәем, хәзер менә дигән азамат ир белән торып калырсың. Сафа Гәрәй ханны әйтәм, бар ягы да камил, Аллага шөкер. Нә егетлеге, нә гәүдәсе, нә бәдәне, нә акылы, нә күзәй-йөзе — Ходай бирсә, бирер икән барысын бергә бер затка. Син дә, килеркәем, алиһәдәй гүзәл. Соң булса да уң булсын, дигәннәр. Аннары кая әле сиңа соң, Ходем, синәң яшьләрендә мин үткәндә ир-ат күзен ала алмый карап калыр иде.

Сөембикә кулларын күтәреп амин тотты, аның бикәне тыңлыйсы килми иде инде. Ул берәз чамалый иде, аны ниндидер сәяси мажарада файдаланырга телиләр. Барысыннан да баш тартып чыгып та киткән булып иде, Сафа Гәрәй хайга начар булып куюы бар, ә Сөембикәнең аңа бер дә тел тидерәсе килми, чөнки йөрәге белән аны сайлаган иде инде. Сафа Гәрәй ханның сөюе вә гашыйк булуы хак булса, ул аны ихлас күңелдән, бөтен жаны-тәне белән яратыр, кавышу көннөрөн зарыгып көтөр, гәрчә бер генә төн кочагында булса да, ул төн мәхәббәт ялкынын көчәйтеп кенә жибөргән иде.

Аңа аерым бүлмә билгеләүләре әйбәт булды әле, рәхәтләнеп уйланып ята, китаплары да күп икән, туйганчы укый ала. Әлбәттә, ул янына Жәмиләне дә чакырта ала иде, мәгәр түзөргә булды. Бәлкем әле ялгыз калу аңа шиһага булып. Жилән-камзулын салып сәкегә утырды, чалкан ятты. Рәхәт иде, тыныч. Тымызак кына күңел кытыклана, салмак кына йөрәк тибә. Күз алдына янә Сафа Гәрәй хан белән бакчасарайда булган төнә килә. Һәм шунда кинәт мәхәббәт миңә күз алдына килә. Онытылып китте ләбәсә, аның ул миңне күрүе бар иде?! Йа Хода, күрсә?! Сафа жанкисәген дә югалтса?! Аннан соң ул яши алмас, дөнья ямен югалтыр. Бар өметә теге дөньяда бер-берсен табуларына кайтып калыр. Ләкин бит әле ул исән-имин, сау-сәламәт, дөньялыктагын дөньялыкта алып калырга кирәк, андагысы анда булып. Моннан соң ул нинди шартларда гына якынлык кылмасыннар, беркайчан да мәхәббәт миңен аңа күрсәтмәс. Аның Сафа Гәрәй ханны югалтасы килми. Аллаһы Тәгалә аны аның тарафына үзе жибөргән. Сафа Гәрәй хан аның язмышы, яшәеше, дөньялыктагы ир-канаты. Ул аннан ир бала табар. Сөембикә моны бик тә, бик тә тели. Аллаһы Тәгалә, фәрештәләре аның зарын ишетерләр, колак салырлар, саф мәхәббәтен тапкан хатынны уй-теләгеннән мәхрүм итмәсләр, иншалла. Чөнки ул гөнаһсыз, аның берәүгә дә гөнаһ кылганы булмады, ул һәрчак кешеләргә изгелек кылды, ярдәм итте. Уй-хисләре изге, теләге зарур—ир бала табу. Һәм кемнән дә түгел, азамат ир-ат Сафа Гәрәй ханнан.

Татлы уйларны ыра-ера Жангали ханны көтеп алуы күз алдына килә. Ул аны шулай көттеме? Юк! Ул аның һәрчак соңга калуын, бер-ике көн булса да якынлашуларын кичектереп торуын теләде. Әмма ул барыбер килде. Чишенде. Төнәңә кагылды. Йа Хода, куркыр иде дә соң шул мәлдә. Бөтен төнә дер-дер калтырана башлар, чак кына: «Кагылма!»—дип кычкырып жибөрмәс, хәтта бернигә дә карамый йөгереп чыгып китәсе килгән чаклары да булды. Хәзер исә бөтенләй башка хис кичерә иде, бөтенләй башка халәттә гасабилана, хәтта талымсызлана, Сафа Гәрәй хан белән очрашасы көннөрөн якынайтасы, кыскартасы килә, йөрәге ашкына. Тизрәк, тизрәк килсен иде дә ул көннәр, тизрәк кавышсыннар иде. Аның Сафа Гәрәй ханнан назланасы, сөеләсе килә. Инде сабыры текәнде, инде көтәр әмәле калмады. Ул аны ярата, ул ансыз яшәмәс халәттә, яши дә алмастыр шикелле.

Шул ук вакытта дерт итеп сискәнәп китә, төнә буйлап чөмер-чөмер салкын кан йөгөрә, бала йоннары тора: ул да аны шулай ук ярата микән?

Сак кына ишек шакидылар. Сөембикә торып утырды. Хөршидә бикә керде.

— Бакчага чыгып кермисеңме соң, килен?

— Юк, әллә нигә кәефем китеп тора,—диде Сөембикә шәленә төрөнә төшеп.

— Кәефең китмәсен, мин аны бире чакырдым. Киләм дип әйтеп әйтте.

Сөембикә моны көтмәгән иде. Юк, ул көткән иде, тик болай тиз булып, аның халәтен беләп, Хөршидә бикә очраштыру чарасын күрер дип һич тә уйламаган иде. Ул аның килүен теләде, бик теләде, ә менә шул турыда ишеткәч, әллә нигә каушып калды.

— Мин нишләргә тиеш соң, Хөршидә бикә?

— Көтәргә, киленкәем, көтәргә. Ул хәзер килеп житәр, ул да сине сагынгандыр. Мин беләм, килен, яратуның нә икәнән, беләм. Бит минем дә яшә чакларым бар иде. Бал искерми, кыз картаимый, диләр дә, гомер үз икәнән итә икән ул. Кыз чагымда миңа шагыйрь Мөхәммәдъяр гашыйк иде бит. Әй язар иде хатларны, күз яшәсез укымас идем. Анам күз яшәм күрер иде дә: «Балакаем, ни булды, үзең елмаясың, үзең егълыйсың?»—дияр иде. Ә мин нәрсә әйтим, һични әйтә алмас идем, чөнки Булат бәккә ярәшелгән идем инде.

— Ул шуннан соң өйләнмәдеме?

— Өйләнмәде, киленкәем, өйләнмәде. Очрашкан чакларымыз булды, тәнем

чемер-чемер килә башлар иде. Нургалиемә узгач, әй теләдем, әй теләдем аңа охшасын дип... Әллә инде Аллаһы тәгалә ишетте, Ходайның хикмәте, суеп каплагандай аңа охшады бала. Үсә-исәя төшкәч, гәүдә-сыннарына кадәр ул сыман. Менә нишләтә икән саф мәхәббәтне Аллаһы Тәгалә — изге теләген кабул итә, гәрчә гелән аның белән булмаса да. Сафа Гәрәй ханны әнә шулай үкенечләргә калмасын дип дәштердем, Булатка да әйтеп тормадым, Нургалиемә дә. Килсен, кавышыгыз. Мунча яккан, төн сезнеке.

Сөембикә йөрәге калтыравын тоюдан гажиз калып, Хөршидә бикә янына килде, кайнар битен битенә куйды, күнеле тулышып китүдән нәүмизләнеп:

— Рәхмәт сезгә, олуг бикә, мең-мең рәхмәт, Аллаһы Тәгалә картайган көнегездә булса да хыял-теләкләрегебезнең буасын ачсын.

Алгы якта аяк тавышлары ишетелде, тавыш иясе ишек яры торучы хезмәтчедән:

— Олуг бикә мондамы? — дип сорады.

— Әнә килде дә, — диде Хөршидә бикә каударланып, чыгып китте. — Мин...

Сөембикә өс-башын сыйпаштырды, көзгегә күз ташлап алды.

Ул арада бусагада Сафа Гәрәй хан пәйда булды. Мәһабәт вә күркәм гәүдәле, күзе-йөзе елмая, йомры кара сакалын матур итеп түгәрәкләп кырган.

— Яшерделәр, яшерделәр, ханбикәне, — диде ул һәм кыю төстә Сөембикәгә таба атлады. Йөрәге Сөембикәнең кабаланып аңа таба чапты, ә аяклары гүя идәнгә ябышкан иде.

— Узыгыз, Сафа Гәрәй хан, рәхим итегез! — дип кенә әйтә алды. Ә бит йөгереп барып, муенына сарыласы иткән иде.

— Сагындым сине, ханбикәм, күрсәтмәс иткәч, очып барып алып кайтырдай булдым. Булат бәк үзенә сөйри, Юныс бәк үзенә. Ахыр жинделәр, сындым, сыгылдым, синең тарафка килдем.

Эре-эре адымнар белән аның янына килде, кочагын жәйде, Сөембикә шуныгына көткән кебек жиһангир ир-атның күкрәгенә капланды.

— Сафакаем, жаным, сине дә күрер көнем бар икән. Мин сине шундый көттем, шундый көттем.

Сафа Гәрәй хан бер тезенә төште, Сөембикәнең тулынкы ботларын кочты, сыенды. Һәм янә аягүрә, ләкин шунда ук Сөембикә аның аягына төште.

— Нишләвең бу, ханбикәм! — диде Сафа Гәрәй, аны аягына бастырды, кулына күтөрәп алды, ипләп кенә сәкегә илтәп салды. Бер терсәгенә таянды да күзләренә карады. Сөембикәнең яшькелт һава төсендәге күзләрендә яшь пәрдәсә күрәп, башын күкрәгенә салды. Бертын шулай торды, йөрәк тибешен тыңлады. Ашкына-кабалана иде Сөембикәнең йөрәге. Башын күтәрде, янә Сөембикәнең күзләренә карады, яшь пәрдәсә аша ул аңа әллә кемнәре хәтерләтә, йөзе-күзе көлә, бит алмаларындагы мәхәббәт чокырлары күнелне үзенә тарта. Сөембикәнең күнеле-жаны бу мәлдә бәхет нурларына төренгән иде, жәмгыятьнең хаким хатыны шул хәлгә төшәп гашыйк була аламы? Кеше әйтеп ышанмаслык хәл ич! Әмма бу хакыйкать үзе иде. Сафа Гәрәй хан килеп керүгә, Сөембикә барысын да онытты: ханбикә булуы хакында да, югары хакимият әгъзасы икәннән дә. Әлегә кадәр ул аның ихтыяры белән яшәде, аңа буйсынды, шулай кавышу мизгелен көттә. Очрашуларын илаһилаштырды, әкияти хыялларын кушып, күкләргә ашты. Ә бит ул гап-гади гашыйк кеше иде. Аның кебекләр жир шарында меңләгән, миллионлагандыр һәм, бик ихтимал, алар кебек бер-берсенә күзләренә карап торалардыр. Бу мәл, ошбу очрашу мизгеле аны чарасыз итте. Әйе, ул гашыйк, ә гашыйк кеше — диванага хас кешедер. Тикмәгә генә борынгылар мәхәббәтне хаста-чиргә тиңләмәгәннәрдер, күрәсәң. Ул да бүген сырхау, хаста вә авыру халәттә ич. Шулай булмаганда үз-үзен белештерми бер көндә өч хатынын аерган ир-затның кочагына һични белештерми ташланыр идеме? Ул үзен су эчәргә чишмәгә төшкән сандугач кебек хис итә, чишмә суын бер тамчы булса да эчмәсә — үләр кебек. Әйе, ул бүген гыйшык диванасы. Ул — Ләйлә, ул — Зөһрә, ул — Зөләйха. Ниһаять, ул да күптән көткән мәхәббәтен тапты.

Хәерхактыр, аңа һәрчак ир-ат гашыйк булды, хансарай хакимнәре һәрчак күз аттылар, азамат егетләр бер күрүдә гашыйк булдылар, шагыйрьләр аңа багышлап жырлап яздылар, гүзәллегенә мәдхия укыдылар. Иллә барысына да Сөембикә

битараф калды. Бәкләр дә, дәрәжәле карачылар да, Жангали ханга син тиг түгел, дигәндәй, аның тирәсендә уралдылар, ә инде Жангали шәһит булгач, толбикә тирәсендә аяк астында тузан булырга торган затлы нәселләрдән килгән угланнарның саны-хисабы булмады. Алар аның күзенә чалынырга тырыштылар, жәлеп итсен дип нәүмизләнделәр, хәтта кайберләре кыюланып китеп, кеше-кара күрмәгәндә аягына төшүдән дә оялмадылар. Әмма Сөембикә аларны гелән күрмәде, игътибар итмәде, һәрчак дустанә-тату рәвештә әңгәмә башлады һәм шунда ук күрәп алды — акыл вә сәяси яктан үзеннән бик нык калышалар. Ә аңа иңбашына таянырдай нык жилкәле, аек акыллы ир-ат кирәк иде. Һәм ул аны тапты. Кем йөзендә — Сафа Гәрәй хан йөзендә!

Әле булса хәтерендә аның каршына дан-шәһрәт казанган ир урталары да керделәр, кул-көчләрен, йөрәкләрен тәкъдим иттеләр, ил иминлеген сакларга аягына төшеп ант иттеләр, аның өчен үлгәгә дә әзер торучылары да булмады түгел, булды. Ниндидер бер мәлдә Алат, Азани, Әшрәфи фиркәләре аның тәхет янында берләшкәчәк ант иткәндәй булдылар. Бу аңа кирәк иде, әле мәте табылмаган Жангали ханга, аның урынына калган Сөембикә ханбикәгә... Тик күңеле Сафа Гәрәй ханны сайлады.

Ә бит Сөембикә ошбу хан янына башын югары чөеп чыккан иде. Каласына кертмим мин аны дип... Тик күрдә дә әнә ничек килеп чыкты — Сафа Гәрәй хан аның бөтен гайрәтен юкка чыгарды. Ние белән? Мәхәббәте белән, ягымлылыгы, батырлыгы, жиһангир ир-ат булуы белән. Аның турында Сөембикә бик күп ишетте. Имеш, комсыз, үзе белән дүрт хатын йөртә, аларга ихтибарсыз, тәкәббер вә кансыз. Сөембикә бу хәбәрләргә ишеткәч, нә кылырга да белмәде. Тик берьякка да, бер сүз дә әйтмәде, аның Сафа Гәрәй ханны үз күзгә белән күрәсе килде. Һәм күрдә менә, инде аерып ала алмас хәлгә килеп ята.

Сафа Гәрәй хан тәрәзәләреннән пәрделәрен корды, әйләнәп карап елмайды. Алар икәүдән-икәү генәләр иде. Халат-жиләннәрен салып ташлады, килә-киләшли үк ишеккә бикләде. Ахыр, килдә дә, бер терсәгенә төшеп, уң кулын Сөембикәнең калку күкрәгенә салды. Атлас күлмәгә аша йөрәк тибешен тойды. Чәбәләнә, ашкына иде йөрәгә күкрәк чөткәренә сыймас хәлгә килеп. Ир-ат моны тойды, кулын түбән таба төшерә башлады. Атлас күлмәкнең сәдәфләрен ычкындырды, Сөембикә күтәрелә төште, жай гына өрфә күлмәктән калды. Тәне үтәли күренә, Сафа Гәрәй хан кулына ияреп, әле куырылып килә, әле сузылып, таралып кала иде.

— Мин сине сагындым, Сөембикә...

— Мин дә, Сафа жаным, мин дә... Синме бу, син килдеңме минем тарафыма... Сине күрәмме...

— Мин — Сөембикә бәгърем, мин. Миңа алар шарт куйдылар. Мин аны үтәдем. Хәзер янә шарт куйдылар, янә үтәрмен. Синнең белән бергә булу исәбенә, изге мәхәббәтебез хакына.

— Кем куйды?

— Булат бәк, Юныс бәк, шәех Колшәриф, Тәби, Аппакай бәкләр. Мин башта сине күрәсе иттем, Сөембикә. Син дә алар яклымы?

— Мин синнең яклы, Сафа жаным, синнең яклы. Мин синнең ихтиярыңда. Мин сиңа ныклы терәк булырга теләм.

Сафа Гәрәй хан аның тулы күкрәкләренә башын салды. Сөембикәнең бөтен тән-жаны ир-затның исе, сулышы белән тулды. Сөембикә ярып килгән хисен тыя алудан гажиз калып, аның башын күкрәгенә кысты. Сафа Гәрәй хан хатынның: «Уф, жаным!» дигән авазын ишетүгә, аның зифа гәүдә-сынына сыланды. Сөембикә таралып китте, ояты каядыр очты, юкка чыкты. Ул аның кул хәрәкәтеннән тәүгечә куырылып китмәде, киресенчә, ләззәти рәхәт томанына кереп сенде, мә, ал, дигәндәй, ир-затка елышты һәм бөтен тәннен тетрәндереп, кавышу мизгеле житүгә, балавыз кебек кочагында эрегән сыман булды. Ир-затның назлавына, сөюенә әле нәни бала кебек кеткелдәп көләсе итте, әле үзенә генә хас татлы ыңгырашу белән сулышын тыеп, башын артка ташлады, чөчләре йомшак тирегә сибелде, жаны ир-затның һәр хәрәкәтенә әле иярде, әле киресен эшләде, әле жайлашты. Ир-затның тылсымлы хәрәкәте аны әле талымсыз итте, әле нәфесен чиктән аштырып, үз эченә суырып алды, әле тансыклавын аңлатырга теләп, әсәрләтте — татлы ыңгырашуга, күндәми рәхәт авазга кайтып калды.

Менә кай тарафта ул хатын-кызның көч-куәте — ихласи мәхәббәттә, карусызлыкта, эчкерсез бирелүдә. Сафа Гәрәй хан аны ихласи мәхәббәте белән жинде, ихтыярсыз итте, жанын күккә ашырып, сүтеп-таратып ташлады. Бермәл бер-берсенә якын килеш тын гына яттылар. Шаулы, давиллы, тансык теләк, үз дигәнәнә кинәнгәч, моңа ышанмыйча тынып калды. Ләкин эчтә, йөрәк түрәндә, баш миендә янә бер ташкын кузгала, тән-тәнгә, жан-жанга тартылуга хис дулкыннары ишелеп-ишелеп килә иде инде.

Ир-заты торды, кечкенә өстәлгә үрелде, ике көсә алды, татлы шәраб койды — ана сузды. Сөембикә күтәрелде, көсәне кулына алды һәм аның күзә үзенә төшүен күреп, тиз генә оят жирен каплады. Сөембикәнең кинәт йөрәгә мерт итеп куйды. Бу — курку иде, ир-затның мәхәббәт миңен күрүе бар иде. Өй эче шактый караңгы булса да, пәрде читләреннән якты үтеп керә, озак торган саен күз бар нәрсәне дә абайлый төшә иде.

— Эч инде, нигә аптырап калдың. Аннары оялма. Син сылуларның сылуы, Сөембикә. Син фәрештә, син алиһә, син минем иң теләгән хатыным...

— Мин фәрештә, мин алиһә, мин сиңең бердәнбер хатының, Сафа жаным. — Көсәне эчеп куйды, ир-затның башын күкрәгенә кысты. — Мин сиңе яратам, Сафа жаным, үлепләр яратам.

Сөембикә кинәндә, эчтән уйланды: «Йа Аллам, бир миңа кодрәт, бир миңа бу ирдән ир бала. Ходаем, зинаһар хәләмә кер. Мин бу мизгелне үз гомеремә көттем. Һәр хатын-кызның һич югы бер теләген үтәргә тиештерсең син! Чөнки без кешелеккә жан бирүче, син ясаган адәми затның нәселен дәвам итүче затлар. Син минем хәләмә керерсең, чөнки мин бер намазым да калдырмый синнән игелек телим: халкыма, илемә, гаиләмә. Мин сиңа теләм ачылгач та ышандым, хәзер дә авызымнан бисмиллам өзмим. Ишетәсеңме, Ходаем! Миңа ир бала кирәк, ошбу адәми заттан, колыңнан? Минем бердәнберемнән, мәхәббәтемнән»...

Сөембикә намазлык өстендә намаз укыгандай тынычланып калды, сузылып ятты. Аның кулы күкрәгендә иде, читкә алмады, киресенчә, кул аның жанына ингән кебек иде. Пәрде ярыгынан төшкән яктылык та сүрелә башлады, күрәсен, кояш баегандыр. Баесын, аның каравы Сөембикәнең кояшы чыкты, бөтен жаны-тәне балкып яна. Иң мөһиме алар бергә, мәңгегә бергә, гүр иясә булганчы. Ул аны ташламас. Сөембикә ана ир углан табып бирер. Моннан соң аның берәүгә дә күзә төшмәс, бары тик бер аның өчен яшәр, аны тансыклар, аны көтәр.

Әкрән, бик әкрән генә күңел тынычлана. Тымызык кына тән-жан аша рәхәт коела, ниндидер түгә булып алган наз уянып куйгандай итә, гүя иртәнгә кояшка кыякларын жәеп салган чәчкә. Менә чәчкәгә бал корты килеп куна, куна да кыяктан-кыякка күчеп, бал эзли. Юк, бал корты түгел, аның кулы шулай тәмле итеп капшана, чәчкәдән бал эзли. Наз-сөюдән изрәп яткан тән әкрән генә кузгалгандай итә. Сөембикә хәтта эчендә чынлап та нидер кузгалып куйганын тоя. Бөтен тәне, йөрәге-жаны тынып кала, кыймылдау тагын кабатлана, Сөембикә тирән итеп сулыш ала, күкрәкләре күтәрелеп куя. «Минем синнән бала табасым килә, — ди ул үз-үзенә. — Ишетәсеңме, Сафа жаным, минем синнән балага узасым килә. Синнән ир бала табу минем уем-теләгем генә түгел, хыялым, мәхәббәтем тантанасы».

Сөембикә әкрән генә кырын ята, Сафа Гәрәйнең йонлы күкрәгенә борнын төртә. Шушы төртелүдән аның тәнендә янә ниндидер аның ихтыярына буйсынмаган теләк уяна, янә эчендә моңа кадәр булмаган хәрәкәт кузгалып куюын тоя...

(Дәвам бар.)

МИРАС ПОЧТАСЫ

Хөрмәтле редакция!

Халык мөнфәгатьләренә төкереп, Америкада табынган Б. Ельцин хөкүмәтенен мәгънәсезлегә аркасында вакытлы матбугатка бәя дистәләрчә тапкыр арткыч, башта югалып калган идем. Кайсы гына матбугат органына күз салма, барысының да хакы югары. Аннары газета-журналлар бер-берсен кабатлый да башладылар.

Ә менә «Мирас» журналы кулыма килеп элөгүгә, һич икеләнеп тормыйча, бу минем журналым дидем һәм аңа шундук язылдым да. Эчтәлегә белән дә, бизәлешкә белән дә мондый нәфис һәм затлы мәжмуганы моңарчы күргәнем юк иде әле. Бик зур рәхмәт журнал коллективына. Милләтебезне шулай зурлаган, олылаган өчен, аның бай мәдәниятен күрсәтә алган өчен киләчәк буыннар да төхдир итәр әле. Рухи бәйсезлегебезне генә түгел, «Мирас» үзенен шундый гаярь гамәле белән милли дәүләтебез бәйсезлеген дә яклай. Белгәнбезчә, бәйсезлек өчен көрәш урамнарда гына бармый бит. Халкыбызның тарихи хәтерен уяту өчен «Мирас» алып барган авыр көрәш тә тиешенчә үз бәясен алыр! Мондый милли мәжмугабызның озын гомерле булуын теләм.

Раиф Искәндәров,
Биробиджан шәһәре.

Кадрлар редакция!

Нефтьчеләрнен мәдәният һәм техника сараенда Татар «Мирас» Фондының республикада беренче марафоны үткәрелде. Анда төрле предприятиеләр, хужалыклар, оешмалар һәм аерым кешеләр катнашты. Татар «Мирас» Фондының Сармандагы бүлекчәсенә 50 мең

сум акча биреп, шәһәр һәм район администрациясә үзә үрнәк күрсәтте. Бораулау эшләре идарәсе, «Агропромхимия» берләшмәсе, «Рубин», «Шәрекъ» кече предприятиеләре, икмәк заводы, «Авангард», «Совет», «Уразман», «Ярыш», К. Маркс исемендәге һәм башка колхоз-совхозлар фондка саллы өлеш керттеләр. Жәмгысә 300000 сумнан артык акча тупланды. Күпләр бу кичәдә «Мирас» журналына язылдылар.

Ибраһим Вәлиев,
Азнакай шәһәре.

Саумысыз, хөрмәтле «Мирас» журналы редакциясе!

300 ел элек (1692) елда Богдани Ирбулат улы Әхмәтов Башкортстанга килеп Подлүб авылына нигез сала. 1939 елга кадәр безнең бабалар үзләренен милләтен мишәр дип йөртәләр. «Ревизети сказкалар»да да «мещеряки и их жены» дип исәпкә алыналар.

Тугыз елдан соң ул аннан күчеп китә һәм икенче урында жир сатып ала. Богдан авылы, ә киләчәктә татар Богдановлар да барлыкка килә. Ләкин барлык балалары һәм аларның балалары да түгел, ә аерымнары гына бу фамилияне йөртә алганнар. Шул фамилиягә бәйле рәвештә, Мөхәммәдия мәдрәсәсен бетергән математик Әхәт Богданов кызыксындыра, ул тарих фәннәре кандидаты Равил Әмирханның «Мөхәммәдия мәдрәсәсе» статьясында искә алына. («Мирас», 1992, 11 сан, 81 бит.) Бик беләсе килә, кайдан икән ул Әхәт Богданов, кайсы елларда мәдрәсәдә укыды икән, бәлки аның фамилиясен кулланып гомер кичергән бала-чагалары да бардыр?

Без хәзер — татарлар. 1811 елда халыкны, шул исәптән мишәрләрне исәпкә алу исем-

легенә Чуртанлыкул авылыннан Богданов Абдулзәлил һәм аның бер туганының баласы Юзиев тә теркәлгәннәр. Богдановның фамилиясе алдына «кенәз» дип язып куйганнар. Алар яшәгән авылда кенәз базары да булган. Бу хәбәрләр Богдани Әхмәтовның гади кеше булмавына ишарә итәләр.

Хөрмәтле редакция!

Минем бу хатымны Равил Әмирхан иптәшкә тапшырып, минем зур өмет белән җавап көтеп калуымны ана житкәрсөзгез иде.

Мин «Мирас» журналын беренче номерыннан ук алып киләм, анардан мин күп тарихи мәгълүматлар алдым. Журнал минем тарихи эзләнүләремдә күп кенә ак тапларны бетерергә ярдәм итә.

Сезгә ижади эшегездә зур уңышлар, тормышыгызда бәхет һәм нурлы шатлыклар теләп, туган илен өйрәнүче

Сәет Сәхрәтуллин,
Бирск шәһәре.

* * *

Мөхтәрәм баш мөхәррир!

Хөрмәтле редколлегия әгъзалары!

«Мирас» журналының чыга башлавын Башкортостан татар жәмәгәтьчелеге, зыялылары бик зур рухи күтәрәнкелек белән кабул итте. Журналның торган саен бай эчтәлекләрәк була баруы аеруча сөендерә. Мин үзем, күптәп түгел генә оештырылган «Алтын ай» Башкортостан татар мәдәниятен үстерү фонды вице-президенты буларак, «Мирас»ның эшли башлавына иң нык куанганы булганмындыр, мөгаен. Ченки журнал — Бөтендөнья татарлары органы. Димәк, Башкортостан татарларның да анда рухи байлыгы, әдәбияты, мәдәнияте тарихы, йолалары һәм горәф-гадәтләре, бай авыз ижаты урын алачагына ышаныч арта. Менә бүгеннән мин Сезнең нәшриятка («Мирас» нәшриятына) 12—15 табак күләмендәге «Башкортстан татарларының йола ижаты» дигән фәнни-популяр китабымны тәкъдим итә алыр идем. Ул ике бүлеккә үз эченә ала: 1) Календарь йолалар һәм жырлар; 2) Туй йолалары һәм шигърият. Азакта — кушымта рәвешендә үзем 30 ел буена жыйган йола жырлары (шәхси архивымда саклана).

Әле «Мирас»ның Башкортостандагы вәкиле язучы Фәнил Мансуровның соравы буенча

шул булачак китапның 1 өлешен («Туй ижаты» бүлеген) Сезгә ксерокста тәкъдим итеп карарга булдым. 1977 елда Уфада БДУ нәшриятында 800 данәдә студентлар өчен уку әсбабы итеп басылып чыккач, мәрхүм Мәжит Рафиков ага «...бу китапны 800 экз. түгел, 800 мең экз. да бастырып чыгарырга кирәк» дип хат язган иде. Башкортстанда моның өчен бүген дә мөмкинлек юк (мин 8—10 мең экзны күздә тотам). Бәлки «Мирас» нәшрияты берәр жылы сүз әйтер?! Әлегә яна материаллар белән китабымны тулыландырам. Журналны пропагандалау, тарату буенча монда киң эш жәелдерелде. Фәнил дус та активлык күрсәтә. Сезгә абруйлы һәм мактаулы эшегездә уңышлар теләп калам.

РИФ МӨХӘМӘТҖАНОВ, Башкорт дәүләт университеты доценты, филология фәннәре кандидаты. Башкортстан татар ижтимагый үзгәрепс урынбасары, «Алтын ай» республика татар мәдәниятен үстерү фонды вице-президенты.

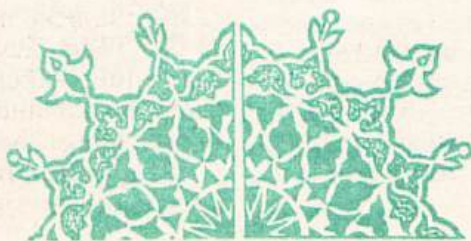
* * *

Борынгы тарихыбызга кагылышлы язмаларны татар телендә басылып чыккан «Мирас» журналыннан кызыксынып укып барам. Безнең милләтебез үзенә үткән, тарихын, аеруча үзенә әдәби мирасын бик аз белә.

Мин — 65 яшьлек кеше — үзбездә тарихны хәзергә хәтле ныклап белми идем. «Мирас» журналы чыга башлагач үзбездә милләт галимнәренә хезмәтләре белән танышу мөмкин булды. Татарның үткән, аның килеп чыгышын өйрәнү туган халкыбызның чын тарихын аңларга ярдәм итте. Татар телендә үзем күрергә теләгән журнал чыга башлады. Татар тарихын киләчәк буын белергә тиеш. Милли телебезне, горәф-гадәтләребезне саклап калырга тырышып. Бүгенгә көндә дә үзләренә әһәмиятләрен югалтмаган тарихи язмалар «Мирас» журналының битләрендә басылып чыгып, тагын да безне куандыруына ышаныч арта бара.

Хәзерге вакытта газета-журналларга бәя күтәрелгәч, бар басмаларга да язылып булмый. Ин яратып укый торган журнал «Мирас»ка 1993 ел өчен язылдым.

Хөрмәт белән
ТИМЕРҖАН КӘЛИМУЛЛИН,
Уфа шәһәре.

ХРОНИКА,

ВАКЫЙГАЛАР,

ФАКТЛАР

Татарстан Җөмһүрияте Президенты М. Ш. Шәймиев Көнъяк Кореянең иң зур «ДЭУ» корпорациясе эшмәкәрләрен кабул итте. Алар Казанга корпорация рәисе Ким Ву Джунг өфенде житәкчелегендә килгәннәр иде. Очрашуда АлАЗ жирлегендә жиңел автомобильләр житештерү, электрон жиһазлар эшләр чыгару буенча уртақ эшханәләр булдыру мәсьәләләре каралды.

Татарстан Җөмһүрияте Премьер-министры М. Г. Сабиров визит белән Төркиядә булып кайтты. Андагы очрашулар вакытында М. Г. Сабиров Төркиянең Сәүдә һәм сәнагать министры Т. Көсе, Әнкара шәһәре мэры М. Караялчин, «Төркиш петролеум корпорейшн» компаниясе идарәсе рәисе О. Оздемир өфенделәр белән эшлекле сөйләшүләр алып барды. Аерым алганда, Казанда Төркия товарлары күргәзмәсен оештыру, нефть чыгару, банк эшләре, менеджмент һәм маркетинг, шәһәр хужалыгы өлкәсендә белгечләр алмашу турында сүз барды. Җөмһүриятебез Премьер-министрын Төрек Республикасы Президенты Т. Озал (инде мәрхүм булды) һәм Төркия Премьер-министры С. Демирель кабул ителәр. Бу югары дәрәҗәле очрашуларда ике якны да кызыксындырган мәсьәләләр турында житди фикер алышулар булды.

Мәскәүдә конкурс нигезендә Халыкара информатика академиясенең яңа өгъзаларын сайлау булды. «Халыкара хокук һәм мәгълүмат технологиясе» бүлегә буенча гамәли өгъза-академик итеп Татарстан вице-президенты, юридик фәннәр докторы Василий Николаевич Лихачев сайланды. Кырык бер яшьлек галимнең алтмыштан артык фәнни хезмәте бар. Алар урыс, француз, инглиз, португал һәм алман телләрендә басылган.

Март ае ахырында Бөтөнтатар иҗтимагый үзегенең (БТИҮ) чираттагы корылтае булды. Анда иҗтимагый хәрәкәтне тагын да җанландыру, җөмһүриятебездәге иҗтимагый-сәяси хәрәкәтләрнең бердәмлегенә ирешү, БТИҮнең киләчәктәге эшчәнлегә юнәлешләрен билгеләү буенча житди һәм кискен сөйләшү булды. Корылтайда бик күп низамнамәләр, шул исәптән Бөтөнтатар иҗтимагый үзегә платформасы кабул ителде. Соңыннан вәкилләр шурасының яңа составы сайланды. Президент вазифасы бетерелде. БТИҮ рәисе итеп Чаллыдагы иҗтимагый үзәкнең рәис-координаторы булган Зиннур Әһлиуллин расланды. Татарстанда иҗтимагый хәрәкәтне башлап жибергән Марат Мөлеков БТИҮнең Почетлы президенты итеп тәсдыйкланды.

Башкортостанда татар телендә нәшер ителә торган «Кызыл таң» гәзите чыга башлауга 75 ел тулды. Ул Татарстаннан читтә татар телендә зур форматлы көндәлек чыга торган бердәнбер гәзит. Аның тиражы йөз меңнән артык. «Кызыл таң» Башкортостанда яшәүче татарларның иң яратып укый торган гәзите булып кала.

Татарстан Президенты М. Шәймиев Указы нигезендә җөмһүриятебезнең «Татар-Информ» мәгълүмат агентлыгы оештырылды. Аның генераль директоры итеп Умәр Хәмзә улы Богдалов билгеләнде. Бу агентлык Татарстан Җөмһүрияте турында объектив һәм ор-яңа хәбәрләр таратуны тәэмин итәр дип ышанырга кирәк.

Төркия һәм Урта Азия вә Кавказ артының төрки телле биш җөмһүрияте латин графикасына нигезләнгән гомуми әлифба кабул итү турында килештеләр. Бу турыда Әнкарада төрки орфография һәм әлифба мәсьәләләре буенча үткөрелгән ике атналык конференциядә бәян ителде.

Казан шәһәре хакимияте башлыгының 1993 елның 29 мартындагы карарында балалар өчен булган икенче музыка мәктәбен татар музыка мәктәбе итеп үзгөртү каралган иде. Ул Казан шәһәрендәге өлгә рәвештәге мәктәпләрнең беренчесе булчак. Балаларга татар музыкасы тәрбиясе бирчәк бу мәктәп быелның беренче сентябрәннән эшли башлаячак. Ул «18 нче татар музыка мәктәбе» дип исемләнә. Мәктәп директоры итеп Тажиева Венера Әгъзам кызы билгеләнде.

РЕЗЮМЕ

Майский номер международного журнала «Мирас» открывается постоянной рубрикой «Общественная трибуна», где выступает религиовед Валерий Алексеев.

Под рубрикой «Литературное наследие» журнал завершает публикацию поэмы Котби «Сказание о Хосров и Ширин». В этой же рубрике: повесть «Идель» Гали Рахима, статья «Последнее слово» Рифката Ахметзянова, статья «Источник философии любви» Рашата Амирхана, статья «Пробуждение русских татар и их литература» Наджиба Гасрый.

В рубрике «Проза» печатается продолжение романа «Султан Киремет» писателя Фанила Мансурова.

В рубрике «Поэзия» публикуется историческая поэма «Батырша» поэта Эдуарда Мустафина.

Продолжается публикация большого труда Ризаэддина бине Фахруддина «Что за религия ислам?» в постоянной рубрике «Из истории ислама».

В новой рубрике «Религиозное наследие» публикуются нравоучения пророка Мухаммета «Тысяча и одна хадис», труд «Халал и харам в исламе» Юсефа аль-Кардави и статья «Иман» Шейха Равиль хазрата Гайнутдина.

По рубрикой «Татары зарубежья» приводится статья «Татары в Америке» академика Мирзы Махмутова.

В рубрике «История национальной государственности» публикуется статья известного философа и историка Ризаэддина бине Фахруддина.

В рубриках «Народное творчество», «Национальные анекдоты» публикуются фольклорные материалы ученого Ленара Джамалетдина и народного писателя Гумера Баширова.

В рубрике «Политическое наследие» выступает со статьей «Политическое преступление или преступная политика?» кандидат исторических наук Касыйм Фасахов.

Под постоянной рубрикой «Народная медицина» международный журнал знакомит своих читателей с древними приемами народного врачевания.

Международный журнал продолжает свою рубрику «Библиотека «Мирас»а».

В номере публикуется продолжение исторического романа «Сююмбикэ ханбикэ и Иван Грозный» писателя Мусагида Хабибуллина.

Традиционно в «Почте «Мирас»а» выступают наши читатели. В своих письмах они поднимают острые проблемы нашей жизни.

В заключение «Мирас» знакомит читателей с короткими сообщениями, рассказывающими о разнообразных событиях в жизни татарского народа, проживающих в разных странах мира.

SUMMARY

The May number of the «Miras» international magazine opens with an article of a specialist in religious sciences Valery Alekseev in the «Social Tribune» rubric.

In the «Literary Heritage» rubric Kotbi's poem «Khosrov and Shirin» is concluded, the novel «Idel» by Gali Rakhim is continued. An article by Rifkat Ahmetzianov «The Last Word», and an article «The Source of Philosophy of Love» by Rashit Amirkhan, an article «The Waking-up of Russian Tatars» by Najip Gasri etc. have also been placed in this rubric.

In the «Prose» Fanil Mansurov's novel «Sultan Kirmet» is continued, and in «Poetry» the continuation of Edward Mustafin's poem «Batirsha» is placed.

Publication of the great work by Rizaetdin bine Fahrutdin — «Islam — What Religion is It?» is in progress in «From the History of the Islam» rubric.

Under our new heading «The Religion Heritage» we publish moral admonitions by Mohammed-prophet called «One Thouzand and One Khadis». Here one can also find Yousuf Al-Kardavi's work «Halalve Haram in Islam» and Sheikh Ravil hazret Gainutdin's article «Iman».

In the «Tatars Abroad» rubric an article by Mahmutov, Acad., titled «Tatars in America» is published.

In «From the History of National Statepower» the magazine offers its readers an article by Rizaetdin bine Fahrutdin.

In «Folk Art» and in «National Anecdotes» folk-lore materials by Lenar Jamaletdin and Gumer Bashirov (writer) are placed.

Hist. cand. Kasim Fasahov continues his article «Political Crime or Criminal Policy?» in the «Political Heritage» rubric.

In «Folk Medicine» the magazine continues publishing old prescriptions and old methods of doctoring.

In the «Library of the «Miras» the historical novel by Musagit Habibullin «Suyumbike-khahbike and John (Ivan) the Terrible» is being continued.

It became our tradition to publish our readres, letters in which they touch upon actual problems of our life.

In conclusion the «Miras» offers its readers information about various events in the life of the Tatars living in different countries of the world.

МӨХТӘРӘМ МИЛЛӘТТӘШЛӘРЕБЕЗ!

1993 елда «МИРАС» бөтен дөньяга сибелеп яшәгән милләттәшләребезгә исәпләнгән халыкара журнал статусы алган хәлдә дөньяга чыга.

Журналның 1992 елда укучылар игътибарын җәлеп иткән төп тематик юнәлешләре һәм рубрикалары яңа елда да сакланачак. Күпгасырлык тарихи-мәдәни һәм рухи әхлакий мирасыбызның моңа кадәр киң даирә укучыларга билгесез булган яңадан-яңа ядкярләре журнал битләрендә урын алачак. Аерым алганда, Колшәриф, Мөхәммәдъяр, Шихабетдин Мөржани, Риза Фәхреддинов, Гаяз Исхакый, Йосыф Акчүра, Муса Бигиев, Садрый Максуди, Зәки Вәлиди, Гайнан Вәисев, Фатих Кәrimi, Камил Мотыйгый, Рәшит Казый, Сәгыйть Сүнчәләй, Фәтхи Бурнаш, Кәрим Тинчурин, Нади Атласи, Шәһәр Шәрәф, Габдулла Баттал, Тимербәк Дәүләтшин, Гали Акыш, Рәшит Рәхмәти, Гайшә Рорлих, Надыйр Дәүләт, Рифат Таби һәм башка күренекле әдип-галимнәребезнең хәзерге укучыга билгесез әсәрләре дөнья күрәчәк.

Халык ижатының, милли сәнгатебезнең моңа кадәр «ак тап» булып килгән ядкярләре дә журнал сәхифәләрендә урын алачак. Дини мирасны замандашларга кире кайтаруга тагын да зуррак игътибар биреләчәк.

Төрле илләрдә яшәүче милләттәшләребез тарихын һәм хәзерге хәятен яктырту яңа елда да журналның төп вазифаларынан берсе булып кала.

Халкыбызның гражданлык һәм мәдәни үткәнен объектив яктырткан яңа әдәби әсәрләргә, фәнни хезмәтләргә дә журнал битләрендә киң урын биреләчәк. Шул ук вакытта журнал хәзерге милли яшәешебезнең актуаль мәсьәләләре белән дә якыннан кызыксыначак.

Халкыбызның мөстәкыйльлек һәм бәйсезлек өчен актив көрәшкәндә катнашу, милли-азатлык көрәшен гадел итеп яктырту — «Мирас» журналының төп кыйбласы булып кала. 1993 елда ул моны конкрет гамәлләр, берсеннән-берсе эчтәлекләрәк язмалар, әдәби әсәрләр, үткен публицистик мәкаләләр ярдәмендә раслаячак.

Укучыларыбыз сөеп өлгергән «Мирас сәхнәсе» һәм «Мирас китапханәсе» рубрикаларында кызыклы әсәрләр дөнья күрәчәк. Аерым алганда, Мөсәгыйт Хәбибуллинның «Сөембикә ханбикә һәм Иван Грозный», Жәүдәт Ильясовның «Александр Македонский» һәм «Еланнар сихерләүче» исемле тарихи романның дөнья күрәчәк. «Халык медицинасы» рубрикасында Әбүгалисинаның әһәмияте бүгенге көндә дә кимемәгән атаклы «Медицина кануннары», бабаларыбызның борынгы дөвалау алымнары, төрле хасталардан котылу юллары, «Ислам дине тарихынан» «Дини мирас» дигән рубрикалардан хәзрәтләребезнең вәгазьләре, Коръән сүрәләре, хәдисләр, иман шарты, шәригать законнары, динбез тарихын яктырткан кызыклы язмалар, фәнни хезмәтләр басылачак.

Халыкара «Мирас» журналы үзенең нәни укучыларын да онытмый. «Сабыйга» дип исемләнгән махсус мәжмуга мәктәпкәчә яшәтгә сабыйларга вә сабыяләргә багышлана. Анда әдәби мирасыбызның балаларга караган бай үрнәкләре басылачак. Төсле рәсемнәр белән бизәлгән әкиятләр, мәзәкләр, шигырьләр, табышмаклар, хикәятләр, мәкаль-әйтемләр, башваткычлар нәни укучыларның да әти-әниләреннән дә, әби-бабайларның да күңелен әсир итәр дип ышанабыз. Махсус мәжмуга затлы фин кәгазендә басыла.

«Авыллар тарихы» дигән даими рубрикада без барлык татар авылларының борынгы һәм хәзерге тарихын биреп барырга уйлыйбыз. Туган авыллары тарихын язып баручы мөхтәрәм милләттәшләр, администрация башлыклары һәм депутатлар! Мөмкин булса, шул эшнә житди оештырып, язмаларны безнең редакциягә жиберсәгез иде. Туган авылларыгызның тарихын «Мирас» журналында бастырып, сез ата-бабаларыгыз хәтерен яд итеп кенә калмыйсыз, бәлки аның киләчәгенә дә юл ачасыз. Хәтерен сау көе саклаган, үткәнен яхшы белгән халык кына киләчәккә өмет итә ала.

Туган як тарихын, чит илләр тарихын өйрәнүдә укучылар өчен «Мирас» журналы иң кулай әсбап булачак. Бездә чын халык тарихына, Рәсәйнең бөекдөржавачыл шовинистик сәясәтеннән арылган гадел дәүләт тарихына караган яңа язмалар басылачак. Әйтик, Казан ханнары тарихы, болгар патшалары турында,

явыз Иванның татар халкына каршы эшлэгән канлы жинайте хақында «Тарихи мирас» рубрикасы сан саен сөйләп бара чак.

«Мирас» журналы бүгенге көндә милләтебезнең меңнәрчә еллык бай мәдәни хәзинәсен туплап, аны халкыбызга кире кайтару белән бергә, милләтебезнең тарихи хәтерен сау килеш саклап, аның тарихи анын үстерүгә дә үзеннән зур өлеш кертә. Бүгенге көндә меңьеллык мирас ул халкыбызның акыл хәзинәсе, зирәк тәҗрибәсе, яшәү рәвеше, саф әхлагы, төпле дипломатиясе, тотрыклы сәясәте, бай фәлсәфәсе тупланган зур хәзинә генә түгел, бәлки бәйсез милли дәүләтебезне көчле, куәтле итәргә сәләте булган олы тәҗлимат, милли идеология, милләтнең жаны да. Журналыбызның милләтебезне яшәтү өчен актив көрәшен искә алып, сезне кадерле укучылар, 1993 елның икенче яртысына «Мирас» журналына язылырга чакырабыз.

Быелның икенче яртысына (июль — декабрь айлары өчен) халыкара «Мирас» журналына язылу бара. Язылу бәясе — 162 сум. Индексы — 73955.

Ф. СП-1

Министерство связи СССР
„Союзпечать“

газету **73955**
на журнал (индекс издания)

АБОНЕМЕНТ
Международный журнал
(наименование издания)
» **МИРАС** «

Количество комплектов

на 19 ____ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____
(почтовый индекс) _____ (адрес)

Кому _____
(фамилия, инициалы)

ДОСТАВОЧНАЯ КАРТОЧКА

газету **73955**
на журнал (индекс издания)

Международный журнал
(наименование издания)
» **МИРАС** «

Стоимость подписки _____ руб. _____ коп.
платежной _____ руб. _____ коп.

Количество комплектов

на 19 ____ год по месяцам:

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12

Куда _____
(почтовый индекс) _____ (адрес)

Кому _____
(фамилия инициалы)

ПРОВЕРЬТЕ ПРАВИЛЬНОСТЬ ОФОРМЛЕНИЯ АБОНЕМЕНТА!

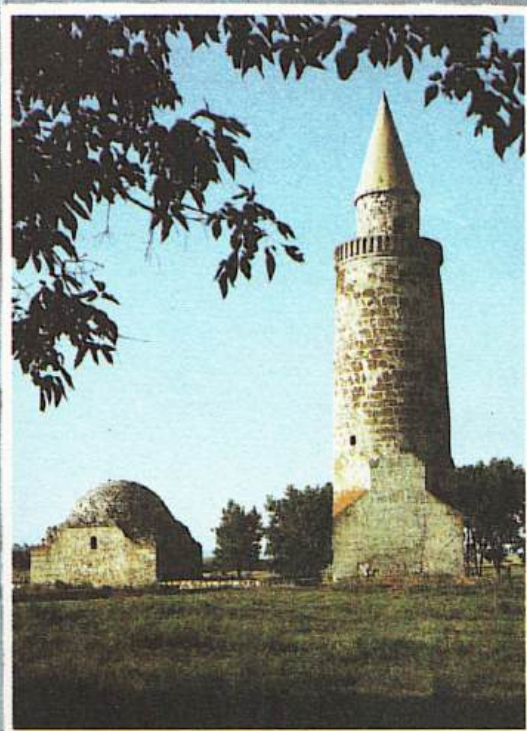
На абонементе должен быть проставлен оттиск кассовой машины.

При оформлении подписки (переадресовки) без кассовой машины на абонементе проставляется оттиск календарного штампа отделения связи. В этом случае абонемент выдается подписчику с квитанцией об оплате стоимости подписки (переадресовки).

Для оформления подписки на газету или журнал, а также для переадресования издания бланк абонемента с доставочной карточкой заполняется подписчиком чернилами, разборчиво, без сокращений, в соответствии с условиями, изложенными в каталогах Союзпечати.

Заполнение месячных клеток при переадресовании издания, а также клетки «ПВ—МЕСТО» производится работниками предприятий связи и Союзпечати.

БАНК ВОСТОК

**МЕЖДУНАРОДНЫЙ БАНК «ВОСТОК»
СЛУЖИТ ЛЮДЯМ**

Более 250 млн. рублей уставного фонда, около 5 млрд. рублей кредитных ресурсов, свыше 4 млрд. рублей кредитных вложений обеспечивают банку экономическую устойчивость, создают определенную гарантию в условиях царящей в стране инфляции.

